

Közép-Európai Közlemények

**XVII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM, 2024/2. SZÁM
№ 59.**

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XVII. évfolyam 2. szám, 2024/2. szám
№ 59.

Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
168. kiadványa

A megjelenés időpontja:
2025. június

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László,
egyetemi tanár,
Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A Szerkesztőbizottság tagjai:

a 2023. január 1. – 2025. december 31. közötti időszakban

Dr. habil. Andrej Tóth – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague

Dr. habil. Bene Krisztián – Pécsi Tudományegyetem

Dr. habil. Dömök Csilla – Pécsi Tudományegyetem

Prof. Dr. Kaposi Zoltán, DSc – Pécsi Tudományegyetem

Dr. PhD. Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem

Prof. Dr. Szávai Ferenc, DSc – Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

a mindenkori dékán

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@szte.hu

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) „tudományos folyóiratcikk” sorban kerül rögzítésre.**
4. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémiától az alábbi minősítéseket kapta**

Kategória	Osztály/Bizottság
A	II. Történelemtudományi Osztálya
A	IV. Agrártudományok Osztálya
A	X. Földtudományi Osztálya
B	IX. Regionális Tudományok Bizottsága
C	IX. Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Doktori Bizottsága
C	IX. Demográfiai Osztályok Állandó Bizottsága
C	IX. Politikatudományi Bizottság

5. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
 - Az SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett OJS folyóirat-platfornon **<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek>**
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.eu**
6. **Folyóiratunk évente kétszer jelenik meg:** tavasszal és ősszel

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
a referenced journal of history, regional science, geography,
economics and management

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lectors

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Editorial Board:

Andrej Tóth – University of Economics (Prague)

Krisztián Bene – University of Pécs (Pécs)

Dean of JGYPK, University of Szeged

Csilla Dömök – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Kaposi Zoltán – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Marusza – Eötvös Loránd University (Budapest)

Ferenc Szávai – University of the Reformed Church (Budapest)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary
and

University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Lówy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com

and

SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)

HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary
Júny, 2025

TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Somogyszob gazdasági változásai a két világháború között 9
- Domonkos Endre:** A gazdasági újjáépítés nehézségei Közép- és Kelet-Európában a második világháború után (1945-1948): Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország összehasonlító elemzése 31
- Wilhelm Réka:** A nemzetközi turizmus változásai a Balaton régiójában 1990 után 47

KÖZÉP-EURÓPA ROVAT

- Dömök Csilla:** Gustav Stresemann külpolitikájának jellemzői 65
- Hamerli Petra:** A leszerelés kérdése a Nemzeti Fasiszta Párt politikájában 75
- Schlett András:** Hiperinfláció és stabilizáció Magyarországon 1945-46-ban 89

MENEDZSMENT ROVAT

- Bachmann-Matisa Júlia:** A vállalati képzés-fejlesztés szerepe a döntéshozatalban – a 2021-es CRANET felmérés alapján 103
- Lányi Beatrix:** A bizalom, mint a környezetbarát termékek fogyasztói elfogadásának kritikus tényezője 121
- Schmuck Roland:** A magyar felsőoktatás minőségbiztosítása 1918-tól napjainkig 139

SPORTMENEDZSMENT ROVAT

- Faragó Beatrix:** Sportklubok és városi fejlődés: szinergiák Magyarországon . . . 157

A „RÖVID MAGYAR 20. SZÁZAD” TÖRTÉNETE ROVAT

- Gulyás László:** Vezérfonal a szintézisíráshoz II/1. A demokratikus kísérlet elbukása 1944–1948. Első rész: A debreceni ideiglenes Nemzetgyűléstől a második köztársaság kikiáltásig, 1944. december 21–1946. február 1. 173

RECENZIO ROVAT

- SZÁVAI FERENC (Editor):** British Diplomatic Papers on the Birth of the New Borders of Central Europe 1918-1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. Közép-Európai Monográfiák No. 32. 2024. Ismerteti: Gulyás László 195

Dömök Csilla: Európa az integráció útján, a nemzeti elvtől a regionalizmusig.
Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. Közép-Európai Monográfiák
No. 33. 2025.
Ismereti: Szávai Ferenc 199

KAPOSI ZOLTÁN

egyetemi tanár, az MTA doktora,

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
*professor, University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs,
Hungary*

ORCID: 0009-0002-7328-7383

email: zkaposi@gmail.com

SOMOGYSZOB GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

*CHANGES IN THE ECONOMY OF SOMOGYSZOB IN THE INTERWAR
PERIOD*

ABSTRACT

This study examines what social and economic changes took place in the interwar period in a traditional rural region. From an economic geography perspective, the village of Somogyszob lies in the less favourable part of the Southern Transdanubian region. The peculiarity of this area's land ownership was that more than two-third of the lands were owned by Prince Hohehnlohe of Germany. In this area vast forests and many swamps can be found, and only a small proportion of the land can be cultivated. The examination has shown that slowly, but progressively the economic system of the rural population was changing. Agricultural production (growing crops, raising animals, viticulture and horticulture) remained the most important, but there were increasing opportunities for industrial and trading options too. The number of self-employed businessman and their trades increased. The largest change happened in the service sector. Trade became more widespread; alongside traditional general stores the quickly expanding Hangya entity grew in significance. More and more cooperatives were founded in the village: in the 1930s credit and milk cooperatives were operating. Infrastructure improved too: along the good enough railway access public roads were built and electric power transmission reached the village. The analysis shows that the introduction of capitalism slowly made the rural population to adopt to the developing market realities in two decades.

Kulcsszavak: agriculture, industry, trade, Somogyszob, village,

1. Bevezetés

A hazai gazdaságtörténeti alkotások jelentős számban széles témákkal foglalkoznak. A gazdaságpolitika, a gazdasági fejlődés vagy visszaesés, a kereslet kérdései, a nagyobb uradalmak vagy üzemek változásai, a városok átalakulása stb. tárgyában igen sok alkotás született az utóbbi évtizedekben. Emellett azonban érdemes arra is gondolni, hogy lokális szinten hogyan és milyen változások következhetnek be az ott élő lakosság gazdasági életében. Az egyedi elemzések és magyarázatok nélkül a nagy általános megállapítások is a levegőben mozoghatnak. A magunk részéről mindig fontosnak gondoltuk azt, hogy a helyi gazdasági folyamatok nélkül aligha mondhatunk bármi érdemit az ország egészének változásairól. Úgy véljük, érdemes akár községi szinten is a hazai agrárium változásaival foglalkozni, megnézni azt, hogy egy korszakban egy faluban mi változott. Jelen munkánk is ilyen célt szolgál, amikor egy általunk már sok szakmai munkában érintett belső-somogyi település, a nagy kiterjedésű Somogyszob gazdasági változásait vizsgáljuk a két háború közötti időre koncentrálva.

2. Szakirodalom, kutatási kérdések, források, módszerek

A két háború közötti korszak agráriumát sokáig úgy ábrázolták, mint a társadalmi igazságtalanság totalitását. Ezt főleg a korszak agrárszociológiai és szépirodalmi alkotások motiválták, hiszen Illyés Gyula, Kodolányi János, Nagy Lajos, Szabó Zoltán stb. írásai igen élethűen mutatták be a nagybirtokon dolgozó és nyomorgó alkalmazottak, a kétkezi munkájukból nehezen megélő falusiak életét. A hagyományos agrártörténetírás is sokat foglalkozott a kérdéssel, bemutatva a földbirtokviszonyok, a mezőgazdasági működés számos sajátosságát.¹ Nem véletlen, hogy a nagybirtok és a nagybirtokos a politika céltáblája lett: sokan vélték úgy, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek alapvető oka a szélsőséges birtokeloszlás, nem utolsósorban hitbizományok léte.² Az utóbbi évtizedekben azonban sokat finomodott a kép, mivel a falusi agrártársadalom rétegzettségére vonatkozóan egyre sokoldalúbb vizsgálatok jöttek létre.³ Az agrárium üzemi viszonyainak elemzéseiből kiderült, hogy a sokat bírált uradalmaknak komoly funkcióik maradtak: a városok ellátása, a lehetséges exporttermékek előállítása, a termelékeny eljárások biztosítása, a foglalkoztatás megoldása, a minőségi termelés, a felvilágosító programok, a helyi szakmai egyesületek vezetése sok esetben a közép- és nagybirtokosokhoz kapcsolódott.⁴ A két háború közötti nagyüzemelemzések és uradalmi leírások számos minőségi gazdálkodást folytató nagygazdaságot mutattak már be.⁵

Ezek után feltehető a kérdés, hogy miért is izgalmas téma Somogyszob gazdaság- és társadalomtörténete? Az elsődleges nyilván az, hogy eddig nem született róla semmiféle szakmai feldolgozás. A második tényező a tulajdonviszonyokból adódik: a 8250 holdas határ 69%-a a német Hohenlohe herceg tulajdonában volt,

s csak egyharmadával rendelkezhetett a helyi lakosság.⁶ Harmadikként a gazdaságföldrajzi adottságokat említjük: a talajviszonyok legjobb esetben is csak közepes minőségűnek nevezhetők, a terület ki volt téve a patakok kiöntéseinek, ugyanakkor a határ egy része kifejezetten lápos volt. Szintén fontos vonása volt a Somogyszobnak, hogy a terület jelentős része erdők alkották. Nagy jelentősége volt annak is, hogy az 1872-ben átadott Dombóvár – Kaposvár – Zákány vasútvonalnak Somogyszob fontos állomása lett: a környező uradalmak termékei a szobi állomásra kerültek. A századfordulón a vasúti helyzet tovább javult, mivel megépült a Somogyszob – Balatonszentgyörgy és a Somogyszob – Barcs vonal is, ami vasúti csomóponttá tette a települést, s ez a gazdasági életben, ill. a társadalmi és foglalkozási összetételben is világosan látszódott.⁷

Mindezen sajátosságok mentén érdemes volt feltenni azt kérdést, hogy Somogyszob népességének gazdálkodása mennyiben esett egybe a regionális, megyei vagy országos folyamatokkal, s miben mutatkoznak jelentős eltérések. A kérdés megválaszolása érdekében széleskörű levéltári kutatást folytattunk, amelyben összegereblyéztük a különböző gazdálkodásra utaló forrásokat: községi iratokat, az erdő- és legelőgazdálkodást érintő dokumentumokat, a különböző gazdasági szervezetek anyagát stb. Fontosak voltak a statisztikai és kamarai kimutatások, hiszen a két háború közti korszakban a társadalmi rétegződésre és a birtokviszonyokra, avagy az iparra számos kiadvány született. Életközelsége hozta a helyi társadalmat a somogyszobi Vilma-ház néprajzi/helytörténeti gyűjteménye,⁸ életrajzokkal, visszaemlékezésekkel, de említhetjük a korabeli sajtóinformációkat is. Elemzési módszereink is igazodtak a források sokféleségéhez, akár levéltári dokumentumok értelmezéséről, akár statisztikailag is vizsgálható információkról volt szó.

3. Gazdasági változások a két háború közti időszakban

3.1. Népességnövekedés és a foglalkozási szerkezet

Somogyszob lakossága a 18. század eleje óta folyamatosan nőtt. Az 1780-as években 650-700, a dualizmus kezdetén 1375, míg a háború előtt, 1910-ben már 1777 fő lakott a településen.⁹ Az első világháborúban mintegy 60 fő vesztette életét, de ezzel egyidőben jelentős betelepülés is történt, így az 1920. évi népszámlálás már 1781 főt talált a faluban. A húszas és harmincas éveket szerény növekedés jellemezte: 1930-ban 1912, 1941-ben már 1950 lakosa volt Somogyszobnak.¹⁰ Az össznépesség adatába természetesen a külterületi lakosság is beleértendő: 1930-ban a hatalmas kiterjedésű uradalom hat pusztáján (majorságában) 449 fő élt, ami az összes népesség csaknem negyedét (23,4%) tette ki.¹¹

1. táblázat: A foglalkozási szerkezet változásai Somogyszobon 1920–1941 között (keresők)

Table 1: Changes in the employment structure of Somogyszob 1920–1941 (earners)

Évek	Mg.	Ipar	Kereskedelem, hitelélet	Közlekedés	Közzolgáltat	Házi cseléd, napszámos	Egyéb, véderő	Nyugdíjas, tőkepénzes
1920	601	77	16	67	24	23	14	38
1930	581	103	11	64	14	31	19	61
1941	638	66	16	68	29	n. a.	4	68

Forrás: Népszámlálás (1920/2): 30, Népszámlálás (1930/2): 18, Népszámlálás (1941/1): 440-441. old.

A vizsgált 21 év alatt generális változások nem történtek a foglalkozási szerkezetben. Az őstermelők (mezőgazdaság) száma lassú emelkedést mutat, a kereskedelem és hitelélet is kiheverte a világ gazdasági válság időszakának visszaesését, a közlekedés rendszerébe szintén a stabilitás figyelhető meg. A legnagyobb létszámú csoport a mezőgazdasági népesség volt. Az 1930. évi adatokat alapul véve az 581 keresőből (439 férfi és 142 nő) mindössze 212 fő volt az önálló mezőgazdasági termelő, amihez hozzá kell adnunk 137 segítő családtagot, így együtt 349 főt kapunk. Ez azt jelenti, hogy az agráriumból élő keresők 59%-a sorolható a hagyományos paraszti népességhez. Az agrárkeresők másik, 41%-ot kitevő része alkalmazottként dolgozott, köztük 101 gazdasági cselédet és 127 mezőgazdasági munkást találunk. A cselédek és a munkások többsége az uradalomban dolgozott, amit a külterületi (pusztai) adatokból tudunk azonosítani, de találunk cselédeket és napszámosokat a nagyobb paraszti kisüzemekben is.¹² Az iparban viszont az 1930-as adat kiugró: a vállalkozások száma ugyan nem nőtt, de az ipari műhelyekben dolgozók száma megugrott az 1920-as évek végére. Emeljük még ki a nyugdíjasok számának megduplázódását, ami főleg az állami alkalmazottként dolgozó vasutasokra, illetve az uradalom tisztviselőire utal. Egészében véve egyértelmű az agráriumból élők dominanciája, akik az összes keresőnek több mint kétharmadát tették ki.

3.2. Földbirtok és mezőgazdaság

A trianoni békeszerződés idejében nehéz helyzetben volt a hazai gazdaság. A fizetőképes kereslet csökkent, a piacok alig működtek, a hatalmas infláció csökkentette a reáljövedelmeket, a korábbi megtakarításokat felélték a polgárok. A hazai agrárium működése szempontjából nagyon fontos volt, hogy a trianoni békeszerződés utáni években a stabilizáció jegyében milyen földbirtokpolitikai lépésekre került sor. Az 1920-as évek elején két olyan törvényt is megalkottak, amelyek a birtokeloszlást és az agrárüzemi működést alapvetően érintették.

Az egyik az ún. Nagyatádi-féle földreform (1920. XXXVI. tc.) volt, amikor is az ország a 16 millió hold területéből 1,3 millió holdat vettek igénybe.¹³ Somogyszobon az 1920-as évek első felében földjuttatást 224 fő kapott, összesen 515 holdat. Az egy főre eső 2,3 hold juttatás jóval magasabb volt, mint máshol az országban, vagy a megyében. Összesen 83-an kaptak házhelyet (nagy részt olyanok, akik földhöz is jutottak) ez esetben 21 hold jutott nekik, ahol egy házat felépíthettek s egy gazdasági udvart létrehozhattak.¹⁴ Az nyilvánvaló, hogy e földeken nehéz volt életképes kisüzemet kialakítani: azt a juttatások pillanatában is pontosan lehetett tudni, hogy ekkora föld nem elegendő egy paraszti háztartás fenntartására, ahhoz legalább 8-10 hold kellett volna. Viszont alkalmas volt arra, hogy a törpebirtokosok, napszámosok, földnélküliek stb. egy kis földhöz jussanak, s ott alapvető élelmiszerek termelésével foglalkozzanak. A törpebirtokok eleve feltételezték a pótlólagos jövedelemforrások megszerzését, a nyári munkák felvállalását.

A földreformhoz persze föld is kellett, amit az uradalom ajánlott föl. Ennek törvényi háttérét a stabilizációs célból meghirdetett 1921. XLV. tc, vagyis a vagyonváltsági törvény adta. Ezt a törvényt az ország katasztrofális pénzügyi helyzete hívta életre. A stabilizáció érdekében olyan törvényt terjesztettek elő, amely mind az ipari közép- és nagyüzemekre, mind a közép- és nagybirtokosokra vonatkozott. A törvény szerint a nagybirtokosok földben is leróhatták a vagyonadót, amelynek mértékét a birtokméretnek megfelelően százalékos arányban határozták meg. Minél nagyobb volt az uradalom, annál több földjét veszítette el.¹⁵ A földreform és a vagyonváltsági törvény végrehajtása összekapcsolódott, hiszen kiosztani azt a földet lehetett, amit a nagybirtokosok kényszerből leadtak. 1924-ig a mintegy 20 ezer holdas hercegi uradalmi földekből mintegy 2400 hold került át a községek lakosaihoz, benne a somogyszobi gazdákhöz.

Még megjegyezzük, hogy a tekintélyes méretű nagybirtokokkal rendelkező Nagyatádi járás területén igen jelentős méretű földeket juttattak az igénylőknek: a 29 faluban 9861 hold föld és 379 hold házhely került át a szegényekhez; járási szinten a juttatás 2,1 hold föld, házhelyek esetében pedig 0,3 hold jutott egy igénylőre, vagyis a szobi juttatás valamivel magasabb volt a járási mutatóknál is.¹⁶ Ezek a földek persze nem képeztek egyből paraszti tulajdont, hanem csak hosszú távú bérletet, amennyiben ugyanis az utánuk járó évi megváltási díjat nem fizették a gazdák, a Földbirtokrendező Tanács visszavehette a földeket, amire Dél-Dunántúlon és országos szinten is igen sok eset volt.¹⁷ Parcellázás nemcsak a földreform következtében, hanem földesúri szándékok szerint is történhetett. 1921-ben pl. a Vincze Sándor mérnök által kimért 600 négyszögöles házhelyeket Hohenlohe herceg adta 1 métermázsza gabonával történő 10 éves törlesztésre. A hadiözvegyek, árvák stb. fél, negyed, sőt teljes kedvezményben is részesültek a váltság lerovásánál. Az új falurész mintegy 50-60 házzal az Ötvösi utca folytatásaképpen a vasútállomás szomszédságában, attól északra húzódott.¹⁸

Nézzük meg a továbbiakban, hogy mi jellemezte Somogyszob mezőgazdaságát a két háború közötti korszakban. A kérdés azért is fontos, mert közismert, hogy az

1920-as évek világi agrár-depressziója, a gazdasági válság, s az azt követő lassú helyreállítás az agrárágazatot rossz helyzetben tartotta. Az 1930–35 között készült mezőgazdasági statisztikák és más források jó háttérrel adnak arra, hogy számszerűen megítélhessük az agrárium helyzetét.

2. táblázat: A művelési ágak változása 1895–1935 között Somogyszobon
Table 2: Changes in cultivation types between 1895 and 1935 in Somogyszob

Művelési ágak	1895	1935	A változás mértéke
szántó	2617	2880	+263
kert	41	61	+20
rét	816	758	-60
legelő	487	555	+68
erdő	4059	3677	-382
szőlő	-	15	+15
nem termő, földadó alá nem eső terület	259	311	+52
összesen	8312	8257	-55

Forrás: Mezőgazdasági statisztika (1897): 174. old.; MSK 99. (1935): 59. old. alapján

Kezdjük a földbirtokviszonyokkal! 1935-ben a Somogyszob határa 8257 holdat tett ki.¹⁹ Ebből 5556 hold, vagyis az összterület 69%-a volt az uradalmi föld, 2701 hold pedig a falusiaké. A művelési ágak szempontjából azt látjuk, hogy a legnagyobb kiterjedésű föld az erdő volt (3677 hold), amely azonban hosszú távon csökkenő méretet mutatott: az 1895. évi statisztikai kimutatáshoz képest 40 év alatt mintegy 400 holddal lett kisebb. Ez irtásokat, illetve a rossz minőségű, esetleg beteg erdők megszüntetését feltételezi. 1935-ben a második legnagyobb művelési ág a szántó volt, amelynek mérete 2880 holdat tett ki. A rét és a legelő mérete nem sokat változott az idők során. A faluban sokáig nem volt szőlő, hiszen a környező falvak szőlőhegyei (Ötvös, Segesd stb.) bőven biztosítottak lehetőséget termelésre, ám az 1930-as évek közepére az uradalom egyik bérlőjének volt már 5 holdja, míg a falusiaknak 10 hold szőlője. A földreform miatt is a kertek esetében növekedést láthatunk, ami a fogyasztási szokások lassú változásához is kapcsolódhatott.²⁰ A fentiekből világosan látszik, hogy a somogyszobi mezőgazdaság rendszerében az 1930-as évek közepére a szántók használata megnőtt, ugyanakkor az erdők csökkenéséből az ágazat relatív súlyvesztését feltételezhetjük.

Az üzemi viszonyokat illetően a kisüzemek dominanciáját láthatjuk. 1935-ben összesen 377 gazdaságot írtak össze. Nagyságcsoportok szerint vizsgálva 114 olyan gazdaságot találunk, amelyek 1 holdnál is kisebbek voltak, s ezek közül 103 szántóföld nélküli volt. A legnagyobb csoportot a 120 darab 1-5 hold közötti

gazdaság tette ki, illetve volt 80 darab 5-10 hold közé eső birtok is. 52 gazdaságot találunk a 10-20 hold közé eső kategóriában, 6-ot pedig a 20-50 hold közötti csoportban. A statisztikában jelzett 500 holdnál is nagyobb földek Hohenlohe herceghez, a két nagybérlelőhöz, illetve a községi lakosok legeltetési társulatához tartoztak. A nagyobb földesúri birtokok méretét levonva kapjuk meg a kisüzemek átlagos területét: számításaink eredménye az egy gazdaságra jutó 4,9 holdas kisüzem.

A számok mögé nézve néhány megjegyzést kell tennünk. A fent jelzett 1 holdnál is kisebb birtok a falusi szegénységet mutató csoportja, amely a korábbi zselléri állapot, a földreformnál kapott kisbirtok, avagy a cselédlétből önállóvá vált kisbirtokos esete lehet. Az 1-5 hold közötti nagyságrend még mindig mesze volt a parasztsaládi megélhetéstől: az e csoporthoz tartozó földek átlaga 2,7 hold, amely szintén feltételezte egyéb munkák felvállalását. Az 5-10 hold közötti csoport birtokátlaga 7,4 hold, ez már a kisgazda lét alapját képezhette, de még szűk megélhetés kapcsolódhatott hozzá.²¹ A 10 holdnál nagyobb paraszti gazdaságok viszont már a biztonságos megélhetést nyújthatták. A nagyobb gazdák közül emeljük ki, hogy 1924-ben Kisillés Jánosnak 30, Máté Józsefnek 40, Sámoczi Józsefnek 38, Stankovich József örököseinek 44, Varasdi Istvánnak 28, Vincze Györgynek 24, Hosszú Istvánnak pedig 21 holdja volt.²² Somogyszobon, de máshol is a járásban, a kisgazdaságok esetében bérletek alig voltak, vagyis a korszakban a magántulajdonú gazdálkodás volt meghatározó. A földméret azonban a megélhetésnek csak egy részét adja, mellette az állattartás, az erdőelés, az ipari tevékenységgel való foglalkozás, a szomszéd községek határában a szőlőművelés, az uradalmi alkalmi munkák felvállalása stb. is segíthette a lakosság megélhetését. A birtokviszonyokhoz hozzá kell tenni, hogy a két háború közötti korszakban már régen nem volt érinthetetlen a nagybirtokrendszer, hiszen a parcellázások egyre nagyobb teret fogtak át. Így például a hg. Festetics Taszilo nagybirtokából a szomszédos bolhási Szentlászló-pusztai határból a Magyar Földhitelbank révén 1315 holdat parcelláztak föl, amely földeket a somogyszobi, bolhási és nagyatádi gazdák vásárolták meg, a maradék földekre pedig az Alföldről (Ceglédre) érkeztek kisgazdák.²³

A hajdani úrbéreselek alkotta helyi közbirtokosságnak jelentős méretű földje volt a faluban. Ezek a régi közbirtokosságok a két háború között sok helyen alakultak át Legeltetési Társulattá.²⁴ A Somogyszobi Legeltetési Társulat alapszabályait a magyar kir. földművelésügyi miniszter 37.987/1932. sz. alatti rendeletével állapította meg.²⁵ A Társulat pontosan szabályozta a közösség tulajdonában lévő egyéni lehetőségeket. A tagok a legeltetési bért fizettek. 1945-ben 137 tagja volt a Társulatnak.²⁶ Fontos volt a terület jövedelmeztetése is. 1938-ban például a somogyszobi telkes birtokosság legeltetési társulata, amelynek ekkor Katona József helybeli lakos volt az elnöke. A Társaság tulajdonát képező, Somogyszob község határában fekvő mintegy 140 hold szántó, 15 hold rét, 242 hold legelő, 445 hold erdő és 32 hold tóterületen gyakorolható vadászati jogot 1938 augusztus 1-től 1944 július hó 31-ig terjedő hat évre zárt írásbeli ajánlat alapján haszonbérbe adta. A vadászati haszonbért évente két alkalommal kellett fizetni.

Nemfizetés esetén a társulatnak jogában állt a szerződés felbontása, ilyenkor a bérlő a biztosítékot elvesztette. Az okozott károkat a bérlő köteles volt megtéríteni, s nem adhatta a területet tovább albérletbe. A közgyűlés fenntartotta magának a szabad választás jogát.²⁷

A paraszti kisüzemnek fontos része volt a közbirtokossági tulajdonban lévő erdő. Akárcsak a legelők esetében, ezt is a hajdani úrbéres és urasági közös használatú földekből kapta a volt telkes réteg. Terjedelme 93,5 hold erdő, illetve 2,4 hold egyéb terület, vagyis összesen 95,9 holdat tett ki. Az erdő a falu keleti részén, észak-déli irányban húzódott. Akárcsak az uradalmi erdőt, ezt is üzemterv szerint kellett kezelni, amit 1898 óta időközönként felülvizsgálták. 1930-ban került sor új üzemterv készítésére, bár nagy változások nem történtek az idők során. A nem túl nagy területet 8 erdőtagra osztották. A közbirtokossági erdő fafajok szerint 80 holdban kocsányos tölgyből, illetve kisebb részben magas körisből és szilből állt. Az erdő sík területen feküdt, folyó vizek nem tagolták. Az üzemterv komoly megkötést tartalmazott, miszerint 80 éves vágásfordulóval lehetett csak a fát letermelni. Az erdő gazdasági hasznosítását teljes egészében a közbirtokosság végezte. Az erdőtulajdon után különböző adók terhelték a közösséget: így például fizetni kellett egyenes állami adót, községi pótagót, útagót, országos betegápolási adót, állami erdőkezelési járulékot és vármegyei erdőőrzési költséget.²⁸

A gazdálkodás fontos üzemága volt az állattartás. (Sajnos az állattállomány statisztikai adatai kapcsán nincs lehetőségünk a falusiak és az uradalom adatainak elválasztására, legfeljebb egyéb uradalmi források alapján tudunk következtetni.) A 893 darab szarvasmarha kb. fele a falusiakra jutott. Ez tekintélyes méret: a Nagyatádi járás 29 faluja között a második helyen állt Somogyszob, csak a jóval nagyobb lakosságú Felső-Segesd előzte meg. Itt is végbement a fajtaváltás: míg korábban az erdélyi-magyar fajta volt az uralkodó, addig a harmincas évek közepére már a hús- és tejtermelő piros-tarka állomány vált dominánssá. Igás ökörként már csak 69 marhát használtak, ugyanakkor az állomány fele hízó- és fejőstehén volt. Kuriózumnak számított a bivalytartás, amelyhez hasonló méretűt alig találni egész Somogyban: 1935-ben 110 bivalyt tartottak a község határain belül, s e tekintetben csak Somogyvár és Teklafalu előzte meg Szobot. Az állattállomány sokszor megsemmisítette a járványokat. 1925-ben például májmétely tizedelte a somogyszobi gazdák marhaállományát, amely kapcsán kiemelték, hogy a gyógyítás hatalmas költséget jelentett volna, ezért az állatokat le kellett vágni, ami viszont a mészárosoknak és húskereskedőknek nagy üzlet volt, hiszen az ilyen betegségben szenvedő állatok húsa az emberek számára fogyasztható volt.²⁹ A falusiak a szarvasmarhákat a községi utcákon hajtották ki a közlegelőre, a marhák után terelték a kecskéket is.³⁰ A 415 darabos lóállomány viszont mesze felülmúlja a korábbi állapotokat, nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a melegvérű és a hidegvérű állomány. A sertéstartás előretörése egyértelmű: 1935-ben a 2738 darabos állomány háromszoros növekedés a negyven évvel korábbi állapothoz képest, s arra utal, hogy a fogyasztásban meghatározóvá vált a disznóhús. Juhászattal csak az

uradalom foglalkozott. Emeljük még ki a baromfitartás jelentőségét: a községben 8302 baromfit írtak össze, amelynek mintegy 90%-a tyúkféle volt, de foglalkoztak a lakosok kacsával, pulykával, lúddal és még galambokkal is.³¹ A fenti számokból arra következtethetünk, hogy egy paraszti kisüzemre 1935-ben nagyjából 1-2 ló, 2 szarvasmarha, 6-8 sertés és kb. 25-30 baromfi jutott.

3.3. Ipari változások

A két háború közötti időszakban folytatódott a hazai társadalmi struktúra módosulása, amelynek során egyre szaporodott az iparral foglalkozók száma és aránya. Vége volt már annak az időszaknak, amikor egy faluban csak a mezőgazdaság jelenthette a megélhetést. A Somogyszob melletti nagyobb településekre nézve is azt láthatjuk, hogy jónéhány nagyközségben egyre több ipari kapacitás jött létre: pl. Lábodon keményítőgyárat, Nagyatádon konzervgyárat alapítottak stb.³²

Somogyszobon az iparral foglalkozók száma csak lassan emelkedett. A foglalkozási adatok alapján 1930-ban, a válság elején iparral foglalkozó keresőként 98 főt írtak össze, akik közül öten voltak nők. Önálló ipari vállalkozást 43-an vittek, akikhez összesen 55 főnyi segédszemélyzet kapcsolódott, köztük a legnagyobb csoportot a segédek, munkások, családtagok tették ki, de volt köztük 11 tanonc is. Az ipari vállalkozások üzemméretét szemlélve azt láthatjuk, hogy a 48 cégből 25 segéd nélkül dolgozott, 21 olyan cég volt, ahol 1-2 segédet írtak össze, s 2 olyat találunk, ahol már 3-5 fő közötti foglalkoztatott dolgozott.³³ Fontos azonban megjegyezni, hogy iparosokat nemcsak a faluban, hanem a külterületeken (pusztákon) is találunk. 1930-ban Kis- és Nagybaráti pusztán 4, Kaszópusztán 1, Kerékaraszi pusztán 10, Kúvölgypusztán 2 iparost találunk.³⁴ Ez azért lényeges, mert ez a 17 fő külterületi iparos egészen biztosan az uradalomhoz, s nem a községen belüli ipar rendszeréhez kötődött, ugyanakkor nagy valószínűséggel nem önálló iparosok voltak, hanem alkalmazottak.

Kik voltak a faluban a jelentősebb ipari vállalkozók? Az 1924. évi címtár alapján néhányukat névről is ismerjük. Az 1924. évi ipari címtár³⁵ adatait összevetve korábbi forrásokkal kiderül, hogy mind a fluktuációra, mind stabilitásra vonatkozóan láthatunk eseteket. A kádárok között Szabó János, a mészárosok között Hausner Sándor neve már a 19. század végi jegyzékben is szerepelt, ami helyben lakást és munkát feltételez. Ugyanakkor a többség esetében a nevek újak, vagyis sok iparos van a jegyzékben, akik máshonnan költöztek Somogyszobra.

Az iparosok vándorlása a két háború közötti korszakban jelentőssé vált. Több olyan iparosról tudunk, aki alig pár évig tartózkodott csak Somogyszobon, aztán továbbállt máshova, ahol lehet, kedvezőbbek voltak a működési feltételek. Kumstics Lajos hentes és mészáros például 1886-ban született Nagyabajomban, ahol apja mészáros. és vendéglős volt. Ő maga Csurgón tanulta ki az iparát, mint segéd Budapesten és Bécsben is dolgozott. Először 1911-ben önállósította magát Somogyszobon, majd Kisabajomban és Nagyatádon, 1914-ben pedig már Kadar-kúton találjuk.³⁶ Stamfel György szabómester 1896-ban született Szedolcén, Fiu-

métől nem messze fekvő községben. Iparát Erdősokonyán tanulta ki. 1918-ban önállósította magát Somogyszobon. Részt vett a világháborúban, 1916-18-ban az olasz fronton harcolt, egyszer megsebesült. A somogyszobi iparoskör elnöke volt. Később Magyaratádra került, ahol az ipartestület elnöke lett.³⁷ Szigeti János 1900-ban született Iharosberényben Iskolázása után Sárváron és Kisbéren tejgazdasági és vasmesteri vizsgát tett, azután Csurgón uradalmi gazdaellenőr lett. Később a Soproni Tejgazdasági Rt. tapsonyi üzemének vezetését vállalta, majd a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztők tejgazdaságában töltött be ellenőri állást. Ezután ispán volt több uradalomban. 1937 óta üzemvezetője lett a somogyszobi tejszövetkezetnek.³⁸ Az iparosok mobilitását mutatja, hogy gyakran találkozunk a korabeli újságokban olyan hirdetésekkel, amelyekben éppen a somogyszobi ipari műhelyt vagy üzletet kínálták eladásra. 1930-ban például Babics Gyula mészáros és hentes a vasútállomás melletti kétéves házát (két szobával, konyhával, kamrával, hentesüzlet teljes felszereléssel, jégveremmel) hirdette szabad kézből eladásra.³⁹

Ezzel szemben az állandóságot mutatja Bohenszky pékmester jelenléte, aki az 1924. és az 1939. évi kimutatásokban is szerepel. Bohenszky József Somogyszobon született 1909-ben. Mesterségét, apja mellett tanulta ki, aki 1888-an alapította sütőüzemét. A pékség egykemencés volt.⁴⁰ A családnak volt egy közigazgatásban működő ága is, József testvére Gigén volt főjegyző. Bohenszky József 1926-ban szabadult fel, s a családi műhelyben kezdett dolgozni legkisebb fiúként. A háborúban munkaszolgálatra vitték, ahonnan két évvel később tért haza. Miután apja 81 éves korában, 1944-ben meghalt,⁴¹ utána már egyedül vitte az apjától örökölt pékműhelyt. A szocialista korszakban a Nagyatádi Sütőipari Vállalat igazgatója lett.⁴²

A mesterségbeli tudás és annak továbbadása igen fontos volt az egyéni életpályák szempontjából. Jó példa erre a Klinger-familia története. Klinger János sokáig Hohenlohe herceg gőzmalmát vezette. Fiait tudatosan taníttatta. Idősebb fia, Imre egy budapesti szakiskolában szerezte molnármesteri tudását. A háborúból visszatérve apja mellett dolgozott Somogyszobon. Öccse, Károly egy budapesti rizsmalomban dolgozott. Klinger Imre 1921-ben kötött házasságot Arany Annával, akinek famíliája a szomszédos Inkey-birtokon volt kisbérelő, de mellette a somogyszobi állomás mellett 1924-1925-ben egy kis vámőrle malmot épített. Klinger Imre önálló vállalkozásba kezdett: megvette a malmot, s a familia ott rendezkedett be egészen 1939-ig. A sikeres tevékenység meghozta gyümölcsét: az 1930-as években sikerült gőzüzemre, majd pedig szivógázüzemre fejleszteni a malmot. Tegyük még hozzá, hogy egy molnár családban is nagyon fontos volt a belső munkamegosztás: a molnár mesterség mellett a nők minden házkörüli munkát elvégeztek, foglalkoztak az állatokkal, a család mindennapi működése kapcsán főztek, mostak varrtak, ellátták a családtagokat stb.⁴³

A piacgazdaság korszakában erős volt az önkéntes és érdekvédelmi jellegű társadalmi egyesületek létrehozásának igénye. Szakirodalmi szinten számos munkában mutattak rá arra, hogy Somogy megyében igen sok egyesületet alakí-

tottak, a legkülönbébb célokból. Az iparosok és a kereskedők egyesületei, körei népszerűek, elterjedtek voltak. Sajátosak voltak ezek az egyesületek, hiszen sokszor felvállalták a kulturális felvilágosítás funkcióját is. Somogyszobon 1903-ban hozták létre az Iparoskört,⁴⁴ mégpedig Csákány János asztalos szervezésével és Péter Tivadar tanító vezetésével. Az 1930-as évek végére a tagok száma kb. 50 fő volt.⁴⁵ A szobi iparoskör számos kulturális előadást szervezett és mellette műkedvelő színelőadásokat is rendeztek. Az Iparoskörnek a Krausz-vendéglőben volt a székhelye. Vezetőségébe (tisztkarába) különböző rétegekből kerültek be személyek. A harmincas évek vége felé elnöke Stamfel György szabómester, alelnöke Dalfakné Gusztáv uradalmi gépész, tiszteletbeli elnöke Péczel Tivadar és Szabady Károly nyug. főjegyző, könyvtárosa Czinkovics Géza, jegyzője Király János, pénztárosa Pető István cipész volt.⁴⁶

3.4. A szolgáltató szektor és az infrastruktúra fejlődése

A vizsgált korszak a magyar vidék szempontjából azért is érdekes, mert a dualizmus korában megkezdődő tradicionális világ felbomlásának folyamatai ezalatt a negyed évszázad alatt látványosan kiteljesedtek. Kinyílt a világ a falu számára is, amiben persze a világpolitikai, háborús, mobilizációs változások ugyanúgy beletartoztak, mint az alapfokú képzettség (iskolák) erősödése, avagy a helyi piacosodás tendenciái stb. Ezeket a folyamatokat Somogyszob esetében is érzékelhetjük, ami főképpen abban látszik, hogy új gazdaságszervezeti modellek jelentek meg (szövetkezetek, részvénytársaságok), erősödött a helyi kereskedelem, bővültek a vendéglátás lehetőségei stb. Sok újdonságot hozott a javuló közigazgatás és infrastrukturális környezet, nem is beszélve a falusi közösség erősödő önszerveződéséről.

Láthattuk korábban, hogy 1920–1941 között a kereskedelemmel foglalkozók száma – bár a válság alatt visszaesett – egészében véve nem változott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szervezeti és működési szempontból nem következtek volna be jelentős változások. A kereskedelemnek számos új területe jelent meg, s mellette a vendéglátásban is található bővülés, amit a korabeli statisztikák az iparhoz soroltak. Értelmezésünk szerint azonban a vendéglátás bármilyen formája inkább a kereskedelmi tevékenységhez kötődik, s ha ezt a tényt figyelembe vesszük, akkor az ágazat erősödését figyelhetjük meg.

Sokat jelentett a falunak, hogy ebben az időszakban is megmaradt a község országos vásártartási joga. Évente három vásárt tarthattak. 1924-ben a kereskedelemügyi miniszter 59.500/924. sz. engedélye alapján évente három állatfelhajtással kapcsolatos országos kirakodó vásárt tarthattak, mégpedig március, május és szeptember hónap 24. napját megelőző szerdai napokon.⁴⁷ A község már 1914-ben is kérvényezte egy negyedik vásár megtartásának lehetőségét is, de ezt nem engedélyezte az illetékes pécsi kamara;⁴⁸ később, 1931-ben is megpróbálkoztak vele, de akkor sem jártak sikerrel.⁴⁹ A somogyszobi vásároknak persze meg kellett azzal is küzdeni, hogy a környék nagyobb települései is rendelkeztek vásártartási joggal,

ez esetben a közeli Nagyatád, Iharosberény és Csurgó, de főleg az országos méretekben is kiemelkedő Nagykanizsa vitte el a vásárolók egy részét. A szobi vásárok állat- és kirakodóvásárok voltak.⁵⁰ Az állatvásárok kapcsán a szarvasmarha- és a loértékesítés volt jelentős, a korabeli közlönyök sokszor megjegyezték, hogy sertésvásárt éppen nem rendeznek a faluban. Mivel a vásárolók vasúton több irányból könnyen elérhették a települést, ez növelhette a település ismertségét, ugyanakkor az áruszállítást is megkönnyítette.

A kereskedelemnek egy újszerű formája volt a szövetkezeti modell. A 19. század vége felé több hazai agrárpolitikus ismerte föl, hogy a piacgazdaság rendszerében a falusi népességnek egyre nagyobb szüksége van olyan árucikkekkel való ellátására, amelyeket önmaga már nem képes előállítani.⁵¹ Ennek megfelelően egyre több településen voltak már kezdetleges vegyesboltok, de még sokáig igen jelentős maradt azon kereskedők pozíciója is, akik időről időre a falvak lakosságát ellátták (főleg) iparcikkekkel. Voltak ennek vadhajtásai is, így például az uzsorakölcsön és a magas árak. Az 1898-ban elindított Hangya szövetkezeti mozgalom viszont arra tett kísérletet, hogy az efféle kereskedelem helyett a helyi önszerveződő lakosság működtessen boltot.⁵² A Hangya Somogyban lassan honosodott meg, de 1918 után már gyorsan szélesedett a hálózata. Erősítette a Hangya gazdasági lehetőségeit, hogy a konzervatív magyar kormányzattól erőteljes hátszelet kapott (kedvezményes hitelek, egyéb támogatások stb.), szemben a piaci alapú kereskedelemmel.

Somogyszobon a Hangya fogyasztási és értékesítő szövetkezet 1920-ban jött létre. A szövetkezet célja a tagok és hozzátartozóik olcsó és jó minőségű háztartási és gazdasági cikkekkel való ellátása, illetve termékeik eladásának közvetítése volt. A szövetkezeti működés lényege az volt, hogy a belépő tagok üzletrészeket vásároltak, amelyek fejében olcsóbban kaptak termékeket, s az év végén üzletrészeik arányában még vásárlási visszatérítést is kaphattak. Az igazgatóság Németh Károly, Szabady Károly, ifj. Puskás József, Babics György, Dávidházi József, Pálfi György, ifj. Vincze György igazgatósági tagokból állt. A cég érvényességét a két igazgatósági tag együttes aláírása biztosította. A somogyszobi szövetkezet az 1920-as évek elején évi 3,5 millió korona forgalmat bonyolított le, ami mintegy fele volt a nagyatádi forgalmi értéknek, de jóval meghaladta a környéken lévő iharosberényi, inkei vagy szentai szövetkezetét.⁵³ Mivel a somogyszobi szövetkezet az országos hálózat tagja volt, ezért hirdetményeit a Hangya lapjában, a „Gazdaszövetség”-ben adhatta közre.⁵⁴ 1924-ben úgy módosult az alapszabály, hogy a hirdetések már a budapesti Hangya című lapban jelentek meg.⁵⁵ 1931-ben alapszabályt módosítottak, ekkor az igazgatóság már 5-11 tagból áll.⁵⁶ A Hangya logisztikája egyszerű volt, s megfelelt a mai nagykereskedelemnek: az országos központ nagytételben vásárolt termékeket, amelyeket eljuttatott a helyi szövetkezeteknek, akik azt az addigi piaci árnál 5-10%-kal olcsóbban értékesíthették. Lehetőség volt ugyanakkor a tagok által helyben termelt árucikkek forgalmazására is. 1933-ban a somogyszobi Hangya szövetkezet tagja volt annak a 92 szervezetnek, ahol a Földművelésügyi Minisztérium által gabona- és vetőmagtisztító gépet

állítottak föl.⁵⁷ A somogyszobi Hangya is bővült a két évtized alatt, amit jól mutat, hogy 1933-ban már fiókot is tudott nyitni.⁵⁸ Még megjegyezzük, hogy a két háború közötti korszakban a megyében gyorsan szaporodtak a Hangya-szervezetek: 1936-ban Somogyban már 96 Hangya-szövetkezet működött,⁵⁹ ami kétszerese volt mind a Baranya, mind a Tolna megyei számnak.

Az 1920 utáni években jelentős kereskedelemi élénkülés tapasztalható Magyarországon. Lényeges, hogy az egyéni tökehiány miatt a társas formák kerültek előtérbe. Somogyszobon 1922-ben alakult meg a Délsomogyi gazdák áru- és terményforgalmi részvénytársasága. A társaságot az 1922. július 9-én tartott alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályok szerint alapították, székhelye Somogyszob volt, tartamát pedig ötven évre határozták meg. Az alapszabály szerint a társaság célja a gazdaközönség szükségleteinek kielégítése céljából áruüzlet létesítése, terményekkel és borral való kereskedés. Alaptőkéje 120 ezer korona volt, amely 800 darab, 150 korona névértékű névre szóló részvényből áll. Az igazgatóság Birkás János igazgató, Mach József aligazgató, Futó János, Kisillés József, Puskás József, Kisillés József (felső), Koszta Emil és Bedics Ferenc igazgatósági tagokból áll.⁶⁰ Egy évvel a megalakulás után, 1923-ban az infláció miatt már arról döntöttek, hogy az alaptőkét 1,5 millió koronára emelik,⁶¹ ami ebben az időszakban országszerte teljesen megszokott volt. Nem volt nagy a szervezet, amit jól mutat, hogy a 3. éves rendes közgyűlését Máté József lakásán tartották.⁶² Az rt. működése során azonban nem tudott megfelelni saját elvárásainak, az 1920-as évek második felében egyre több problémával küszködött, ezért 1928-ban hivatalból elrendelték a felszámolást, ami végül 1930. november 9-én történt meg.⁶³

A hagyományos kiskereskedelemnek is maradtak lehetőségei a faluban. A Hangya boltján kívül is volt vegyeskereskedés, ahol főleg különféle iparcikkeket lehetett beszerezni, amire ebben a korszakban már egyre inkább rászorultak a lakosok. A boltok tulajdonosai általában jelentős tapasztalattal rendelkező kereskedők voltak, köztük több zsidó származású, de széles körben elfogadott boltos található. 1924-ben a faluban négy vegyeskereskedés is működött, mégpedig Hammer Sándorné, özv. Pálfi Ferencné, Taub Géza és Weisz Kálmán tulajdonában.⁶⁴

Az 1882-ben Nemesdédén született Nagy Ferenc jó példája a sokfajta mesterséggel foglalkozó vállalkozónak. Előbb cipésznek és csizmadiának tanult, az okleveles szakács, hentes és mészáros képesítést 1915-ben szerezte meg. 1919-től Somogyszobon folytatta iparát. Szállodáját, és három teremből álló vendéglőjét 1921-ben nyitotta meg Somogyszobon. Tagja volt a Hangya felügyelő bizottságának, a Nemzetvédő Bizottságnak, az Iparos Körnek, a Revíziós Ligának, a Járási Ipartestületnek pedig elöljárója. Az első világháborúban az olasz és a szerb fronton harcolt, kétszer megsebesült, mint őrmester szerelt le, Korona vas érdemérmét és még több más kitüntetést is kapott.⁶⁵ De más vendéglősök is voltak. 1927-ben Hiller Józsefé volt a Központi vendéglő.⁶⁶ Az 1920-as évek vége felé Fábiáncsics Józsefé volt a legnagyobb vendéglő a rajta épült szállodával együtt. A szálloda kifejezés abban az időben 5-10 szobás vendégfogadót rejtett, a somogyszobi szál-

lodának ugyanakkor volt egy nagyterme is, ahol különböző rendezvényeket tudtak tartani. Ezt a vendéglőt és szállodát a válság alatt, 1932-ben Taub Géza és felesége, Krausz Margit megvette. Ezzel egyidőben Taub Géza korábbi boltját Balla Pál vette át.⁶⁷ Az 1930-as évek második felében az egyik legismertebb, jóforgalmú vegyeskereskedés és vendéglő Krausz Benő tulajdonában volt. A Krausz-vendéglő alkalmas volt nagyobb összejövetelek befogadására, 50-100 fős bankettek-ről gyakoriak voltak a korabeli sajtótudósítások. A kereskedők általában jómódúak lehettek, hiszen az áruforgalom beszerzése és forgatása jelentős tőkét feltételezett. Taub Géza például 1931-ben 50 holdas szántóját kínálta eladásra,⁶⁸ a családnak volt szállodája, kocsmája, vendéglője, cement- és mészkereskedése és vegyeskereskedése.⁶⁹ Fontos még kiemelnünk, hogy 1938-ban Somogyban 120 községben, köztük Somogyszobon is betiltották a házaló kereskedést.⁷⁰

Láthattuk korábban, hogy a szarvasmarhatartás fontos üzemága volt a paraszti gazdaságoknak. Az állomány fele tehén volt, így alapvető kérdés volt a tejértékesítés. Tejet helyben eladni nem nagyon lehetett, mert mindenkinek volt szarvasmarhája, ugyanakkor a környék nagyobb települései szintén jelentős állattartással rendelkeztek. A háború után a tejértékesítés lehetőségei beszűkültek, különösen a gazdasági válság idején kellett piaci megoldást találni. Az alispán kezdeményezésére 1932-ben jött létre a Somogyvármegyei Tejtermelők Szövetkezete.⁷¹ Ez adta a mintát a szobi gazdáknak, akik 1933-ban létrehozták a Somogyszobi Tejszövetkezetet. A korlátozott felelősségű szövetkezet 1933. évi július 16-án tartotta alakuló közgyűlését, ahol elfogadták az alapszabályokat. A szövetkezet célja a tej- és egyéb gazdasági termékek feldolgozása és legelőnyösebb értékesítése, az ezek előállításához szükséges anyagok, gépek és eszközök beszerzése, a tejtermelés előmozdítása, és ezáltal tagok anyagi helyzetének javítása volt. Szövetkezet lévén, üzleti tőkéje 2 pengőben megállapított üzletrészekből állt össze. A tagok a szövetkezet kötelezettségeiért saját üzletrészüket névértékének kétszereséig voltak felelősek. Az igazgatóság 4 tagból állt.⁷² A tejszövetkezet üzemvezetője 1937-től a már korábban bemutatott Szigeti János volt.⁷³ A szobi szervezet is tagja lett a fent említett megyei tejszövetkezetnek, amely házi kezelésbe vette a szentai, a csurgónagymartoni, a porrogi, a somogyszobi, a porrogszentkirályi, az alsó-segesdi, a vései és a patai tejtermelő szövetkezeteket. A felsorolt szövetkezetek egy év alatt 245.106 pengőt kaptak 2.101.201 liter tejért, úgyhogy literenként átlagosan 11-12 pengő között mozogtak az árak. A házi kezelésbe vétel után mindenhol emelkedtek a bevételek, ami Somogyszobon 1453 pengő többletbevételt eredményezett.⁷⁴ A megyei szervezet működése biztonságos értékesítést hozott: 1934 decemberében (már Somogyvármegyei Tejszövetkezetek és Tejtermelő Gazdaságok Szövetsége néven⁷⁵) a következő évre vonatkozó tejmenyiséget hirdették, s ebből kiderül, hogy a szövetkezeten keresztül Somogyszobról 29.653 liter tejet kívántak eladni.⁷⁶

A helyi gazdaság finanszírozásának lehetőségei a háború előtt is már működő helyi hitelszövetkezet révén megmaradtak.⁷⁷ A somogyszobi szervezet az Ország-

gos Központi Hitelszövetkezet tagjaként működött. Hitelszövetkezetből sok volt Somogyban az első világháború utáni időkben: 1921-ben a megyében 132 hitelszövetkezetet találunk, amelyeknek kiterjedése 282 községet érintett, s összesen 25.433 tagot számláltak.⁷⁸ Helyben azt várták a hitelszövetkezetektől, hogy biztosítja a gazdálkodás hitelszükségleteit, s ezáltal folyamatossá teheti a működést. A somogyszobi szövetkezet vezetését illetően – hasonlóan más helyi szövetkezetekhez – sokat változott, aminek csak egy esete, amikor 1937. április 25-én megtartott közgyűlésen megválasztották Pálfi Györgyöt igazgatónak, ugyanakkor Birkás Ferenc és Leposa József igazgatósági tagok cégjegyzési jogosultsága megszűnt.⁷⁹

Végül említsük meg, hogy infrastrukturális téren is voltak pozitív változások a két háború közötti korszakban. A közlekedésben dolgozók száma a vizsgált két évtizedben nem sokat változott.⁸⁰ Utazni könnyen lehetett akár a megyeközpont, akár más vásártartó települések felé, ugyanakkor nem volt nehéz elérni a községet. A vasúti közlekedés technológiája sokat javult a motorvonatok megjelenésével. Újdonság volt a sínautóbusz, aminek próbaújtját 1934 nyarán tartották, ami a Kaposvár – Somogyszob útvonalat fele annyi idő alatt tette meg, mint a hagyományos gyorsvonat.⁸¹ Somogyszob is beleesett abba települési körbe, ahol a MÁV az 1920-as évek közepén a lakáshiány enyhítésére lakó- és irodaépületeket hozott létre.⁸² Mutatja a vasutas társadalom községen belüli jelentőségét, hogy 1928-ban Birkás József akkori állomásfőnök szervezésével létrejött a Vasutasok Köre. Három helyiségből álló székháza volt, tagjainak száma az 1930-as évek végére elérte a 150 főt. Az évtized végén a társaság elnöke Semlyén Géza állomásfőnök, ügyvezető alelnöke Bódis Sándor nyugalmazott főraktárnok, titkára Palataky Ferenc, háznagya Varga István, pénztárosa Szántó József volt.⁸³

Még nagyobb jelentősége volt a közutak építésének, hiszen ezzel érdemben lehetett javítani a szomszéd települések elérését. Somogyban az 1930-as évek második felében viszonylag sok közút építése vagy javítása kezdődött el. 1936-ban már folytak a Nagyatád – Somogyszob – Alsó-Segesd közötti törvényhatósági út földmunkái, valamint műtárgyépítései.⁸⁴ Az út létrehozásához a településeknek is hozzá kellett járulniuk, például a kőanyagot az érdekelt községek szállították.⁸⁵ A községen belül 1928-ban gyalogjáró híd és kb. 130 méter vízvezető csatorna építésére írtak ki versenytárgyalást.⁸⁶

A két háború között Dél-Dunántúlon lassan haladt a villamosáram-hálózat kiépítése, nagy volt a lemaradás. 1944-ig Somogyban csak 56 helyen, vagyis a települések 26%-ában volt áramszolgáltatás.⁸⁷ Ebben a térségben a Pécs melletti Üszögről kiindulva Szigetváron át a Drávavölgyi Villamos Áramszolgáltató Rt. épített és működtetett hálózatot.⁸⁸ Nagyatádot a Szigetvártól induló távvezetékkel már 1928-ban elérték.⁸⁹ Somogyszobon 1931-ben megjelentek a társaság ügynökei, és szerződési ajánlatokat juttattak el a lakossághoz. A kínált áram egységára (1 KWh = 1 pengő) azonban drága volt, hiszen például Kaposvárott, ahol a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. szolgáltatott, mindössze 70 fillérbe került az áram. A község elöljárósága összehívta a képviselőtestületet, hogy döntsenek az ajánlat kérdésé-

ben.⁹⁰ A megye azonban ellenállt, így az építkezés sem haladt. Egy későbbi visszaemlékezés szerint 1938-ban már a falu alatt ment el a nagyfeszültségű vezeték, s Szobon több házhoz be is kötötték a vezetéket, de az áram bekapcsolására nem került sor.⁹¹ A háború elején indult meg újra a projekt, amikor 1941-42-ben kiépítették az Iharosberény-Csurgó vonalat, de a falu bekapcsolása ekkor sem sikerült. Végül is Somogyszobon az áramszolgáltatás csak a Rákosi-korban, 1952-ben indult meg.⁹²

4. Összegzés

Látható a fentiekből, hogy ha lassan is, de a két évtized alatt megváltozott a falusi lakosság gazdálkodási modellje. Továbbra is a mezőgazdasági termelés (szántóföldi termelés, állattartás, szőlőművelés, kertgazdálkodás) maradt a legfontosabb ágazat, de egyre nagyobb tér nyílt ipari és kereskedelmi tevékenységre. Az önálló ipari vállalkozók, valamint az általuk folytatott mesterségek száma növekedett. A legnagyobb változás a szolgáltatási szektorban következett be. A kereskedelem egyre szélesebbé vált: a hagyományos vegyeskereskedések mellett főleg a gyorsan terjeszkedő Hangya szervezet jutott nagy befolyáshoz. Egyre több szövetkezet alakult a faluban: az 1930-as években működött már hitelszövetkezet és tejszövetkezet is. Javult az infrastruktúra is: a jó vasúti közlekedési adottságok mellett közutakat építettek. Az elemzésből kiderül, hogy a piacgazdaság kiépülésével a két évtized alatt a falu lassan alkalmazkodott a megváltozott külső körülményekhez.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Lásd pl. Kanyar József (1980) munkáját.
- 2 Kaposi Zoltán (2013)
- 3 Lásd: Gunst Péter (1987), Gyáni Gábor (1998)
- 4 Kaposi Zoltán (2013)
- 5 Fehér György (2023), Scherer Péter Pál (1939), Széchényi Antal (2001)
- 6 Kaposi Zoltán (2022)
- 7 Edvi Illés Sándor (1896) II: 515. old.
- 8 Lásd a Vilma-ház honlapját: <https://vilmahaz.hu/>
- 9 Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960); Népszámlálás (1930/1): 18.; Népszámlálás (1910/1): 34. old.
- 10 Népszámlálás (1930/1): 18. old.; Népszámlálás (1941/1): 132. old.
- 11 Népszámlálás (1930/2): 333-334. old.
- 12 Népszámlálás (1930/2): 333-334. old.
- 13 Kaposi Zoltán (2002): 282-283. old.
- 14 Az adatokhoz lásd: MSK/99. 81. old.
- 15 Lásd pl. Kaposi Zoltán (2019): 58-59. old.
- 16 MSK/99. 61. old.
- 17 Lásd: Kaposi Zoltán (2019) tanulmányát.
- 18 Uj-Somogy 1921. július 28., 2. old.
- 19 MSK/99. 59. old.
- 20 Gazdacímtár (1935): 258. old.
- 21 Az adatokhoz lásd: MSK/105. 114-115. old.
- 22 Ipari címtár (1924): 1296. old.
- 23 Somogyi Ujság 1939. március 21., 1.
- 24 HU-MNL-SVL IX. 1707. Somogyszobi Telkes Birtokosság Legeltetési Társulatának iratai. Lásd még: Magyar Néprajz (2000): 564-566. old.
- 25 Budapesti Közlöny 1932. október 30., 8. old.
- 26 Lásd: Vilma-ház gyűjteménye. „Somogyszobi telkes birtokosok legeltetési társulat legelőadó beszédési naplója az 1945. évre.” Kiállítási anyag.
- 27 Magyar Vadászújság 1938. augusztus 15., 368. old.; lásd még: Uj-Somogy 1938. augusztus 20., 9. old.
- 28 HU-MNL-SVL IV. 428. 1930. évi üzemterv.
- 29 A betegsége lásd: Somogyi Ujság 1925. március 13., 3. old.
- 30 Vilma-Ház gyűjteménye. Iratok. Fényképpel illusztrált kiállítási tétel: „A csorda kihajtáskor”.
- 31 Az állattartás adataihoz lásd: MSK/100. 88-89. old.
- 32 Lásd: Kaposi Zoltán (2023) tanulmányát a két háború közötti nagybirtokokról.

- 33 Népszámlálás (1930/2): 114-115. old.
- 34 Népszámlálás (1930/2): 333-334. old.
- 35 Ipari címtár (1924): 1296. old.
- 36 Fóris Anna – Kertész János (1939): 789. old.
- 37 Uott. 875. old.
- 38 Uott. 890. old.
- 39 Uj-Somogy 1930. november 11., 5. old.
- 40 Fóris Anna – Kertész János (1939): 678. old.
- 41 Uj-Somogy 1944. január 5., 5. old.
- 42 Somogyi Néplap 1970. január 21.
- 43 Lásd: Kontra Györgyné Klinger Ilona (2008) visszaemlékezését.
- 44 Bősze Sándor (1997): 239. old.
- 45 Fóris Anna – Kertész János (1939): 751. old.
- 46 Ugyanott.
- 47 Somogyi Ujság 1924. május 16., 2. old.; Somogy Vármegye Hivatalos Lapja 1924. május 22., 217. old.
- 48 Somogyvármegye 1914. július 25., 5. old.
- 49 Uj-Somogy 1931. december 1., 1. old.
- 50 Lásd pl. Uj-Barázda 1928. május 22., 5. old.
- 51 Lásd: Gyimesi Sándor (1972) tanulmányát.
- 52 Hangya (1923)
- 53 Hangya (1923): 95-98. old. adatai.
- 54 Központi Értesítő 1920. július 22., 878. old.
- 55 Központi Értesítő 1924. július 24., 1103. old.
- 56 Központi Értesítő 1931. szeptember 17., 653. old.
- 57 Somogyi Ujság 1933. szeptember 15., 3. old.
- 58 Jankovich Tihamér (1936): 17. old.
- 59 Mezőgazdasági címtár (1936) 1. 106. old.
- 60 A törvényszéki bejegyzéshez: Központi Értesítő 1922. szeptember 7. old., 772.; ill. Compass (1922): 879. old.
- 61 Pécsi Tőzsde 1923. október 6., 5. old.
- 62 Uj-Somogy 1926. április 22., 4. old.
- 63 Budapesti Közlöny 1931. április 22., 24. old.
- 64 Ipari címtár (1924): 1296. old.
- 65 Lásd: Vilma-házi Hírmondó 2006. június, 3.
- 66 Somogyi Ujság 1927. október 11., 6. old.
- 67 Uj-Somogy 1931. február 1., 7. old.; Uj-Somogy 1932. május 4., 4. old.
- 68 Pesti Hírlap 1931. január 20., 25. old.

- 69 Vilma-ház gyűjteménye. <http://vilmahaz.hu/2017/03/23/a-holokauszt-a-somogyszobak-emlekezeteben/>
- 70 Somogyi Ujság 1938. november 6., 4. old.
- 71 Uj-Somogy 1938. március 15., 5. old.
- 72 Központi Értesítő 1934. szeptember 27., 612. old.
- 73 Fóris Anna – Kertész János (1939): 890. old.
- 74 Uj-Somogy 1938. március 15., 5. old.
- 75 A megyei szövetkezetnek Kaposvárott volt a központja. Mezőgazdasági címtár (1936): 1.106. old.
- 76 Tejegazdasági Szemle 1934. december 15., 224. old.
- 77 HU-MNL-SVL-XI. 248. 1903-1947. old.
- 78 Uj-Somogy 1921. augusztus 10., 1. old.
- 79 Központi Értesítő 1937. június 10. 486. old.
- 80 Népszámlálás (1920/2): 30. old.; Népszámlálás (1930/2): 18. old.; Népszámlálás (1941/1): 441. old.
- 81 Somogyi Ujság 1934. július 18., 1. old.
- 82 Lásd: Statisztikai Évkönyv 1929. *57. old.
- 83 Fóris Anna – Kertész János (1939): 912. old.
- 84 Uj-Somogy 1936. július 29., 1. old.
- 85 Somogyi Ujság 1937. július 27., 1. old.
- 86 Közgazdasági Értesítő 1928. október 4. 3-4. old.
- 87 Áramszolgáltatás (1994): 58. old.
- 88 Lásd pl. Kaposi Zoltán (2014) tanulmányát a nagykanizsai piacszerzésről, a Transdanubia kiszorításáról.
- 89 Áramszolgáltatás 1994. 34. old.
- 90 Somogyi Ujság 1931. március 6., 3. old.
- 91 Somogyi Néplap 1952. szeptember 13., 4. old.
- 92 Áramszolgáltatás (1994): 35. és 266. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Áramszolgáltatás (1994):** 100 éves az áramszolgáltatás Dél-Dunántúlon 1894-1994. Szerk. Szabó Antal. Pécs
- Bősze Sándor (1997):** „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában (Somogyi Almanach 53). Kaposvár
- Fehér György (2023):** Károlyi Gyula gróf és Károlyi Melinda grófnő uradalmainak gazdálkodása, különös tekintettel a két világháború közötti korszakra. Agrártörténeti Szemle, LXIV. (2023) 1-4. 77-132.
- Gunst Péter (1987):** A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest
- Gyáni Gábor (1998):** Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest. 169-356.
- Gyimesi Sándor (1972):** A parasztság és a szövetkezeti mozgalom. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. Szabó István. Budapest. 616-652.
- Hangya (1923):** A „Hangya” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. Budapest
- Jankovich Tihamér (1936):** Somogyszob. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából. Plébániák története 3.). Veszprém
- Kanyar József (1980):** Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920-1949). Budapest
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs
- Kaposi Zoltán (2013):** A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Pécs-Budapest. 264–284.
- Kaposi Zoltán (2014):** Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850-1945). In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850-1945). Szerk. Kaposi Zoltán. Nagykanizsa. 99-249.
- Kaposi Zoltán (2019):** A nagykanizsai uradalom változásai (1914-1945). Közép-Európai Közlemények 12. (2019) 2. 51-72.
- Kaposi Zoltán (2022):** Grundherrschaften des Fürsten Christian Kraft zu Hohenlohe-Öhringen in Ungarn. In: Ungarn Jahrbuch 37. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Jahrgang 2021. Band 37. Szerk. Lengyel, K. Zsolt. Regensburg. 173-196.
- Kaposi Zoltán (2023):** A magyarországi nagybirtokok működési nehézségei (1920-1941) In: Az agrárium útkeresése Közép-Európában a két világháború között. Szerk. Estók János. Budapest. (Megjelenés alatt.)
- Kontra Györgyné Klinger Ilona (2008):** Emlékeim. (Kézirat) Somogyszob, Vilma-ház írásos dokumentumgyűjteménye.
- Magyar Néprajz (2000):** Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Szerk. Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós. Budapest
- Scherer Péter Pál (1939):** A nagybirtok. Budapest

Széchenyi Antal (2001): 1924-1944: A nagybirtok működése. Párhuzamok. (Magánkiadás)

Statisztikai kiadványok, címtárak

Edvi Illés Sándor (1896): A Magyar Királyi Államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. II. Budapest

Compass (1922): Nagy Magyar Compass 1922-1924. (49/2) Budapest

Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Budapest

Fóris Anna – Kertész János (1939): Somogy vármegye községei. In: Szeghalmy Gyula: Magyar városok és vármegyék monográfiája 27. Dunántúli vármegyék. II. Budapest. 563-932.

Gazdacímtár (1935): Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, 1937.

Ipari címtár (1924): Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest

Mezőgazdasági címtár (1936): Országos Mezőgazdasági Címtár I-II. Szerk. Czeglédy Béla, Gesztely Nagy László, Kiss Elemér, Kulin István, Ormándy János. Budapest.

Mezőgazdasági statisztika (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest

MSK/99 = Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évre. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 99. Budapest, 1936.

MSK/105 = Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 105. Budapest, 1938.

MSK/100 = Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 100. Budapest, 1937.

Népszámlálás (1910/1): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

Népszámlálás (1920/2): Az 1920. évi népszámlálás. II. Rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925.

Népszámlálás (1930/1): Az 1930. évi népszámlálás. I. Rész. Demográfiai adatok. Budapest, 1932.

Népszámlálás (1930/2): Az 1930. évi népszámlálás. II. Rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934.

Népszámlálás (1941/1): Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

Statisztikai Évkönyv (1929): A magyar kir. kormány 1926. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest

Sajtóforrások

Budapesti Közlöny, Közgazdasági Értesítő, Központi Értesítő, Magyar Vadászújság, Pesti Hírlap, Pécsi Tőzsde, Somogyi Ujság, Somogyi Néplap, Somogy Vármegye Hivatalos Lapja, Somogyvármegye, Tejgazdasági Szemle, Uj-Barázda, Uj-Somogy, Vilma-házi Hírmondó

Levéltári és múzeumi források

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (HU-MNL-SVL)

HU-MNL-SVL IV. 428. Somogy megyei erdőgazdasági üzemtervek gyűjteménye. Somogyszob.

HU-MNL-SVL XI. 248. Somogyszobi Hitelszövetkezet iratai 1903-1947.

HU-MNL-SVL IX. 1707. Somogyszobi Telkes Birtokosság Legeltetési Társulatának iratai

HU-MNL-SVL IX. 1864. Somogyszobi volt Úrbéres Erdőbirtokossági Társulat iratai

Vilma-ház gyűjteménye. <http://vilmahaz.hu/2017/03/23/a-holokausz-a-somogyszobiak-emlekezeteben/>

DOMONKOS ENDRE

habilitált egyetemi docens,

Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és
Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék
*associate professor, habil, Budapest Business University, Faculty of
Commerce, Hospitality and Tourism, Department of Economics and
Business Studies*

ORCID: 0000-0003-1899-4798

email: domonkos.endre@uni-bge.hu

A GAZDASÁGI ÚJJÁÉPÍTÉS NEHÉZSÉGEI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945-1948): CSEHSZLOVÁKIA, LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

*ECONOMIC HARDSHIPS OF RECONSTRUCTION IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE AFTER WORLD WAR II (1945-1948):
A COMPARATIVE APPROACH OF CZECHOSLOVAKIA, POLAND AND
HUNGARY*

ABSTRACT

After the Second World War, Central and Eastern-Europe was subordinated to the Soviet empire, which had profound impacts both economically and politically. The main aim of the USSR was to abolish the economic pillars of independence in all countries of the region. Besides war damages and human losses, Central and Eastern Europe was hit by a general scarcity of basic goods, foodstuffs, and raw materials. Measures introduced within the war economy between 1939 and 1945, including the compulsory deliveries of agricultural products and their central distribution, as well as price and wage regulations were retained in the immediate postwar years. Economic recovery in the defeated countries of the region (Hungary, Bulgaria, and Romania) was hindered by war reparations. Reparation liabilities and deliveries to the Soviet Union amounted to 17 per cent of national income, which diverted substantial resources from the national economy during the reconstruction period.

The objective of the paper is to give an overview about the challenges of economic and financial reconstruction in Czechoslovakia, Poland, and Hungary in the years 1945-1948. First, the background of monetary reform will be analysed by

highlighting the main differences between the three countries of the region. Then, it is essential to evaluate the outcomes of economic recovery by placing emphasis on the key characteristics of the selected countries. Due to length constraints, the essay will not focus on the consequences of the nationalisation process in Central and Eastern Europe.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, gazdasági újjáépítés és pénzügyi stabilizáció, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország

Keynotes: economic history, economic and monetary stabilisation, Czechoslovakia, Poland, and Hungary

1. Bevezetés

A második világháborút követő időszakban Közép- és Kelet-Európa a szovjet érdekszféra részévé vált, amely messzemenő következményekkel járt a térség későbbi gazdasági és politikai fejlődésére nézve. A Szovjetunió fő célja a régió összes országában a gazdasági önállóság felszámolása volt. Közép- és Kelet-Európa országait – a háborúban elszenvedett anyagi károk és emberveszteség mellett – általános áru-, nyersanyag- és élelmiszerhiány sújtotta. A hadigazdálkodás időszakában (1939–1945) bevezetett intézkedéseket (kötelező terménybeszolgáltatás, élelmiszerek és nyersanyagok központi elosztása, fogyasztói árak és bérek állami szabályozása) a háborút követő években is fenntartották. A világháború vesztes államait (Magyarország, Bulgária és Románia) jóvátétel fizetésére kötelezték. Ez utóbbi nemzetközi pénzügyi kötelezettségek a nemzeti költségvetés 17%-át emésztették föl, és jelentős terhet jelentettek az érintett országok nemzetgazdaságai számára az újjáépítés időszakában.

A tanulmány célja a gazdasági és pénzügyi stabilizáció folyamatát érintő kihívások áttekintő elemzése Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon az 1945 és 1948 közötti periódusban. Lényeges szempontot jelent a pénzügyek rendbetétele mellett a gazdasági helyreállítás eredményeinek értékelése, hangsúlyozva a térség három állama között fennálló főbb különbségeket és sajátosságokat. Ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt dolgozatomban nem kívánok foglalkozni Közép- és Kelet-Európában végrehajtott államosítások következményeivel.

2. Csehszlovákia

A térség országai közül Csehszlovákia gazdasági helyzete 1945 után lényegesen kedvezőbb volt, mint a háborús károk által sújtott Lengyelországé vagy Magyarországé.

A második világháborút követően Csehszlovákia visszakapta a korábban Harmadik Birodalomhoz csatolt, fejlett feldolgozóiparral rendelkező Szudéta-vidéket.

A pozsonyi hídfő kivételével – a Magyarországgal 1947 februárjában aláírt párizsi békeszerződés területi rendelkezéseinek megfelelően – újból Csehszlovákiához csatolták a Felvidéket. Ugyanakkor 1945. június 29-én aláírt csehszlovák–szovjet szerződéssel Kárpátalja-Ukrajna a Szovjetunióhoz került.¹

Csehszlovákiában a háborút követő években nagyarányú népességmozgásra került sor. Megközelítőleg 800 ezer, német koncentrációs táborokban fogva tartott kényszers munkás és hadifogoly, és 150 ezer fő cseh és szlovák – korábban külföldi emigrációban tartózkodó – polgári személy települt haza. A szövetségesek potsdami határozata értelmében mintegy hárommillió németet kitelepítettek Csehszlovákia délnyugati részéről (Szudéta-vidék). Véleményem szerint ez utóbbi politikai döntés rendkívül károsnak bizonyult és tovább növelte a második világháború után kialakult általános munkaerőhiányt. Ugyanakkor a németek által 1938-39-ben Szudéta-vidékről kitelepített cseh lakosság újból birtokba vette az iparilag fejlett területet. Egészében véve az 1945-1947 közötti időszakban végbement népességmozgás közel 5,5 millió főt érintett, és messzemenő politikai és gazdasági következményei voltak.²

A világháborút követő években a Magyarországtól és Németországtól visszaszatolt területek (Felvidék és Szudéta-vidék) mellett a korábbi Cseh–Morva Protektorátust és az 1939 és 1944 között működő szlovák bábállamot újból integrálni kellett a csehszlovák nemzetgazdaságba. A demokratikus politikai erők részvételével megalakult Nemzeti Front 1945 tavaszán meghirdetett kassai programjának egyik központi eleme volt a keleti és nyugati területek között gazdasági fejlettség terén megmutatkozó különbségek mérséklése, melyet Szlovákia iparosításának felgyorsításával kívántak elérni.

A hadigazdálkodásról béketermelésre való átállás nehézségeit jól mutatja, hogy közvetlenül a világháborút követő hónapokban az ipar – az általános nyersanyag- és üzemanyaghiány miatt – kibocsátásának 40%-át érte el. 1945 májusában a széntermelés átlagosan az 1937. évi szint 17%-a körül alakult, míg a barnaköszén termelése 34%-ot tett ki. Az általános szénhiány bénítóan hatott az ipari termelésre és a vasúti közlekedésre is (1945 novemberében a vasutak csak három napra elegendő szénkészlettel rendelkeztek). A vasúti kocsik közel 50%-át a németek még a háború idején elszállították az országból. A gazdasági nehézségek ellenére a közép-európai ország újjáépítése lényegesen gyorsabb ütemben ment végbe, mint az első világháborút követő időszakban.³ Míg 1945-ben az ipari termelés a világháború előtti utolsó békeév 50%-át tette ki, addig 1946-ban már megközelítette az 1938. évi szint 80%-át. 1947-ben a közút- és vasúthálózat sűrűsége meghaladta a háború előtti szintet.⁴

A csehszlovák nemzetgazdaság újjáépítésében kétségtől fontos szerepet játszott az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) által nyújtott segély, amely áruszállítások formájában történt. Ennek összege 1949 januárjáig 15,5 milliárd korona (310 millió dollár) körül alakult. Az UNRRA-keretében történt segélyszállítmányok (élelmiszer, mezőgazdasági eszközök, gyógyszer, ruhá-

zat, vasúti berendezések és gördülőanyag) az egészségügyre és szociális célokra, valamint gazdasági rekonstrukcióra fordított költségvetési kiadások 28%-át tették ki. Jóllehet az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1945 és 1947 között 150 millió dollár kereskedelmi hitelt nyújtott Csehszlovákiának, 1947 júniusát követően megszakadtak az újabb nemzetközi kölcsön felvételével kapcsolatos tárgyalások (1947-ben szovjet nyomásra a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a csehszlovák vezetés is elutasította a Marshall-terv keretében folyósított gazdasági újjáépítést szolgáló programot). A Szövetségesek Jóvátételi Bizottsága részéről Csehszlovákia 500 millió korona összegre számíthatott, amely 1948-ig nagyrészt áruszállítások formájában megtörtént. Vagyis az iparilag fejlett Csehszlovákiában is belső forrásokra támaszkodva stabilizálták az ország nemzetgazdaságát (első-sorban a németek és a háborús bűnösök vagyonának kisajátításával és az 1945 tavaszán meghirdetett államosításokkal).

A gazdasági stabilizáció lényeges elemét képezte az 1945 novemberében végrehajtott valutareform. Az árstabilitás megteremtése érdekében a koalíciós kormány a csehszlovák korona árfolyamát a dollárhoz rögzítette (1 dollár 50 csehszlovák koronával volt egyenlő), majd a forgalomban lévő pénzmennyiséget 85%-kal csökkentette és magánszemélyenként csak 500 korona kifizetését engedélyezték. A megszorító intézkedések részeként befagyasztották a pénzintézeteknél vezetett bankszámlákat, életbiztosításokat és állampapírokat. 1947 októberében, a pénzügyi rendszer rendbetételének utolsó lépéseként a legmagasabb jövedelemmel rendelkező társadalmi rétegekre különadót vetettek ki. Ez utóbbi rendelkezéssel, amely kiegészítette az inflációs pénzre kivetett adót, az államháztartás 1,1 milliárd korona bevételre tett szert.⁵ Egészében véve elmondható, hogy Csehszlovákiában rendkívül mérsékelt volt az inflációs folyamat – amennyiben az 1938. évben forgalomban lévő pénzmennyiség 100-nak felelt meg, akkor az 1945. évi bankjegyforgalom 254-gyel volt egyenlő – 1948 végéig 3,6-szor annyi pénz volt forgalomban, mint a háborút követő hónapokban.⁶

Annak ellenére, hogy a csehszlovák gazdaság lényegesen kedvezőbb helyzetben volt az 1945 utáni években a kelet-közép-európai térség többi államához képest, a demokratikus politikai pártok részvételével megalakult Nemzeti Front kormánya továbbra is széles körben alkalmazta a hadigazdálkodás idején (1939–1945) bevezetett intézkedéseket az általános nyersanyag- és áruhiány problémájának megoldása érdekében. A központi rendelkezések szabályozták az élelmiszerekre vonatkozóan a jegyrendszer újbóli bevezetését, a nyersanyagok és üzemanyagok állami elosztását és a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását. A központosított hadigazdálkodás azonban kiterjedt az árak, a bérek, a munkaerőpiac, továbbá a deviza- és külkereskedelmi forgalom ellenőrzésére is. Az állam gazdasági folyamatokban való szerepvállalása teljesen elfogadottá vált a háború utáni piacgazdasággal rendelkező országokban – így 1945 és 1948 közötti időszakban Csehszlovákiában is –, és összhangban állt a Nemzeti Front kormányprogramjával. 1945 májusa és 1948 februárja között a kis- és közepes méretű ipari vállalatok, a nagy- és kiske-

reskedelem, valamint az agrárszektor még magántulajdonban volt. Csehszlovákia gazdaságtörténetében ez a rövid időszak a müncheni egyezmény előtti kapitalista piacgazdasághoz való visszatérést jelentette, amelynek intézményrendszerét a kommunisták az 1948-at követő években gyors ütemben felszámolták.⁷

Összességében véve megállapítható, hogy a piacgazdaság és a központi tervgazdálkodás közötti periódusban (1945 májustól 1948 februárig) Csehszlovákia fejlett ipari kapacitásainak és exportorientált gazdaságának köszönhetően kihasználta az európai piacokon iparcikkei iránt megnövekedett keresletet. A közép-európai ország egészen 1947 végéig a világgazdasági rendszer része volt és a háborút követő első két évben a gazdasági „demokrácia” koncepciója valósult meg, amely az üzemi tanácsok, a szakszervezetek, a paraszti bizottságok és szövetkezetek széles körű együttműködésére épült.⁸ Megjegyzendő, hogy a hadigazdálkodás idején bevezetett központi intézkedéseket – a kapitalista piacgazdaság keretei között – továbbra is érvényben hagyták, de Csehszlovákiában a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás azonnali bevezetésére nem került sor.⁹

3. Lengyelország

Lényegesen kedvezőtlenebbek voltak a gazdasági újjáépítés körülményei a háború és a katonai hadműveletek által sújtott Lengyelországban. A kelet-európai országban az anyagi károk mellett (a háborús károk nagysága meghaladta a 20 milliárd dollárt) súlyosak voltak az emberéletben elszenvedett veszteségek: a lengyel népesség 17 százaléka odaveszett, amely összehasonlíthatatlanul a legmagasabb érték a régió belül.¹⁰

Churchill, Roosevelt és Sztálin még 1943 novemberében a teheráni konferencián megállapodott abban, hogy a világháborút követően a lengyel állam keleti határát a Curzon-vonalnál, a nyugatit pedig az Odera folyónál jelölik ki. Jaltában 1945. február 8-án véglegesen rögzítették Lengyelország keleti határait.¹¹ A Szovjetunió ugyanakkor biztonsági érdekeire hivatkozva mintegy 274 ezer km²-rel és 25 millió lakossal növelte területét a lengyel állammal szemben. Az új nyugati határvonal – a potsdami értekezlet határozatainak megfelelően – a danzigi öböltől északra Braunsberg településig, egészen a litván és lengyel határig húzódott.¹²

1945. augusztus 2-án Lengyelország visszakapta Kelet-Poroszországot Danziggal együtt. Az ország nyugaton és északon történt területi visszacsatolásokkal együtt közel 101 200 km² új területhez jutott, de az új lengyel állam mintegy 20%-kal volt kisebb az 1939 előtti időszakhoz képest.¹³

Gazdaságtörténeti szempontból is lényeges megemlíteni azt az óriási népességváltozást, amelyre 1945 és 1950 közötti időszakban került sor. A folyamat még 1945 januárjában kezdődött, amikor a visszavonuló német hadsereggel (Wehrmacht) együtt megközelítőleg 7 millió német menekült el a lengyel területekről a Német Birodalom belső területeire. A világháború győztes nagyhatalmainak potsdami egyezménye további 2,2 millió német kitelepítéséről rendelkezett.

A jaltai és potsdami egyezményben végrehajtott területváltozások egyik fontos következménye volt, hogy a Szovjetunió főleg az iparilag elmaradott és mezőgazdasági termelésre szakosodott keleti területeket szerezte meg. Lengyelországhoz az egykori Német Birodalomhoz tartozott, gazdaságilag kevésbé fejlett nyugati területek kerültek, melyek a második Köztársaság időszakával összehasonlítva, iparosodottabb térségnek számítottak. Ennek ellenére az 1945 utáni években óriási kihívást jelentett a lengyel gazdaság számára a visszaszerzett területek nemzetgazdaságba történő visszaintegrálása. Ez utóbbi térség fejlődése évszázadok alatt szorosan összekapcsolódott Német Birodalom gazdasági rendszerével. A lengyel hatóságoknak a háborút követő években teljesen új gazdasági rendszert és közlekedési infrastruktúrát kellett kiépíteniük.¹⁴

A gazdasági élet normális működésének helyreállítása és az ipari termelés újraindítása rendkívül nehéz feladat volt. Az újjáépítést nehezítette a szakképzett munkaerő, a nyersanyag- és élelmiszerhiány. Az ipari termeléshez használt gépek és berendezések nagy része használhatatlanná vált. Problémát jelentett, hogy a gazdaságilag legfejlettebb, bányászattal és feldolgozóiparral rendelkező déli területek (Alsó- és Felső-Szilézia) ipari kapacitásainak több mint fele megsemmisült. Ebben a súlyos helyzetben a Lengyel Nemzet Felszabadítási Bizottság a háborút követő első hónapokban teljhatalmú megbízottakat nevezett ki az üzemek élére. Feladatuk az ipari üzemek termelésének újraindítása és a nyersanyag-ellátás megszervezése volt. Következő lépésként megteremtették az ipar egységes irányításának alapjait. 1944 decemberében felállították az ipari főosztályt, amely 1945. január 1-jétől minisztériumként működött. Az ipari minisztérium meghatározta a kormány iparpolitikáját és a központi igazgatás eszközeivel irányította a gyárak termelését. Az ipari üzemek irányításában fontos szerepet játszottak az alulról szerveződő munkásbizottságok. 1945 elején elfogadott rendeletnek megfelelően hatáskörük kiterjedt a munkafeltételek ellenőrzésére, a termelés szabályozására és az élelmiszerek elosztására, valamint a munkavállalók elbocsátására is. Az üzemi bizottságok tevékenységének köszönhetően az ipari termelés – a kedvezőtlen körülmények ellenére – 1946 végén elérte a világháború előtti utolsó békeév 70%-át.¹⁵

A háború után Lengyelországban is súlyos áru- és élelmiszerhiány alakult ki. Lengyelország az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) keretében 481 millió dollár összegű segílyt kapott.¹⁶ A legfontosabb nyersanyag a lengyel gazdaság számára a kőszén volt. Az áru- és nyersanyagszállításoknak köszönhetően 1946-ban a széntermelés meghaladta az 1938. évi szintet. Lengyelország 1947-ben elutasította az európai gazdaság újjáépítését célzó Marshall-segélyt. Helyette a Szovjetunió 1948. január 28-án kereskedelmi egyezményt kötött a kelet-európai országgal, amely 4 évre 2 milliárd rubel forgalmat irányzott elő a szovjet – lengyel kereskedelemben.¹⁷

A gazdasági stabilizáció részét képezte a pénz- és hitelrendszer újjászervezése. A legfontosabb feladat a német megszállás idején (1939–1944) ugrásszerű mértékben megnőtt infláció megállítása volt. A háború alatt a bankjegyszaporulat tizen-

kétszeresére növekedett. A pénzügyi káoszt tovább fokozta, hogy a háborút követő első hónapokban három különböző valuta volt forgalomban: a német megszállók által bevezetett zloty, a birodalmi márka és az orosz rubel. A pénzügyi stabilizáció első lépéseként 1944 októberében megkezdték a korábban Lengyel Főkormányzóságban forgalomban lévő fizetőeszköz zlotyra való átváltását. 1945. január 6-án elfogadott rendeletnek megfelelően magánszemélyenként csak 500 zloty összeget lehetett átváltani. Az intézkedés eredményeként csökkent a forgalomban lévő bankjegymennyiség és sikeresen megállították a pénzromlást. 1945. január 15-én megkezdte a működését a német megszállás alatt felszámolt Narodowy Bank Polski, amely a bankjegykibocsátás kizárólagos jogával rendelkezett. Az államháztartás kiadásai 1944. július 22. és 1944. december 31. között 67%-kal haladták meg a bevételeket. A kormányzat erőfeszítései ellenére a következő évben is jelentős volt az államháztartási deficit. A sikeres pénzügyi szanálást követően 1947-ben és 1948-ban viszont javult a költségvetés egyenlege, amely lehetővé tette az államkincstár adósságállományának fokozatos csökkentését.¹⁸ A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem járt együtt a zloty konvertibilitásával. A lengyel nemzeti valutát külföldön nem fogadták el hivatalos fizetőeszközként.

4. Magyarország

Lengyelországhoz hasonlóan Magyarország is súlyos háborús károkat szenvedett a második világháború utolsó nyolc hónapjában: a szövetségesek légítámadásai és a szárazföldi hadműveletek miatt az 1944. évi becsült nemzeti vagyon 40%-a semmisült meg, ami az 1938. évi nemzeti jövedelem (5200 milliárd pengő) ötszörösét is meghaladta.¹⁹ Hazánk második világháborús embervesztesége pedig meghaladta az 1 millió főt, amely 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2 százaléka volt.

A világháborút követő időszakban a gazdaság talpra állását nagymértékben hátráltatták a Szovjetuniónak fizetendő jóvátételi szállítások és fizetési kötelezettségek. Az 1945. január 20-án, Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény alapján Magyarország a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának hat év alatt összesen 300 millió dollár értékű jóvátételt volt köteles fizetni, amelyből 200 millió illette a Szovjetuniót, 70 millió Jugoszláviát és 30 millió Csehszlovákiát. A jóvátételi fizetések számításának alapját az 1938. évi árak 10%-os, ipari berendezéseknél 15%-os felemelésével határozták meg. További súlyos terhet jelentett, hogy hazánknak kellett biztosítani a Szövetséges ellenőrző Bizottság misszióinak, valamint a magyarországi szovjet főparancsnokságnak pénz, élelmiszer-, áru- és eszközellátását. Az 1945 júniusában kötött részletes jóvátételi megállapodás szerint Magyarországot évi 31 millió dollár értékben mezőgazdasági termékek és 169 millió dollár értékben iparcikkek és berendezések szállítására kötelezték.²⁰

A jóvátételt a szovjetek politikai „eszközként” használták Magyarországgal szemben. Borhi László: A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmi erőterben monográfiájában hangsúlyozza, hogy a szovjetek rendszeresen visszaéltek

a jótételti szállításokkal. Az 1938. évi világpiaci árak helyett gyakran szándékosan alulárasták a leszállítandó ipari terméket. Ráadásul a szovjetek törvénytelenül Magyarországra hárították a Vörös Hadsereg ellátását, miközben a fegyverszüneti egyezmény 11. cikkelye csak a szövetséges főparancsnokság, valamint a SZEB keretein belül működő szövetséges missziók ellátásáról intézkedett, a megszálló szovjet haderő ellátásáról viszont egyáltalán nem tartalmazott rendelkezést.²¹

Súlyos következményekkel járt hazánkra nézve, hogy a győztes nagyhatalmak 1945 júliusában Potsdamban olyan határozatot fogadtak el, melynek értelmében a magyarországi német vagyont a Szovjetunió tulajdonába került, amit a későbbiek során vissza lehetett vásárolni a szovjetektől. A magyar gyáriparban lévő külföldi érdekeltség fele, az összes gyáripari és bányaiipari vállalkozások mintegy hetede a háború előtt német tulajdonban volt. A Potsdamban született döntés alapján Magyarország több mint 400 vállalatot és több száz ingatlant átadott a Szovjetunióknak. A Szovjetunió a vállalatokban megoszló töredékrészcvényeket cserékkel, vásárlásokkal, vagyoni hozzájárulással és a jótételti egyezmény értelmében leszerelendő és kiszállítandó vegyesvállalatba való bevitelével gyakorlatilag 100%-ig szovjet tulajdonú, vagy 50-50%-os szovjet–magyar vegyesvállalatokba transzformálta. A vegyesvállalatokat közvetlenül a Magyarországi Szovjet Javakat kezelő Hivatal irányította.²²

A potsdami határozat másik súlyos következménye, hogy a világháború idején a német – magyar klíringegyezmény kapcsán meglévő német követeléseket a Szovjetunió kisajátította. Ez utóbbi újabb 200 millió dolláros nagyságrendet jelentett Magyarországgal szemben (később ezt sikerült 45 millióra lealkudni), ugyanakkor hazánk részéről Németország irányába fennálló jelentős követelését a békeszerződés 30. cikkelye semmissé nyilvánította.²³

Az ország gazdasági értelemben vett kifosztását jelentette és egyben nemzetgazdaságilag is óriási kárt okozott az ipari létesítmények, üzemek és berendezések – jótételt címén történő – önkényes leszerelése és elszállítása. Nagyon nehéz pontosan megbecsülni azokat a gyárakat, felszereléseket és termelőegységeket, melyeket az oroszok teljesen vagy részben leszereltek és elszállítottak.

A magyar gazdaság háború utáni újjáépítése során akadályt jelentett a 18-60 év közötti munkaképes korú lakosság kényszermunkára „málenkij robotra” történt elhurcolása. A szovjetek önkényesen (Budapest ostroma során Malinovszkij marsall 110 ezer hadifogoly mellett további 50 ezer ember összeszedését rendelte el) hajtották végre a deportálásokat. Mindezek következtében 600 ezer civil és katona került szovjet fogságba, és a foglyok között igen magas volt a polgári személyek száma. A Szovjetunió a háború következtében kialakult általános munkaerőhiányt úgy oldotta meg, hogy a kommunista vezetés parancsára a megszálló szovjet haderő tömegesen hurcolta el a munkaképes katonákat és civileket.²⁴

A háborús károkból és a jótételti kötelezettségekből adódó gazdasági bajokat tovább növelte, hogy 1945 tavaszától felgyorsult a pénzromlás folyamata. A pénzromlást 1945 decemberében a kormányzat a forgalomban lévő pengő felülbélyegzé-

sével és a bankjegyek 75%-os dézsmájával igyekezett megállítani. Ezzel a lépéssel ugyan nagy mennyiségű pénzt vontak ki a forgalomból, de az infláció gyors ütemben növekedett. Ugyancsak sikertelennek bizonyult 1946. január 1-jén bevezetett adópengő, amelynek pengőhöz viszonyított értékét naponta meghatározták. A pénz elértéktelenedésének folyamata 1945 tavaszától felgyorsult. 1945 júliusában a fogyasztói árszint az 1938. évének 105-szöröse volt, decemberben 41 478-szorosa, 1946 áprilisában 35 790 361-szerese, 1946. július végén pedig 399 623 kvadrilliószorosa. Magyarországot 1946-ban a világtörténelem egyik legnagyobb mértékű inflációja sújtotta.²⁵ Mivel a pengő elinflálódása 1945 második felében tovább folytatódott, a nemzeti fizetőeszköz alkalmatlanná vált a pénzfunkciók ellátására. A munkások a bér pénzben való felvételét egyre több helyen tagadták meg. A pengő pénzforgalomból történt kiszorulása miatt széles körben terjedt el a természetes csere, amely káros hatást gyakorolt a nemzetgazdaságra. Mindezek következtében a valutareform és az államháztartási stabilizáció kulcsfontosságú feladattá vált.²⁶

1. táblázat: Az infláció alakulása 1945. július és 1946. július között.

Table 1: Inflation between July 1945 and July 1946

Időpont	Átlagos napi áremelkedés (%)	az árindex (1939. VIII. 26=1)	A feketepiaci dollár-árfolyam
1945. július	1	105	1 320
1945. december	6*	41 478	290 000
1946. január	2	72 330	795 000
1946. június második fele	8 504	954 billió**	42 000 billió
1946. július második fele	53 214	11 426 trillió	481 500 trillió
1946. július negyedik hete	158 486	399 623 kvadrillió	4 600 000 kvadrillió

*A lassúbbodást az 1945. december 19-i bankjegybélyegzés idézte elő.

** Egy billióban 12, egy trillióban 18, egy kvadrillióban 24 nulla van.

Forrás: Varga István (1946): A magyar valutacsoda. Magyar Gazdaságkutató Intézet közleményei című füzet.

Az államháztartás egyensúlyának és a valuta stabilizációjának érdekében meg kellett szüntetni az inflációt kiváltó főbb okokat. A kormánynak először megfelelő mennyiségű árukészletet kellett felhalmoznia, hogy megakadályozza az új pénz bevezetése utáni időszakban a feketekezeskedelmet, illetve a felhalmozható és beruházható tőkejavakkal történő spekuláció erősödését. Nagy jelentőséggel bírt, hogy sikerült visszaszerezni a németek által korábban elrabolt jegybanki tartalék nemesfémmennyiség nagy részét (ez volt az ún. híres „aranyvonat”, melynek során az amerikaiak átadták a magyar kormánynak a Magyar Nemzeti Bank nyugatra hurcolt aranykészletét). A magyar kormánynak sikerült átütemeznie a jóvátételi szállításokat, így csökkenteni tudta a költségvetés kiadásait. Végül módosítani kellett az árakon, béreken és a kialakult értékarányokon.²⁷

Az 1946. augusztus 1-jével életbe léptetett árrendszer teljesen elszakadt a világpiaci áráktól. Számítási alapját az 1938/39. évi áradatok képezték. Azt feltételezték, hogy a mezőgazdasági árak a világpiaci hatásoktól függetlenül, kormányzati döntésekkel szabályozhatók. Ennek megvalósítását biztosította, hogy a kisüzemi jellegű mezőgazdaság közvetlen külpiai kapcsolatai megszűntek, a parasztság jövedelmét a mezőgazdasági árak, az ezt kiegészítő adók és beszolgáltatási terhek, vagyis a kormányzati döntések határozzák meg.²⁸ Az újonnan bevezetett árrendszer sajátossága közé tartozott, hogy diszkriminálta az agrárszektor az ipar és a gazdaság egyéb ágazataival szemben. A mezőgazdasági termékek árainak növekedése közel 40-50%-kal elmaradt az ipari árak növekedése mögött, azaz egy-egy iparcikkért a parasztgazdának dupla mennyiségű terméket kellett előállítani és értékesíteni.²⁹

A sikeres gazdasági és pénzügyi stabilizáció eredményeként 1946. augusztus 1-jén bevezették a forintot. Az új nemzeti valuta 1938-as árfolyamon számolva 5 pengővel volt egyenértékű, inflációs pénzben kifejezve 4-1027 pengőt ért. Az új valutához árszínvonal alapon kapcsolódtak. A stabilizáció indulásakor az összes bankjegymennyiség értéke 10 millió forint volt, ezt óvatosan töltötték fel 1946. augusztus végéig, 240 millió forint kerülhetett forgalomba. Igen szigorú hitelrestrikciót alkalmaztak és a kormány deflációs politikát folytatott a megfelelő árualap felhalmozása érdekében. Segítséget jelentett az amerikaiak által visszaszolgáltatott 32 millió dollárnyi arany, melynek következtében 100%-os fedezet volt a bankjegyforgalom felett, ebből adódóan a forint iránti bizalom erős volt.³⁰ 1945 után Magyarországon a valutareformot és az államháztartás konszolidációját saját belső forrásokra támaszkodva hajtották végre. Míg a két világháború közötti időszakban a költségvetés szanálása és a konvertibilis pengő bevezetése népszövetségi kölcsön segítségével történt, addig az 1945 utáni időszakban hazánk egyáltalán nem kaphatott külföldi kölcsönt, mert a háború végén jelentős összegű (1945 szeptemberében 1,9 milliárd aranypengő) adósságállományunk volt. A Marshall-segély visszautasítása után Magyarország évekig nem kért és nem is kapott nyugati hiteleket.

A pénzügyek rendbetétele mellett kulcsfontosságú feladat volt az ipari termelés megindítása és a közlekedés újbóli helyreállítása. A szovjet hadsereg ellenőrizte és igazgatta az ipari és bányüzemek működését. A magyar ipar 1945 nyarán 90%-ban a szovjet jóvátételre termelt. Üzemi bizottságok alakultak, melyek teret nyújtottak a helyi kezdeményezéseknek. A pénzügyi kormányzat jelentős összegű hitelt bocsátott az ipar számára: 1945 augusztusa és 1946 márciusa között 1,5 milliárd pengő hitelt nyújtottak az iparnak. A szükséglet ennél lényegesen nagyobb lett volna, így ezt inkább a jóvátétel fizetésére fordították. Az ipari termelés újraindításához szükséges hiteleket a Magyar Nemzeti Bank szolgáltatta. 1945 májusában az iparügyi miniszter biztosokat nevezett ki. Rendeleteket fogadtak el a készletekről, nyersanyagokról és a felhasználás szabályairól.³¹

A gazdasági rekonstrukció szempontjából ugyancsak lényeges volt a háborúban elpusztult közlekedési infrastruktúra újjáépítése. A társadalom óriási erőfe-

szítése eredményesnek bizonyult: 1945 decemberében helyreállították a súlyosan megrongálódott vasúti közlekedést. 1946 végére a felrobbantott dunai és tiszai híd felét, az elpusztult közúti hidak több mint felét is helyrehozták. 1947 elején az amerikai hitelből vásárolt tehergépkocsiknak köszönhetően a gépjárműállomány megközelítette a háború előtti szintet: mintegy 8200 teherautó, 8000 személyautó és 15 000 motorkerékpár működött újból.³²

1947 elejére – a valutareform és az államháztartási stabilizáció mellett – az ipari termelés újbóli megindításával, valamint a közlekedési hálózat helyreállításával befejeződött a gazdasági újjáépítés első szakasza.

5. Összefoglalás

A három közép- és kelet-európai ország összehasonlító vizsgálata alapján megállapítható, hogy a második világháborút követő években a gazdasági élet újjászervezését és az ipari termelés újbóli beindítását számos tényező akadályozta. Az általános áru- és élelmiszerhiány mellett a gazdasági életre bénítólag hatott, hogy a Vörös Hadsereg a megszállt országokban leszerelte az ipari és termelőberendezések nagy részét és ellentételezés nélkül kiszállította a Szovjetunióba. Magyarország esetében súlyos tehertételt jelentett az 1945 januárjában aláírt fegyverszüneti egyezményben megállapított jóvátételi kötelezettség teljesítése, valamint az országban állomásozó szovjet csapatok folyamatos ellátása élelmiszerrel és nyersanyaggal.

Lengyelországban óriási kihívást jelentett az egykori Német Birodalomhoz tartozó nyugati és északi területek nemzetgazdaságba történő újraintegrálása. A gazdasági nehézségeket tovább súlyosbította, hogy a legfejlettebb, bányászattal és feldolgozóiparral rendelkező déli területek (Alsó- és Felső-Szilézia) ipari kapacitásainak több mint fele megsemmisült. A régió országai közül Csehszlovákia volt a legkedvezőbb helyzetben, mert a háborús károk nagysága lényegesen kisebb volt, mint Lengyelországban és Magyarországon.

Jelentősebb összegű UNRRA-segélyt Lengyelország (473 millió dollár) és Csehszlovákia (264 millió dollárt) kapott. Csehszlovákia és Lengyelország 150 és 90 millió dollár kereskedelmi hitelt vett fel az Egyesült Államoktól, melyből az amerikai hadsereg Európában hátrahagyott felszereléseit vásárolták meg.³³ Ez utóbbi kölcsönök bár kétségkívül fontos szerepet játszottak a háború utáni közlekedési infrastruktúra újbóli helyreállításában, de nem helyettesítették a gazdasági stabilizációhoz szükséges belső forrásokat.

A világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja Magyarországon bontakozott ki, melyet az 1946-ban végrehajtott valutareformmal állították meg. Jelentős volt a pénzromlás mértéke Lengyelországban is, melyet a kormány az 1945-ben megkezdett pénzügyi szanálást szolgáló intézkedésekkel 1946 közepére sikeresen megállította. Ugyanakkor Csehszlovákiában a stabilizációs intézkedéseknek köszönhetően az infláció nem öltött olyan méretet, mint Lengyelországban és Magyarországon.

A pénzügyi stabilizáció negatívuma volt, hogy a kelet-közép-európai országok által bevezetett valutákat külföldön egyáltalán nem fogadták el hivatalos fizetőeszköznek, vagyis nem voltak konvertibilisek, amely a piacgazdaság egyik legalapvetőbb követelménye. A második világháború után a pénzügyi stabilizációt a vizsgált három közép- és kelet-európai országban belső erőforrásokra támaszkodva hajtották végre.

Egészében véve elmondható, hogy a térség gazdasági és politikai fejlődése teljes egészében a sztálini Szovjetunió hatalmi érdekeinek függvényében alakult. A gazdasági újjáépítéssel párhuzamosan Közép- és Kelet-Európa országaiban több szakaszban megkezdődtek az államosítások, melyek elvezettek a magántulajdonon alapuló kapitalista piacgazdaság intézményrendszerének felszámolásához és egyben utat nyitottak a merev, központosított tervutasításos gazdálkodás bevezetésének.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László (2008): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 367– 373. old.
- 2 Průcha, Václav (1997): Continuity and Discontinuity in the Economic Development of Czechoslovakia, 1918-91. In. Teichova, Alice (Ed.): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective. Ashgate. Aldershot, Hants, England. 29–30 old.
- 3 Dömök Csilla (2023): Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.:Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Austria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28-41.o.
- 4 Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York. 116–117 old.
- 5 Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, André – Wolfram, Fischer – Houtte, J. Van A., - Hermann Kellenbenz – Mieck, Ilja – Vittinghoff Friedrich (Ed.): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 625–632. old.
- 6 Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 615. old.
- 7 Teichova (1988): 118. old.
- 8 Teichova (1987): 632–633. old.
- 9 Myant, Martin (1989): The Czechoslovak Economy 1948-1988. The battle for economic reform. Cambridge. Cambridge University Press. Cambridge. 6. old.
- 10 Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 484. old., Dömök Csilla: (2019)Nation, Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit, Prague Papers on the History of international Relations, 67-85.o.
- 11 Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 183. old.
- 12 Halecki, Oskar (1978): A history of Poland. Routledge & Kegan Paul. London. 330. old.
- 13 Slay, Ben (1994): The Polish Economy. Crisis, Reform and Transformation. Princeton University Press. New Jersey. 21. old.
- 14 Landau – Tomaszewski (1985): 184. old.
- 15 Landau – Tomaszewski (1985): 194–199. old.
- 16 Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 110. old.
- 17 Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 863. old.
- 18 Landau – Tomaszewski (1985): 202–203 old.

- 19 Csikós – Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 108. old.
- 20 Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszakában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 21. old.
- 21 Borhi László (2000): A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet gazdasági terjeszkedés okai. In. A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében. 1945-1968. Ister Kiadó. Budapest. 11-15. old.
- 22 Honvári (2005): 108–109 old.
- 23 Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs 323. old.
- 24 Cornelius, Deborah, S. (2015): Kutyaszorítóban. Magyarország és a II világháború. Rubicon-Ház Könyvek. 426. old.
- 25 Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 126. old.
- 26 Csikós – Nagy (1996): 117. old.
- 27 Kaposi (2002): 328. old.
- 28 Pető – Szakács (1985): 68. old.
- 29 Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 307. old.
- 30 Varga István: Valutacsoda. In. Czoch Gábor – Faragó Tamás, Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) (2003): Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század. Budapest. Aula Kiadó. 368–386. old.
- 31 Szávai Ferenc: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 149. old.
- 32 Gunst (2006): 125. old.
- 33 Honvári (2005): 120–121. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván – Ránki György (1976):** Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 591–621. old.
- Borhi László (2000):** A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet gazdasági terjeszkedés okai. In. A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében. 1945-1968. Ister Kiadó. Budapest. 5–70 old.
- Cornelius, Deborah, S. (2015):** Kutyaszorítóban. Magyarország és a II világháború. Rubicon-Ház Könyvek. 426–429 old.
- Csikós – Nagy Béla (1996):** A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 108–110. old.

- Davies, Norman (2006):** Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 863. old.
- Dömők Csilla (2023):** Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.: Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömők (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28-41.o.
- Dömők Csilla: (2019):** Nation, Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit, Prague Papers on the History of international Relations, 67-85.o.
- Gulyás László (2008):** Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 367–373. old.
- Gunst Péter (2006):** Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 126–130. old.
- Halecki, Oskar (1978):** A history of Poland. Routledge & Kegan Paul. London. 330. old.
- Honvári János (2005):** Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 108–121. old.
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs 323–325. old.
- Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985):** The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 181–204. old.
- Myant, Martin (1989):** The Czechoslovak Economy 1948-1988. The battle for economic reform. Cambridge. Cambridge University Press. Cambridge. 4–10. old.
- Palotás Emil (2003):** Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 484– 480–497. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985):** A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 16–76 old.
- Průcha, Václav (1997):** Continuity and Discontinuity in the Economic Development of Czechoslovakia, 1918-91. In. Teichova, Alice (Ed.): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective. Ashgate. Aldershot, Hants, England. 23–43 old.
- Romsics Ignác (1999):** Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 305–320. old.
- Slay, Ben (1994):** The Polish Economy. Crisis, Reform and Transformation. Princeton University Press. New Jersey. 9–21. old.
- Szávai Ferenc:** A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 147–161. old.
- Teichova, Alice (1987):** Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, André – Wolfram, Fischer – Houtte, J. Van A., - Hermann Kellenbenz – Mieck, Ilja – Vittinghoff Friedrich (Ed.): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 598–639. old.
- Teichova, Alice (1988):** The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York. 89–120. old.

Varga István: Valutacsoda. In. Czoch Gábor – Faragó Tamás, Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) (2003): Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század. Budapest. Aula Kiadó. 368–386. old.

WILHELM RÉKA

PhD-hallgató,

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika
és Gazdaságtan Doktori Iskola

*PhD-student, University of Pécs, Doctoral School of Regional Policy and
Economics Pécs, Hungary*

ORCID: 0009-0002-3885-5058

email: wilhelm.reka@ktk.pte.hu

A NEMZETKÖZI TURIZMUS VÁLTOZÁSAI A BALATON RÉGIÓJÁBAN 1990 UTÁN

*CHANGES IN INTERNATIONAL TOURISM IN THE BALATON REGION
AFTER 1990*

ABSTRACT

In the years before the regime change, Lake Balaton was one of the most important destinations for international tourism in Hungary. Today it is still the second most popular destination in Hungary, but the number of foreign guests and overnight stays has dropped significantly compared to the years of mass tourism.

The aim of this article is to explore these quantitative changes and to examine which countries are now sending the most visitors to Hungary. First, it briefly describes mass tourism during the years of socialism and its consequences. It details the changes in visitor flows at national level after 1990, and then the most important processes in the region of Lake Balaton. Finally, it examines the development of tourism supply, with a focus on accommodation, as a key element in meeting this new type of demand. To answer the research questions, I used literature, press materials and internet databases, which showed that the ratio of domestic and foreign guests and overnight stays at Lake Balaton has been reversed. While until the early 2000s it was mainly the former socialist countries of Central and Eastern Europe that generated the highest number of visitors to our country, today it is the Western countries, led by Germany, that provide the most tourists. So, in the last decades, Lake Balaton has to serve modern, western needs, for which the development of commercial accommodation is essential. The number of certified three, four and five-star hotels in the region has been steadily increasing over the past 30 years, but this alone is not enough to boost international traffic.

Keywords: international tourism, Balaton, regime change, accommodation, development

Kulcsszavak: nemzetközi turizmus, Balaton, rendszerváltás, szálláshelyek, fejlődés

1. Bevezetés

A Balaton napjainkban Magyarország második legnépszerűbb turisztikai desztinációja. Vendégforgalmában jelentős változások zajlottak le az évtizedek során. A fürdőélet a 19. század vége felé indult meg a tó menti településeken, amely akkor a jómódú polgárság és az elit fürdőhelye volt. A trianoni békeszerződés következtében számos fürdőhelyet elvesztett az ország, köztük a tengerparti városokat is, így a Balaton maradt a legnagyobb, egybefüggő, fürdőzésre is alkalmas vízi desztinációnk. A 20. század második felében, a tervgazdaság korszakában, részben a szociálturizmusnak köszönhetően a Balaton a tömegturizmus egyik legfontosabb színhelye lett. Ez az időszak turisztikai szemmel „aranykornak” számított a tó életében, amely iránt jelentősen nőtt a társadalmi érdeklődés és a kereslet. A hirtelen megnőtt vendégforgalomnak voltak azonban negatív hatásai is, gondoljunk csak a környezetszennyezésre, a közepes vagy gyenge színvonalú ellátásra. A tömegturizmus korának az 1990. évi rendszerváltás vetett végebe, amely a balatoni turizmusban számos területen komoly átalakulást hozott.

2. Kutatási célok, források, módszerek

A tanulmány célja, hogy bemutassa azokat a változásokat, amelyek 1990 után a Balaton külföldi vendégforgalmában bekövetkeztek. Megvizsgáljuk, hogy a rendszerváltozás után milyen mennyiségi és minőségi átalakulás ment végbe a Balaton desztinációjában. Ehhez első lépésben bemutatjuk az 1970-1980-as évek tömegturizmusát, kiemelten figyelve a nemzetközi kapcsolatokra. Ezt követően megnézzük, mi maradt a piacgazdaság korára: milyen volt a megelőző korszak öröksége. Feltárjuk a turisztikai kereslet átalakulásának lehetséges okait, amelynek során ismertetjük az 1990 utáni, a turisztikai infrastruktúrát és kínálatot érintő legfontosabb fejlesztéseket, különös tekintettel a szálláshelykínálatra.

A kutatáshoz elsősorban szakirodalmat, sajtóanyagokat, internetes adatbázisokat, mint például a Booking.com szállás-adatbázis és különböző statisztikákat, köztük a Magyar Statisztikai Évkönyv 1988 és 2022 közötti köteteit használtam fel. Az így rendelkezésemre álló információk alapján az alábbi két kérdésre kerestem a választ:

- Hogyan változott meg a nemzetközi turizmus mértéke és összetétele 1990 után a Balaton régiójában?
- Milyen változások zajlottak le a turisztikai szálláshelykínálatban, hogy kiszolgálja a térség a modern, nyugati piaci igényeket is?

3. A tömegturizmus működése és következményei

A második világháborút követően, 1949-től Magyarországon kommunista diktatúra épült ki, ahol az államosítás központi szerepet kapott. Az állam a korábbi magángazdaságot tulajdonba vette, így a nagyobb turisztikai desztinációkban, mint például a Balaton-régió, számos nyaraló és villa is a pártállam kezébe került.¹ A korábbi magántulajdonosi réteg elvesztette vagyonát, egy részüket bebörtönözték, internálták. További probléma volt, hogy a szocialista blokk tagjaként Magyarországon is a vas- és acél országa épült, ami óriási nehézipari beruházásokat igényelt és ezek finanszírozása mellett nem maradt forrás az állami tulajdonba vett üdülők működtetésére. A balatoni fürdőélet addigi fellendítésében elvitathatatlan szerepet játszó fürdőegyesületeket is fel kellett oszlatni 1948-ig a belügyminisztérium rendelete alapján.² A fürdőturizmus addigi, közel félévszázados fejlődése megtorpant. A fordulatot, a korábban már említett balatoni „aranykor” kezdetét az 1963-ban elfogadott regionális rendezési terv, majd az 1969-ben megszületett hosszú távú fejlesztési terv jelentette.³ Ezek alapján az 1970-es években az állam többek között a Balaton menti villákat is úgy alakította át, hogy azok a pihenést szolgálják a munkástömegek számára. A bevezetett nyári szabadságnak köszönhetően egyre többen tudtak élni az üdülési lehetőséggel. A korszak keresletének jelentős részét kitevő szociálturizmust a szakszervezetek bonyolították le.⁴ Az államosítás során birtokba vett ingatlanok egy részét nagyobb vállalatok vagy állami intézmények (pl.: posta, hadsereg, vasút, bánya) kapták meg. Ezen vállalati üdülők előnye volt, hogy minimális térítés mellett a munkások közvetlenül a vízpart mellett nyaralhattak családjakkal. Maguk az üdülők igénytelenek voltak, sem az államnak, sem a vállalatoknak nem volt erőforrása ezek korszerűsítésére. Közel 20 év alatt megháromszorozódott a kedvezményes beutalóban részesülők száma: 1960-ban 500.000 fő élvezhette az előnyeit a vállalati üdülőknek, az 1980-as években már 1,5 millióan használták ki ezt a lehetőséget⁵, akiknek kb. kétharmada a Balaton-régióba utazott.

Azonban a tömegturizmus évei alatt más turizmustípusok is megjelentek a tó körül. Az egyik új elemet jelentette, amikor az 1968-as gazdasági reformnak köszönhetően megnőtt lakossági jövedelmekből és az ezekhez társult államilag is támogatott, alacsony kamatozású hitelekkel jelentős számú magánház építkezés indult el. Az 1970-80-as években, főként a déli parti településeken nagyméretű nyaralóház-telepek jelentek meg. A folyamat szorosan összefüggött a hazai iparral, ti. mert a lakosság kb. 33%-a ekkora már panellakásokban lakott a városokban, de így lehetőségük nyílt hétvégente vagy nyaranta hosszabban is pihenni a Balaton mentén.

Egy harmadik típusú keresletet szolgáltak ki a szaporodó számban megjelent úttörőtáborok (pl.: Balatonfenyves, Zánka). A politika szerepe itt is egyértelműen látszott: a katonás rendszerben működő táborok a szocialista rendszert szolgálták, miszerint a 10-14 éves korosztály ideológiai meggyőzésének színhelyei voltak.

Hasonló célokat láttak el és szintén az ifjúsági turizmusnak adtak helyet a KISZ-táborok, amelyek már a kicsit idősebb, 15-18 éves korosztálynak lettek létrehozva. De fontos azt is megjegyezni, hogy a fiatalok kötetlenebb formában is megjelentek a tó körül. A sorra felhúzott sátoztáborok, kempingek szolgálták a lázadó, társadalmi szabadságra vágyó fiatalok szálláshelyeként. A jellegükből is adódóan ezek minimális infrastruktúrával rendelkező, alacsony színvonalú lehetőségek voltak, de a turisztikai kereslet ezen célcsoportjának tökéletes helyszínül szolgáltak a szabadság iránti vágyuk megéléséhez.⁶

Ezekon kívül meg kell említeni a kereskedelmi turizmust is, ami az 1980-as évek végére egyre inkább meghatározóvá vált a tó körül. A már említett 1968 utáni magasabb jövedelmeknek köszönhetően javuló fogyasztás jellemezte Magyarországot (gulyáskommunizmus) a többi szovjet modellt követő országhoz képest. Az országnak szüksége volt a nyugati devizára, ezért nyitottabb is volt a nyugati kapcsolatokra.⁷ Ennek érdekében számos olyan hotel épült, amely elsődlegesen a nyugati vendégforgalom ellátását szolgálta. A ma is népszerű siófoki „Aranypart” első szállodáit 1962-től kezdték felépíteni.⁸ A tó egyre inkább az 1949-ben szétszakított NSZK és NDK lakosságának találkozóhelyévé vált. Az általuk, illetve a szocialista országok vendégei által termelt devizabevételek érdemben javították az ország fizetési mérlegét. Az 1980-as évek első felében az országos turisztikai bevételek kb. egyharmada a Balaton-régióból származott⁹, ez is mutatja, hogy valóban virágkorát élte a térség turizmusa ekkor.

Végül, de nem utolsó sorban egy új jelenséget is fontos megemlíteni a balatoni turizmusban: a „Zimmer Frei-modellt”, ami szintén a nyugati turistákra és a tőlük származó, gyakran adózatlan, külföldi valuta bevételi lehetőségére épült. A tó mellett élők ingatlanjaikat adták bérbe, gyakran évről-évre visszatérő vendégkört kiépítve. Ez a két-három hónapos bérleti díj sokszor egész éves megélhetését biztosította a tulajdonsoknak.

Az előzőekben bemutatott különböző turizmusformákból látható, hogy a Balaton számos célcsoport igényeit kielégítette és nagy népszerűségnek örvendett az 1970-80-as években. Mégis, ha a kínálati oldalt vizsgáljuk (az előzőekben említett szálláshelytípusokon túllépve), akkor azt mondhatjuk, hogy a tó körüli infrastruktúra ugyan elmaradt volt, de azért történtek előrelépések is. 1966 és 1975 között épült meg a fővárost Zamárdival összekötő autópálya, amely a desztináció gyorsabb elérhetőségét tette lehetővé az északi országrészből. Fejlesztették a víz- és csatornahálózatokat, a közegészségügyet. A kikötők és a forgalomba állított hajók száma is szaporodott. Javult a strandok kiépítettsége. A balatoni turisztikai forgalom növelését segítette a kulturális intézmények (pl.: kastélyok, várak, kiállítások) fejlesztése. Összességében a rendszerváltás előtti években már az 5 millió főt közelítette a vendégforgalom¹⁰, amelynek mintegy 80%-a külföldről származott.¹¹ A szociálturizmus mellett jelen volt az ifjúsági-, a kulturális- és a kereskedelmi turizmus is, amelyek közül az utóbbi vált egyre inkább meghatározóvá.¹² Azonban a kereslet időben nagyon koncentrált volt, amely több problémához is vezetett: a

szálláshelykapacitás szűk keresztmetszetté vált a balatoni kínálatban, a vízminőség nagymértékben romlott, a tó fennmaradása is veszélybe került.¹³ A térség népszerűségén ez nem rontott, azonban a rendszerváltás utáni időszakban ezek olyan sürgősen megoldandó problémákhoz vezettek, amelyek jelentősen befolyásolták az első fejlesztési irányokat a már új gazdasági, társadalmi és politikai rendszerben.

4. A nemzetközi turizmus változásai a rendszerváltás után

A rendszerváltás után a hazai turizmus jelentős változásokon esett át. Az addig virágzó szociálturizmus hanyatlásnak indult. A korábban biztos keresletet jelentő NSZK és NDK egyesülésével már a németeknek sem kellett határokat átlépni a családi és baráti találkozókhoz, illetve nagyobb lehetőség nyílt a volt szocialista blokk országaiban is a nyugatra történő utazásra. Ebből kifolyólag a külföldi turisták száma nemcsak a Balatonnál, hanem országos szinten is visszaesett. De a hazai kereslet is átalakulni látszott: aki anyagilag megengedhette, élt az új szabadsággal és külföldre utazott, vagyis a magyar vendégek számában is csökkenés volt látható eleinte. A következőkben részletesebben bemutatom ezen változásokat: először a teljes magyarországi nemzetközi kereslet átalakulását, majd rátérek a Balaton régiójára.

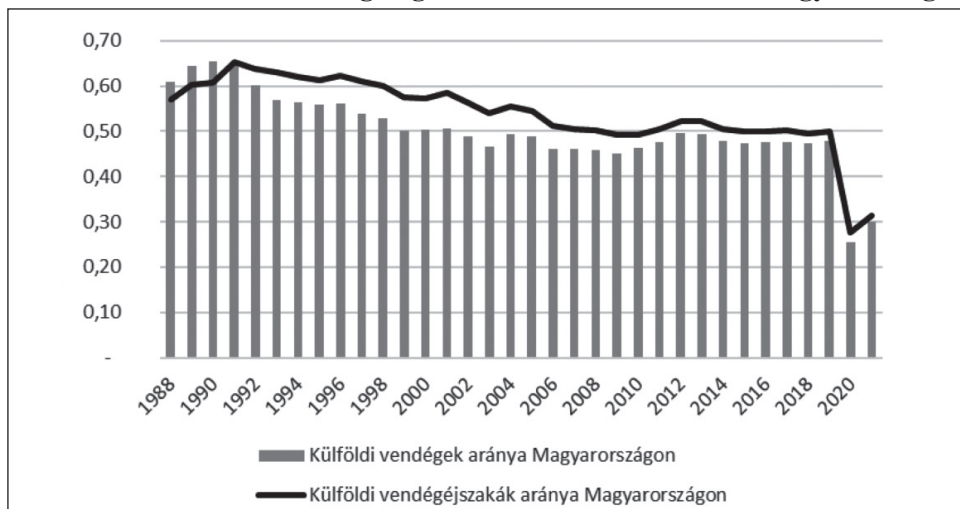
4.1. Magyarországi változások

A turisztikai kereslet változásait első sorban a kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmi adatai alapján tudtam vizsgálni, mert abból állt rendelkezésemre régiós szintű és hosszú távon is összehasonlítható adatsor. Először az országos szintű változásokat vizsgáltam meg.

A rendszerváltás körül hazánkban a külföldi vendégek és az általuk eltöltött éjszakák aránya a kereskedelmi szálláshelyeken 60% körüli volt¹⁴, ez az érték a 2010-es évek második felében 50% körül ingadozott¹⁵, illetve a COVID-járvány éveiben, 2020-21-ben visszaesett az összes turisztikai forgalom kevesebb, mint egyharmadára.¹⁶ Az országos adatokban történt változásokat mutatja be az 1. ábra 1988 és 2021 között.

Látható, hogy az 1990-es években országos szinten elkezdett csökkeni a nemzetközi turistaforgalom, de a 2000-es évek közepétől stagnálás, néha enyhe növekedés is mutatkozik az adatokban. Nem meglepő módon a 2020-as járványidőszak jelentős visszaesést okozott. (Érdekes lehet majd a jövőben vizsgálni, hogy sikerül-e a COVID utáni években visszaállni az előtte stagnáló 50% körüli értékre vagy egy alacsonyabb arány fog állandósulni.)

1. ábra: A nemzetközi vendégforgalom változásai 1990 után Magyarországon

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1988-2021 alapján saját szerkesztés (2024)

Ha a kereslet összetételét nézzük, akkor egy lassú változást fedezhetünk fel. A viszonyítási alap érdekében 1988 és 2021 között minden évben megvizsgáltam, mely öt ország adta a legnagyobb turistaforgalmat a kereskedelmi szálláshelyek esetében. Az 1. táblázat szemlélteti három periódusra felbontva ezen országok listáját. A zárójelben lévő szám azt mutatja, hogy az adott időszakban az adott ország összesen hány évben került be a TOP5 listába. A rendszerváltás előtt a már említett két Németország és a keleti blokk néhány országa jelentette a legnagyobb keresletet. Az 1990-2007-es időszakban is főként ezekből a régiókból érkeztek még turisták hazánkba, azonban a listában újként jelent meg Románia és Ausztria, amelyek utána állandó tagjai lettek az ötös felsorolásnak. Lényegében a 2000-es évek közepéig még a közép-kelet-európai országok és Németország volt a legjelentősebb küldőrégió.

1. táblázat: A TOP5 küldőország 1988 és 2021 között

1988-1989	1990-2007	2008-2021
Lengyelország (2), Csehszlovákia (2), NSZK (2), Jugoszlávia (2), Szovjetunió (1), NDK (1)	Jugoszlávia és utódállamai (19), Románia (18), Németország (17), Ausztria (17), Csehország-Szlovákia (14), Lengyelország (2), Ukrajna (2)	Németország (14), Ausztria (14), Románia (13), USA (10), Lengyelország (5), Szlovákia (5), Csehország (4), Olaszország (2), Egyesült Királyság (2), Franciaország (1)

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1988-2021 alapján saját szerkesztés (2024)

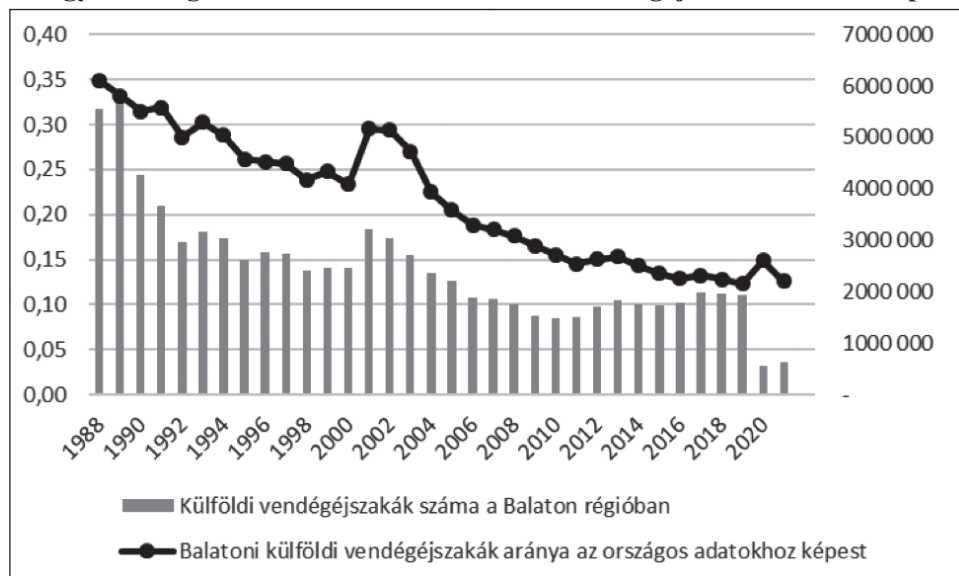
A harmadik periódus határának 2008-at jelöltem, mert ettől az évtől kezdődően megnőtt a nyugati országok száma a listában. Kétszer szerepelt az első ötben Olaszország és az Egyesült Királyság, illetve egyszer Franciaország. Sőt, a 14 év alatt tíz alkalommal, az európai kontinens több országát is megelőzve, az Amerikai Egyesült Államok is benne volt a legnagyobb vendégforgalmat adó térségek között. Továbbá, még indokolja a 2008-as határt az a tény is, hogy Németország vezetőszerepe azóta töretlen, azaz 14 éve a külföldi turisták körében mindig a németek aránya a legmagasabb.¹⁷

Látható, hogy míg mennyiségi változás szinte azonnal jelentkezett az országos adatokban, addig a vendégforgalom összetételének átalakulása lassabban ment végbe. Míg előbbi esetében egy csökkenő, majd stagnáló, néha növekvő tendenciát látunk, addig a küldőországok esetében egy keletről nyugatra történő elmozdulás figyelhető meg.

4.2. A balatoni desztinációban történt átalakulások

Az országos folyamatok elemzése után térjünk rá a Balaton régiójában lezajlott változásokra! Elsőként tekintsük meg a kereskedelmi szálláshelyek nemzetközi vendégéjszaka számát és azok arányát az országos adatokhoz képest! (2. ábra)

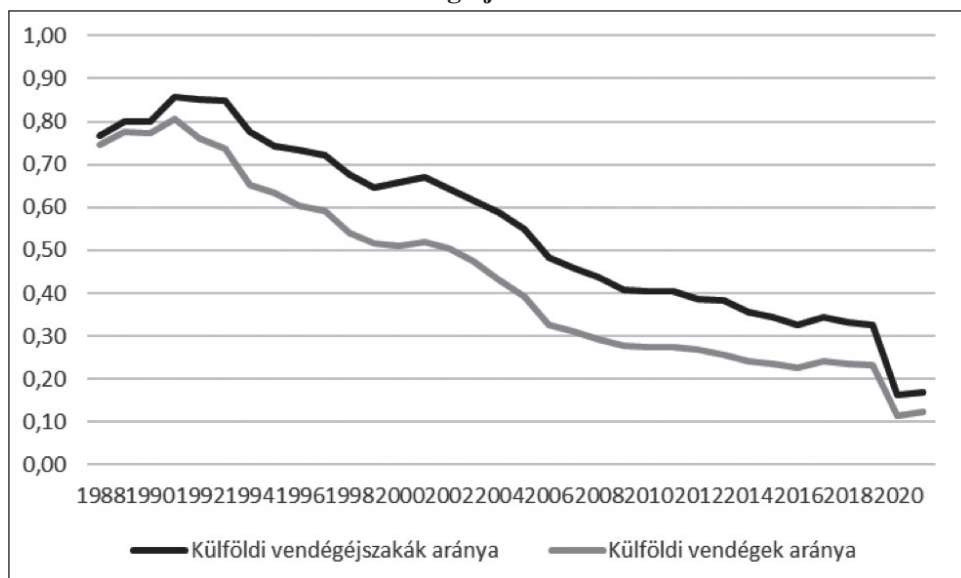
2. ábra: A balatoni nemzetközi vendégéjszakák száma és azok aránya a Magyarországon eltöltött összes nemzetközi vendégéjszaka számához képest

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1988-2021 alapján saját szerkesztés (2024)

A külföldi turisták által eltöltött éjszakák száma a 2000-es évekig csökkent, majd pár éves növekedés következett, ami után újra fogyatkozást látunk a balatoni desztinációban. A 2010-es években stagnált a mutató, majd a COVID előtti utolsó években ismét kisebb növekedést látunk. Természetesen, 2020 és 2021-ben egy nagymértékű csökkenés zárja az időszakot. Az abszolút értékeknél egy fokkal informatívabb, ha a vonaldiagrammal ábrázolt arányokat vizsgáljuk: a sötétebb adatsor mutatja a Balaton térségében eltöltött nemzetközi vendégéjszakák arányát az összes, hazánkban regisztrált külföldi vendégéjszakához képest. Ebből azt láthatjuk, hogy a rendszerváltás idején a Magyarországra érkező külföldiek közel 35%-a a Balaton régiójában szállt meg¹⁸, míg ez a szám napjainkban 12% körüli.¹⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgált térségben nagyobb arányú visszaesés történt a nemzetközi turizmusban, mint más magyarországi régiókban. Érdeklenség, hogy a járvány kitörésének évében, amíg a vendégéjszakaszámok több, mint felére csökkentek a Balaton térségében, addig az országos forgalomban mégis nőtt arányuk. Ennek magyarázata az lehet, hogy 2020-ban pont a nyári időszakban enyhítettek az utazási korlátozásokon, ami a tónak és térségének kedvezett, mert elsősorban egy nyári desztinációról beszélünk. Ez egy szerencsés véletlenként is felfogható a Balaton esetében a többi hazai turisztikai régióhoz képest. Ezt igazolja, hogy a következő évben az arány visszaesett az előtte stagnáló szintre, azaz nem beszélhetünk egy hosszú távú változásról.

3. ábra: A nemzetközi vendégforgalom változásai 1990 után a Balaton régiójában

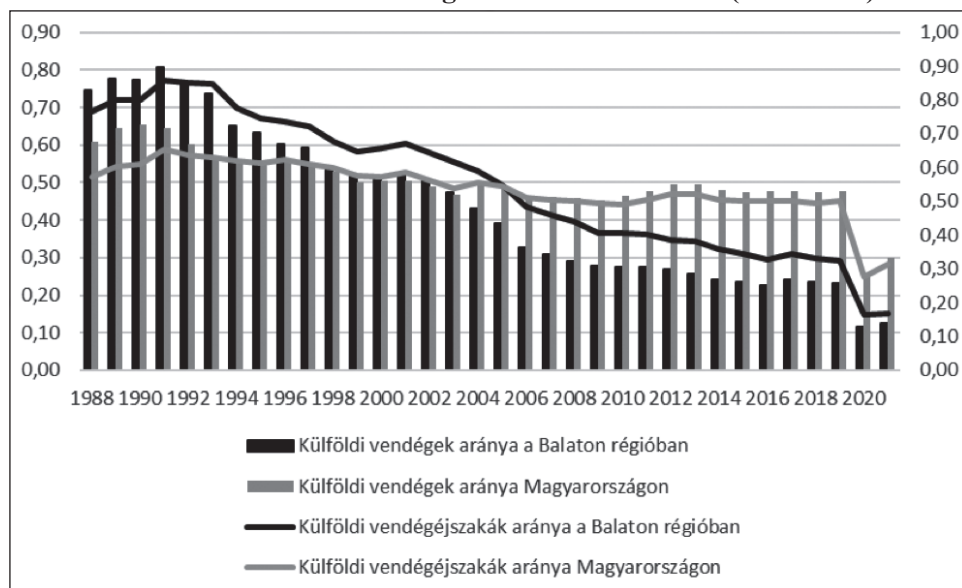

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1988-2021 alapján saját szerkesztés (2024)

A 3. ábra mutatja be a nemzetközi vendégek és vendégéjszakák belföldi adatokhoz mért arányát a Balaton-régióban. A tömegturizmus utolsó éveiben a belföldi forgalom kisebb volt a külföldihez képest. A vendégek kb. 75%-a, míg a vendégéjszakák kb. 80%-a a nemzetközi forgalomból származott.²⁰ Ezzel szemben a 2020-ban kezdődő járványidőszak előtti utolsó évben ezek az értékek 23% és 33% voltak.²¹ Majd, a lezárások idején a belföldi vendégek aránya már majdnem elérte a 90%-ot, míg az általuk eltöltött éjszakák pedig a 85%-ot,²² azaz közel 30 év alatt a hazai és nemzetközi turizmus aránya megfordult a balatoni desztinációban.

Azonban érdekes eredményeket kapunk, ha ezeket az adatokat összevetjük az előző alfejezetben bemutatott országos folyamatokkal. A 4. ábra mutatja a már külön ismertetett adatsorok szintézisét.

4. ábra: A balatoni és országos adatok összevetése (1988-2021)

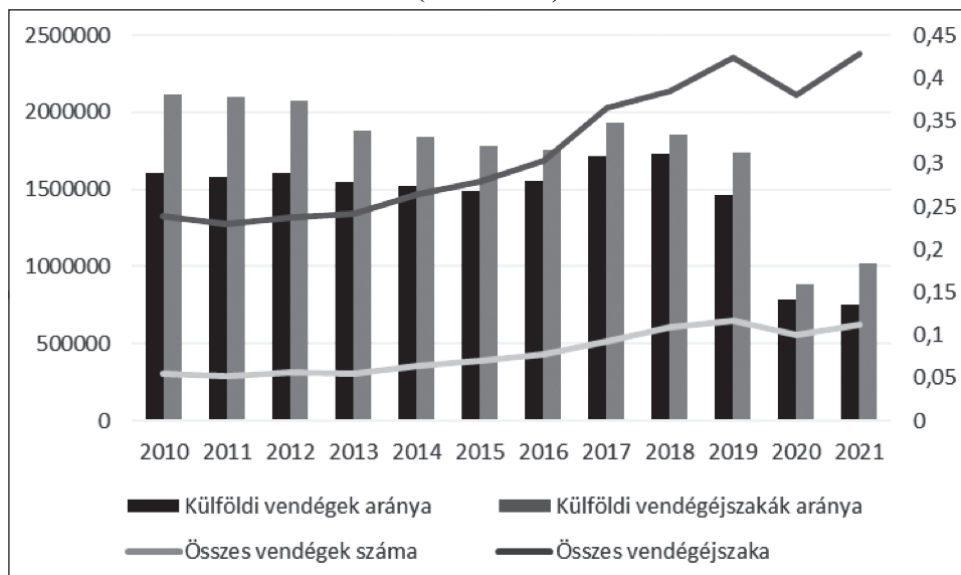
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1988-2021 alapján saját szerkesztés (2024)

1990 után mindegyik adatsorban csökkenő tendencia látszik, azonban az országos arányok esetében 2005-től kezdődően stagnálás, illetve néhol növekedés észlelhető. Ezzel szemben a tó régiójában regisztrált adatok végig csökkenést mutatnak. Ez is igazolja az előzőekben már megfogalmazott következtetést, hogy a Balaton térségében lezajlott változások nincsenek párhuzamban az országos folyamatokkal.

Az egyéb szálláshelyek esetében a statisztikai adatszolgáltatásban történt módszertani változtatások miatt nem áll rendelkezésemre a vizsgált időszak teljes hosszában összehasonlításra alkalmas idősor, így itt a 2010 és 2021 közötti periódust

tudtam csak elemezni. Az 5. ábra mutatja Balaton-régióban az egyéb szálláshelyeken regisztrált külföldi vendégek és vendégéjszakák arányát, illetve az összesített adatokat. Míg a régió teljes vendégforgalmában egy növekvő tendencia látszódik (kivéve 2020), addig a külföldiek arányában inkább stagnálást, néhol csökkenő változást láthatunk mindkét változó esetében.²³

5. ábra: Az egyéb szálláshelyek vendégforgalma a Balaton-régióban (2010-2021)

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés (2024)

Tehát a kereskedelmi szálláshelyeken végbement változásokat erősítik az egyéb szálláshelyek adatai is. A tó desztinációjában sokkal nagyobb mértékű és időben is kitartóbb csökkenést látunk a külföldi turisták és az általuk eltöltött vendégéjszakák számában, mint az összevont hazai adatokban. Míg a Balaton-régióban az elmúlt közel 30 évben megfordult a belföldi és külföldi turizmus aránya, addig az országos adatokban nem látható ilyen szintű csökkenés, ott napjainkban (kivéve COVID-időszak) kb. fele-fele arányban oszlik meg a kereslet a magyar és a külföldi turisták között az 1990-es 40%-60% körüli rátához képest. A kereslet összetétele ugyanakkor megváltozott, más piaci igényeket kell már kielégíteni, mint 1990 előtt. A következőkben megvizsgálom, hogy mennyiben sikerült alkalmazkodnia a kínálatnak az új vendégkörök igényeihez, vagyis sikerült-e a Balaton turizmusát modernizálni, fókuszálva a megfelelő szálláshelyek fejlesztésére? Úgy vélem, ezen átalakulások szükséges feltételei annak, hogy régióban újra nőni tudjon a nemzetközi turizmus aránya.

5. A turisztikai kínálat fejlesztése 1990 után

A tömegturizmusnál bővebben írtunk arról, hogy a balatoni turisztikai infrastruktúra és szálláshelykínálat igencsak elmaradott volt a nyugati országokhoz képest a rendszerváltás idején. Az infrastruktúra esetében fontos megjegyezni, hogy annak hiányosságai miatt (pl.: elégtelen szennyvízcsatorna-hálózat a településeken) számos olyan probléma is felmerült, amely a természeti környezetet is veszélyeztette. Az ilyen irányú fejlesztések nem képezik szervesen jelen cikk tárgyát, de röviden fontosnak tartom megemlíteni, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1993-ig több riasztást és tájékoztatót is kiadott, amely ezekre a veszélyekre hívta fel a figyelmet, illetve megoldási javaslatokat fogalmazott meg rájuk. Azt mondhatjuk, hogy az 1990-es években valóban elkezdtek a természeti környezet megmentéséért elengedhetetlen folyamatok végrehajtását. Ezek eleinte alapközmű és infrastruktúra-fejlesztések voltak (pl.: szennyvízcsatornázás), majd a 2010-es években egyre inkább a fenntartható irányvonal nyert teret magának.²⁴

Fontos megjegyezni, hogy a rendszerváltás előtti utolsó években, illetve az azt követő évtizedben az egyik legsúlyosabb probléma, amely gátolta a Balaton-régió egységként való kezelését és következetes fejlesztését az a tény, hogy a tó közigazgatásilag több szervezethez tartozott, mondhatni „gazdátlan” volt.²⁵ Ugyan 1979-ben lehatárolták már a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetet, azonban ekkor még nem tekintettek rá önálló fejlesztési régióként. Az 1904-ben alapított Balatoni Szövetség a szocializmus utolsó évében, 1989-ben újra megkezdte működését. 1993-ban alapították meg a Balaton Regionális Tanácsot, amely a korábban lehatárolt Kiemelt Üdülőkörzet infrastrukturális változásait irányította és felelős volt a térség környezetének védelméért és megőrzéséért. A Tanács létrehozása a kormány, a helyi önkormányzatok és egyéb szakmai szervezetek közös munkájának eredménye volt, azonban a sikeres működéséhez hiányzott a megfelelő jogi és anyagi háttér, így hamar megszűnt. Hasonló célokkal alapították meg 1996-ban a Balatoni Turisztikai Kht-t, amely végül élettartamban is követte elődjét. Ugyanebben az évben a Szövetség javaslatára kineveztek egy államtitkárt a balatoni ügyek koordinálására, illetve önálló fejlesztési régióvá nyilvánították a Kiemelt Üdülőkörzetet az akkori területfejlesztésről és –rendezésről szóló törvény alapján. A stratégiai irányítására létrehozták a Balatoni Fejlesztési Tanácsot (BFT), majd 2000-ben az operatív feladatok ellátására a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Kht-t. A szándék egyértelmű volt: olyan intézményi háttér kialakítása, amely lehetővé teszi a balatoni desztináció egységként való kezelését. Az akkori üdülőkörzetbe 3 nagy régió, 14 statisztikai kistérség, 3 megye 164 települése tartozott bele. Ebből is látható, hogy az egységes irányvonal megvalósítása több problémába is ütközött. Az 1990-es években a regionális szervezetek rendszere állandó változásokon ment át, így nem tudtak valódi, hosszú távú eredményeket elérni.²⁶

Úgy vélem, a Balaton nemzetközi turisztikai keresletében lezajlott változások okai szoros összefüggésben állnak a szálláshelykínálat helyzetével és annak fejlődési folyamatával, ezért így a következőkben erre fókuszálok.

5.1. A balatoni szálláshelykínálat átalakulása

A rendszerváltás után a szálláshelyek kapcsán adódott a kérdés, hogy mi lesz a sorsa a sok állami tulajdonban, rossz állapotban lévő üdülőknek, illetve a már 1990 előtt megkezdődött szállodaépítések²⁷ tudnak-e folytatódni, ezzel bővítve a kereskedelmi turizmus szálláshelykínálatát és lehetőséget teremtve a nyugati igények kiszolgálására. A piacgazdaság első éveiben, a privatizáció során az addigi szakszervezeti üdülőket felvásárolták és felújították, vagy épp az enyészetté váltak. A senkiföldjévé vált, egykori széles munkástömeget kiszolgáló vállalati nyaralók hagyatéka még napjainkban is sok településen fellelhető. A tömegturizmus éveiben a Balaton egy kb. 4-6 hetes főszezonnal bír²⁸, de összességében kb. 8-10 hetes desztináció volt, így a szálláshelyek nagy része nem volt összkomfortos, legtöbbjük csak a nyári hónapokban volt igénybe vehető. Azonban már az 1993-as fejlesztési terv is kitért rá, hogy a turisztikai kereslet időbeli koncentrációját mérsékelni szükséges és első lépéseként, egyben feltételeként, át kell alakítani a kínálatot. Ennek egyik eszköze a régióban olyan szálláshelyek építése, amelyek lehetővé teszik az egész éves vendégforgalmat. Javasoltak olyan turisztikai termékeket is (vitorlás-, horgász-, kerékpáros-, borturizmus), amelyekhez az attrakciók részben már adottak voltak a térségben, és a nyári hónapokon kívül is keresletet tudtak generálni a tó körül.²⁹ Ezen céloknak megfelelően lassan, de elkezdtek megjelenni a magasabb minőséget képviselő, egész évben működő szállodák.

A 2. táblázat mutatja a Booking.com adatbázisa alapján a partmenti települések három-, négy- és ötszillagos hoteljeit. A kutatás során az alábbi szempontok szerint szűrtem az adatbázist:

- nyitva tartás: őszi és téli hónapokban is;
- település lakossága 4.500 főnél magasabb.

Az előzőeket kiegészítve megjegyzem, hogy ugyan a népességi kritériumnak megfeleltek, de a táblázatba mégsem került be Balatonboglár és Balatonfüzfő, mert ezeken a településeken nincs minősített szálloda. Viszont megjelenik Tihany, Badacsonytomaj és Szántód, mert a 4500 főnél alacsonyabb lakosságszámuk ellenére is rendelkeznek magasabb minősítésű kereskedelmi szálláshellyel.

A táblázatot megvizsgálva látható, hogy a legmagasabb kategóriába tartozó hotelek térben koncentráltan helyezkednek el: a déli és északi parti „fővárosok” mellett Szántódon található még egy, amely 2023-ban nyílt meg.³⁰ Illetve jelenleg is zajlik Balatonfüreden egy új ötszillagos hotel, a Le Méridien resort kivitelezése, amely várhatóan 2025-ben fogadja majd az első vendégeket.³¹ Hasonló a helyzet a négycsillagos szállodák esetében is, amelyek mintegy 70%-a szintén Siófokon és Füreden található. De a maradék 30% térben már jobban eloszlik,

4 településen találhatóak. A legalacsonyabb kategóriába tartozó hotelek térbeli elhelyezkedése a legegyszerűsebb. A számok bizonyítják, hogy az elmúlt kb. 30 évben valóban beindult a minőségi kereskedelmi szálláshelyfejlesztés a Balaton körüli településeken. Ezzel szemben az egyéb szálláshelyek kapacitása (férőhely alapján) csökkent 2010 és 2021 között. Míg 2010-ben közel 122.000 férőhely várta a turistákat a tó régiójában az egyéb szálláshelyeken, addig 2021-ben már 14%-kal csökkent a kínálat.³² Itt fontos ismét megjegyezni, hogy a magán- és egyéb szálláshelyek esetében nem áll rendelkezésünkre a teljes időszakra, azaz 1990-től kezdődően adatsor, így az, hogy az utóbbi években csökkent ezen szállástípusok kapacitása nem jelenti azt, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz képest is szűkebb a kínálat. Továbbá, nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy gyakran ezeket a szálláshelyeket feketén üzemeltetik, azaz nem részei a hivatalos turisztikai adatszolgáltatásnak.

2. táblázat: A Balaton-régió minősített szállodái

	Balaton-almádi	Balaton-füred	Balaton-lelle	Badacsonytomaj	Fonyód	Keszthely	Siófok	Szántód	Tihany
Háromcsillagos szállodák és apartmanhotelek	0	4	2	0	1	5	3	0	2
Négycsillagos szállodák és apartmanhotelek	1	6	0	1	0	3	10	0	2
Ötcsillagos szállodák és apartmanhotelek	0	2	0	0	0	0	4	1	0

Forrás: Booking.com adatbázis alapján saját szerkesztés (2024)

Összességében azt mondhatjuk, hogy a kínálat elkezdett bővülni a modern igények kiszolgálása és a szezonális mérséklése érdekében magasabb minőségű kereskedelmi szálláshelyekkel, de ezek térbeli koncentrációja még mindig jelentős, amely magával hozza azt a problémát, hogy a vendégforgalom időbeli allokálásának tárgyi feltételei csak bizonyos településeken adóttak. Illetve felvetődik a kérdés, hogy amennyiben a kínálat bővül nyugati keresletnek is megfelelő szálláshelyekkel, akkor miért nem tud ismét nőni a külföldi vendégek aránya a régióban.

Amikor a nemzetközi turizmus változásait vizsgáljuk, akkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a turisztikai vendégforgalomba nem beleszámító vendégeket sem. Azaz, a rendszerváltás után a külföldieknek a kereskedelmi és egyéb szálláshelyek mellett egyre több lehetősége nyílt más módon is eltölteni egy hétvégét

vagy akár egy hetet a Balatonnál. Például egyre többen kezdtek saját ingatlant vásárolni. Erről 2016 óta van folyamatos nyilvántartás, amelyből kiderül, hogy 2021 óta Somogy és Zala vármegyében nő a külföldi lakásvásárlók aránya. 2023 októbere és decembere között minden 5. lakásvásárló nem magyar személy volt a két vármegyében.³³ Az ilyen ingatlanvásárlásoknak is van „elszívó ereje” a valódi turisztikai forgalomból, tekintve, hogy sok külföldi vendégül látja itt családtagjait, barátait is, akik így nem (feltétlen) jelennek meg a turisztikai statisztikákban. Illetve ismét felhívjuk a figyelmet a szocializmusban elterjedt és még ma is élő „Zimmer Frei-modell” következményeire. Tehát, a nemzetközi forgalom visszaesése nem vitatható a Balaton régiójában, viszont annak tényleges mértékét nehéz számszerűsíteni a hiányos adatszolgáltatások miatt. Fontos azt is belátni, hogy önmagában a magasabb minőséget képviselő szállodák nem fogják tudni felvenni a versenyt a tengerparti desztinációkkal, vagyis szükséges az olyan turisztikai termékek fejlesztése és a Balaton-imázsba való beépítése, amelyek nem csak a nyári hónapokban jelentenek vonzerőt a turistáknak.

6. Összegzés

A rendszerváltást követően jelentős mértékben csökkent a nemzetközi turizmus a Balaton régiójában. Mondhatni megfordult a belföldi és külföldi turisták, illetve az általuk eltöltött éjszakák aránya a desztinációban. Míg a 2000-es évektől az országos átlag stagnál, addig a Balaton-parti turizmus esetében további csökkenés figyelhető meg. A csökkenő tendencia néhány évtől eltekintve állandó a tó térségében, szemben az országos adatokkal, ahol napjainkban kb. 50-50%-ban oszlik meg az arány a hazai és nemzetközi vendégek között.

A külföldi vendégforgalom összetételét tekintve az átalakulás viszonylag később jelentkezett, mint a mennyiségi változás: a rendszerváltást követő bő másfél évtizedben továbbra is a volt szocialista országok, illetve Németország jelentette a legfontosabb piacot, azonban 2008-tól megjelentek más nyugati országok is és nőtt az arányuk a TOP5 küldő országok listájában. Azaz, napjainkban a Balatonnak is már a modern, nyugati igényeket kell kiszolgáltatnia, amihez elengedhetetlen a kínálat fejlesztése.

A rendszerváltás után, alkalmazkodva a megváltozott keresleti igényekhez, új szálláshelyek jöttek létre a Balaton partján. Egyre több az egész évben nyitva lévő 3, 4 és 5 csillagos szálloda a településeken, ezzel is megalapozva az „Egész éves Balaton” koncepciót. Azonban ezek elhelyezkedése korántsem egyenletes, így a szezonális mérséklése csak bizonyos településeken lehetséges, illetve míg a magas minőséget képviselő kereskedelmi szálláshelyek száma és kapacitása nő a tó térségében, addig az egyéb szálláshelyek férőhelye csökkent az elmúlt kb. 10 évben. Fontos megemlíteni, hogy ebben a csökkenésben az is közre játszhat, hogy ezen szálláshelyek gyakran feketén üzemelnek és nem jelennek meg a statisztikákban az adófizetés megkerülése végett.

Érdekes jelenség, hogy ugyan a szálláshelykínálat igazodik az új keresleti igényekhez, de továbbra is csökken a külföldi vendégek száma a tó körül. Az előző „Zimmer Frei” jelenség mellett ismét kiemeljük azokat az 1990 után megjelent lehetőségeket, amelyek nem tartoznak bele a turisztikai adatszolgáltatásba: saját ingatlanvásárlása, családtag vagy barát ingatlanjában eltöltött, nem hivatalos vendégéjszakák. Azaz, az vitathatatlan, hogy a rendszerváltás után az addigi, főként külföldiek számára vonzó desztinációból a Balaton egy főként hazai turisták által látogatott helyszín lett, de a változások valódi mértékét nehéz számszerűsíteni, mert a statisztikákból sok minden kimarad.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus. Budapest-Pécs. 335–337. old.
- 2 Kanyar József (1988): Boglárlelle fürdő kultúrájának történetéből. In. Laczkó András (szerk.): Boglárlelle. Boglárlelle Városi Tanács V.B. Boglárlelle. 475–506. old.
- 3 Rátz Tamara (1999): A turizmus társadalmi-kulturális hatásai. (PhD-disszertáció). BKE. Budapest. 69. old.
- 4 Marton István (2013): A Balaton régió fejlődése: A regionális gondolkodás és a turizmus fejlődésének összefüggései a Balaton térségében. Acta Scientiarum Socialium. 16/39. szám. 161–179. old.
- 5 Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 509. old.
- 6 Wilhelm Réka – Kaposi Zoltán (2024): After Mass Tourism... The Transformation of Tourism at Lake Balaton in The Last Thirty Years. University of Tuzla. Tuzla (megjelenés alatt)
- 7 Kaposi (2002) 387–388. old.
- 8 Glázer Tamás (2021): Hotelek futószalagon. A síófoki szállodagyár és a magyar panel-építészet története. Budapest. 116–122. old.
- 9 Marton (2013) 170. old.
- 10 Rátz (1999) 71. old.
- 11 Központi Statisztikai Hivatal (1990): Statisztikai Évkönyv 1989. Budapest. 193. old.
- 12 Gertig Béla (1980): A Balaton helye és szerepe Magyarország idegenforgalmában. 410. old. In. Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 11. Kaposvár. 393–438. old.
- 13 Buday-Sántha Attila (2007): A Balaton-régió fejlesztése. Development Issues of the Balaton Region. Saldo Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt. Budapest.
- 14 Központi Statisztikai Hivatal (1990) 193. old.
- 15 Központi Statisztikai Hivatal (2020): Magyar Statisztikai Évkönyv 2019. Budapest. 365. old.
- 16 Központi Statisztikai Hivatal (2022): Magyar Statisztikai Évkönyv 2021. Budapest. 385. old.
- 17 Központi Statisztikai Hivatal (1989-2022): Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest.
- 18 Központi Statisztikai Hivatal (1990) 193. old.
- 19 Központi Statisztikai Hivatal (2022) 385. old.
- 20 Központi Statisztikai Hivatal (1990) 193. old.
- 21 Központi Statisztikai Hivatal (2020) 365. old.
- 22 Központi Statisztikai Hivatal (2022) 385. old.
- 23 <https://statinfo.ksh.hu/Stainfo/QueryServlet?ha=GJ2A02>
- 24 Wilhelm Réka (2024): A Balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben. Közép-Európai Közlemények. 2024/1. szám. (megjelenés alatt)

- 25 Lengyel Márton (1994): A Balaton Turizmus Fejlesztési Koncepciója. III. A megvalósítás feltételei. Kereskedelmi Szemle. 35. évf./7. szám. 20–28. old.
- 26 Buday-Sántha Attila (2007) alapján
- 27 Glázer (2021) 116–122. old.
- 28 Lengyel (1994) 22. old.
- 29 Buda-Sántha (2007) alapján
- 30 <https://turizmus.com/szallashely-vendeglatas/megnyilt-az-otcsillagos-movenpick-balaland-resort-szantodon-1186050>
- 31 <https://turizmus.com/szallashely-vendeglatas/otcsillagos-szallodakomplexum-epul-balatonfureden-225-milliard-forintbol-1187020>
- 32 <https://statinfo.ksh.hu/Stainfo/haViewer.jsp>
- 33 <https://www.penzcentrum.hu/otthon/20240527/kiderultt-az-igazsag-amiroi-kevesen-beszelnak-tenyleg-felvasaroljak-a-balatont-a-kulfoldiek-1151388>

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Könyvek és tanulmányok

- Buday-Sántha Attila (2007):** A Balaton-régió fejlesztése. Development Issues of the Balaton Region. Saldo Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt. Budapest. 204. o.
- Gertig Béla (1980):** A Balaton helye és szerepe Magyarország idegenforgalmában. 410. old. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 11. Kaposvár. 393–438. old.
- Glázer Tamás (2021):** Hotelek futószalagon. A siófoki szállodagyár és a magyar panelépítészeti története. Budapest.
- Kanyar József (1988):** Boglárlelle fürdőkultúrájának történetéből. In: Laczkó András (szerk.): Boglárlelle. Boglárlelle Városi Tanács V.B. Boglárlelle.
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.
- Központi Statisztikai Hivatal (1990):** Statisztikai Évkönyv 1989. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2020):** Magyar Statisztikai Évkönyv 2019. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2022):** Magyar Statisztikai Évkönyv 2021. Budapest.
- Lengyel Márton (1994):** A Balaton Turizmus Fejlesztési Koncepciója. III. A megvalósítás feltételei. Kereskedelmi Szemle. 35. évf./7. szám. 20–28. o.
- Marton István (2013):** A Balaton régió fejlődése: A regionális gondolkodás és a turizmus fejlődésének összefüggései a Balaton térségében. Acta Scientiarum Socialium. 16/39. szám. 161–179. old.
- Rátz Tamara (1999):** A turizmus társadalmi-kulturális hatásai. (PhD-disszertáció). BKE. Budapest.
- Romsics Ignác (1999):** Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.

Wilhelm Réka (2024): A Balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben. Közép-Európai Közlemények. 2024/1. szám. (megjelenés alatt)

Wilhelm Réka – Kaposi Zoltán (2024): After Mass Tourism... The Transformation of Tourism at Lake Balaton in The Last Thirty Years. University of Tuzla. Tuzla (megjelenés alatt)

Internetes források

Booking.com <https://www.booking.com/>

KSH. Üzleti célú egyéb szálláshelyek kapacitása 2010- <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>

KSH. Üzleti célú egyéb szálláshelyek vendégforgalma 2010 - <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=GJ2A02>

MTI. Megnyílt az ötszallagos Mövenpick BalaLand Resort Szántódon <https://turizmus.com/szallashely-vendeglatas/megnyilt-az-otcsillagos-movenpick-balaland-resort-szantodon-1186050>

MTI. Ötszallagos szállodakomplexum épül Balatonfüreden <https://turizmus.com/szallashely-vendeglatas/otcsillagos-szallodakomplexum-epul-balatonfureden-225-milliard-forintbol-1187020>

Pénzcentrum. Kiderült az igazság, amiről kevesen beszélnek: tényleg felvásárolják a Balatont a külföldiek. <https://www.penzcentrum.hu/otthon/20240527/kiderultt-az-igazsag-amiroel-kevesen-beszelnnek-tenyleg-felvasaroljak-a-balatont-a-kulfoldiek-1151388>

DÖMÖK CSILLA**habilitált egyetemi docens**

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs
associate professor, habil University of Pécs Faculty of Arts

ORCID: 0009-0008-9133-8264

email: csilladomok@yahoo.de

**GUSTAV STRESEMANN KÜLPOLITIKÁJÁNAK
JELLEMZŐI***CHARACTERISTICS OF GUSTAV STRESEMANN'S FOREIGN POLICY***ABSTRACT**

Gustav Stresemann is considered Weimar's most important statesman. Its historic achievement lay in its ability to incorporate the French need for security and to strike a balance between German interest and the European order. With the Treaty of Locarno, negotiated on the initiative of Gustav Stresemann, Germany, France and Belgium guaranteed each other the status quo on the Rhine in October 1925. Locarno made no substantive changes and in fact voluntarily re-codified the Versailles provisions. As a confidence-building measure, Locarno was first and foremost an investment in „soft power”, the return on which was expected in the form of further revisions. When Germany was admitted to the League of Nations in 1926, it was one of the three great European powers. In the same year, Stresemann was awarded the Nobel Peace Prize together with his French colleague Aristide Briand, The same Gustav Stresemann, who had been a supporter of extreme annexation peace during the First World War. This begs the Question, what was the link between revisionism and understanding?

Kulcsszavak: revizionizmus, Népszövetség, annexiós politika, megbékélés, jóvátétel

Keynotes: revisionism, League of Nations, annexion policy, reconciliation, reparation

1. Bevezetés

Gustav Stresemann-t „Weimar legjelentősebb államférfijának” (Jonathan Wright) tartják.¹ Történelmi teljesítménye abban rejlett, hogy képes volt figyelembe venni a francia biztonsági igényt, és egyensúlyt keresni a német érdekek és az európai

rend között. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy hogyan vált az 1918 előtti korszak lelkes nacionalistájából a megértés európai politikusává, a két világháború közötti német külpolitika reményévé?

2. Stresemann 1918 előtti politikai tevékenységének jellemzői

Az 1878-ban Berlinben született Gustav Stresemann sok tekintetben a vilmosi korszak igazi liberálisa volt, egyszerre nemzeti liberális és baloldali szabadgondolkodó.² 1897-ben diákként nem az egyre antiszemitábbá váló hagyományos diákszövetségek egyikébe, hanem a „Neogermania” nevű reformszövetségbe lépett be. Már ez megadta az alaphangot, hiszen a reformszövetségek egyrészt pozitívan viszonyultak 1848 liberális örökségéhez, másrészt a nemzeti állam mellett kötelezték el magukat. Stresemann a Szász Gyárosok Szövetségének szindikátusaként később gazdasági lobbista volt, aki Friedrich Naumann szellemében szintén az osztályharc nélküli társadalmi haladás és a szociálpolitikai irányultságú liberalizmus híve volt. Ezek az álláspontok Stresemann alapvetően optimista világnézetén alapultak, amely kompromisszumkészséggel és középre húzásra való hajlammal párosult.

Stresemann 1907-ben a Nemzeti Liberális Párt legfiatalabb képviselője lett a német Reichstagban, ahol hamarosan bebizonyította kivételes szónoki tehetségét. Az általa képviselt nemzeti liberalizmus belpolitikai reformok hármását képviselte, többek között a háromosztályos választási rendszer eltörlését és a politikai rendszer parlamentarizálását, a globális gazdasági orientációt és egy olyan német világpolitikát, amely egy erősebb tengerészeti, katonai és gyarmati politikára támaszkodott. 1914-ben Stresemann, mint oly sok honfitársa, meg volt győződve arról, hogy Németországot védelmi háborúba kényszerítették, és Nagy-Britanniát tekintette fő ellenségnek. A háború folyamán pedig ő is radikalizálta nézeteit, ennek jegyében a korlátlan tengeralattjáró-háború mellett érvelt. 1918 tavaszán egy győztes német békét sürgetett, kiterjedt területi nyereséggel.

3. A weimari koalíció pártjai és a versaillesi béke

Az 1918. novemberi háborús vereség Stresemann számára traumatikus csalódást jelentett. Míg azonban a német közvélemény nagy része az áldozati habitusnak hódolt, és megpróbálta elhárítani a felelősséget, Stresemann realistának bizonyult.³ Monarchista volt és maradt, jelentette ki 1919-ben, de elfogadta a köztársaságot mint status quót, annál is inkább, mert mindig is szimpatizált a parlamentáris rendszerrel. Számára már nem az „itt elméleti republikánusok, ott elméleti monarchisták” megkülönböztetés volt a kérdés, hanem az „állam megerősítése vagy az állam lerombolása” ellentét vált fontossá.

A weimari koalíció pártjai – az SPD, a katolikus Centrumpart és a baloldali-liberális Német Demokrata Párt (DDP) – körében Stresemann mint annexionista

diszkreditálódott. Ráadásul a porosz alkotmányos konfliktus és Bismarck 1866-os német háborúban aratott győzelme miatt megosztott német liberalizmus újraegyesítése is kudarcot vallott. A nemzeti liberálisok utódja, a DDP mellett ismét megjelent a Német Néppárt, egy jobboldali liberális párt, amely Stresemann vezetése alatt „jobbközép pártként” pozicionálta magát, és 1920 és 1930 között a parlamenti kormányok egyik fő támasza lett. 1923-tól Stresemannra személyesen (kancellárként, illetve külügyminiszterként) is részt vett az egymást követő kormányok munkájában.

Az 1919/20-as párizsi békekonferencia olyan sok problémával és eltérő elképzeléssel szembesült, hogy eredménye csak kompromisszum lehetett. A béke azonban nem hozott létre olyan, minden fél számára elfogadható és ezért fenntartható rendet, mint az 1648-as westfáliai béke vagy az 1815-ös bécsi kongresszus. A párizsi békekonferencia eredményeként a Német Birodalom területileg, katonailag és gazdaságilag is jelentősen meggyengült. Területének csaknem hetedét elvesztette Franciaország, Belgium, Dánia, Lengyelország és Litvánia javára, a Saar-vidéki szénbányák Franciaország ellenőrzése alá kerültek, le kellett mondania gyarmatairól. Katonailag pedig a legjobb esetben is középhatalmi státuszba szorult azáltal, hogy hadseregét 100 000 főre csökkentették – 1918-ban még 4,5 millió német katona állt fegyverben –, a flottát megszüntették, a légierőt pedig betiltották. A Rajna-vidéket és a Rajna jobb partján lévő hídfőket 15 évre is megszállták a franciák. Németországot jóvátételre kötelezték a háború okozta károkért. A teljes összeget még nem rögzítették Versailles-ban, de az 1920-as évek közepén a jóvátételi kötelezettségek a birodalmi költségvetés 10–15 %-t tették ki (ez az arány most 33 és 50 milliárd euró közötti összegnek felelne meg) – és nem volt meghatározva pontosan, hogy meddig kell fizetni.⁴

Ennek ellenére a Német Birodalom gazdasági, technológiai és geopolitikai hatalmi potenciálja alapvetően megmaradt. A Németország körüli „vasgyűrű”, amitől a wilhelminus birodalmi vezetés annyira félt, és amit a világháborúbú egyik német céljaként szét akart bontani, az oroszországi bolsevik hatalomátvétel következtében szétesett. Ráadásul Franciaországot meggyengítette a háború, az USA pedig kivonult Európából. Ez hosszabb távon lehetővé tette, hogy Kelet-Közép- és Délkelet-Európában német befolyási övezet alakuljon ki. Mindent egybevetve, Németország „valójában elvesztette, de potenciálisan megőrizte nagyhatalmi pozícióját” – mi több: soha korábban nem volt „nagyobb lehetőség (...) egy német nagyhatalom által vezetett »Közép-Európa« létrehozására”, ahogyan az a helyzet időtávlatából látható.⁵

Úgy véljük, hogy az 1919 utáni helyzet Németország számára jobb volt, mint ahogy a kortársak látták. A németek azonban nem tudták és nem is akarták széles körben elfogadni a vereséget. Az egyetlen alapvető konszenzus a weimari köztársaságon belül, a megalázó „diktatúrabéke” és annak „szégyenletes paragrafusa”, a 231. cikkely – amely Németországot tette felelőssé a háborúért –, felülvizsgálatának akarata volt. De azt, hogy ezt hogyan lehet megtenni az alábbi kérdést vetette

fel: Németországnak teljesítenie kell-e a versaillesi feltételeket, és ennek alapján fokozatosan törekednie kell-e a békés revízióra, vagy a konfrontáció politikáját kell folytatnia? Ez még egy további kérdéssel egészült ki: lehetséges-e a versailles-i békefeltételek felülvizsgálata és Németország egyenrangú európai nagyhatalomként való helyreállítása anélkül, hogy a párizsi rendet lerombolnák?

4. A francia-német viszony alakulása az 1920-as évek első felében

A francia-német viszony központi problémája abban rejlett, hogy Németországnak a versailles-i szerződéssel való meggyengítése Franciaország számára saját biztonságának garanciáját jelentette, míg Németország számára a revízió tárgyát. Éppen ezért 1919 után nem sokkal maga Franciaország is revizionista hatalommá vált, bár teljesen más irányba, mint Németország.

Francia részről az 1870/71-es vereség a Németországtól trauma volt. Az addig minden tekintetben elmaradottnak és alsóbbrendűnek tartott keleti szomszéd hirtelen katonai fölényben lévőnek bizonyult. Sőt a 19. század végén Németország is Európa gazdasági és technológiai nagyhatalmává emelkedett, amelynek népessége rohamosan nőtt, míg a francia népesség szinte stagnált. A Németországtól való félelem Franciaország számára meghatározóvá vált, különösen az első világháború után, amelyet Franciaország a szövetségesei nélkül szintén elveszített volna. A háború utáni francia külpolitika arra irányult, hogy Németországot, különösen annak nehéziparát jelentősen meggyengítse. Nem sokkal a versailles-i szerződés aláírása után azonban Franciaországnak rá kellett jönnie, hogy ez a biztonság nem eléggé garantált, különösen mivel az Egyesült Államok szenátusa megtagadta a szerződés ratifikálását. A baljós kilátás az volt, hogy Franciaország ismét egyedül marad egy olyan Németországgal, amelynek „karmait nem vágták le egyszer s mindenkorra.”⁶

Az 1920-as évek elején a párizsi politikusok elkezdtek úgy vélekedni, hogy a Német Birodalom kibújik kötelezettségei alól. Ennek alapja az volt, hogy a birodalmi kormány kijelentette, hogy még évekig nem lesz képes jóvátételt fizetni. Ennek fényében Raymond Poincaré francia miniszterelnök és külügyminiszter úgy döntött, hogy cselekszik. A jóvátételekkel kapcsolatos német szállítási hátralékok szolgáltak indokul arra, hogy francia és belga csapatok 1923. január 11-én elfoglalják a Ruhr-vidéket, a német nehézipar szívét.⁷

A francia-német konfliktus kiéleződött, ezúttal német területen. A német fél úgynevezett passzív ellenállásba kezdett, amelyre a franciák kemény ellenlépésekkel reagáltak. Hónapokig elkeseredett patthelyzet alakult ki, de Németország húzta a rövidebbet. 1923. augusztus 12-én Wilhelm Cuno birodalmi kancellár – aki egy pártonkívüli szakértőkből álló kabinetet vezetett – lemondásra kényszerült. Másnap Gustav Stresemann-t nevezték ki utódjául. Kancellársága 1923 őszén mindössze száz napig tartott, de utána megszakítás nélkül betöltötte külügyminiszteri tisztségét, és a kormányok erős emberévé vált.

Mivel a francia kormány mindaddig elutasított minden tárgyalást, amíg a passzív ellenállás folyik, Stresemann nem tehetett mást, mint hogy 1923. szeptember 26-án megszakította azt, és ezzel öt éven belül a második német kapitulációt jelentette be Franciaországgal szemben.

5. Stresemann külpolitikája

A német kormány 1923. október 24-én a Szövetséges Jótételési Bizottsághoz fordult, hogy vizsgálja felül Németország fizetési képességét. Poincaré pozitívan állt a javaslatához, egy nagy nemzetközi konferenciát képzelt el minden megoldatlan problémáról, amelyen Franciaország erős pozícióból érvényesíthetné elképzeléseit. A brit és amerikai vélemény szerint azonban Németország a passzív ellenállás beszüntetésével teljesítette kötelezettségét. Ilyen előzmények után született meg a Dawes-terv, amely az első nemzetközi kísérlet volt arra, hogy a versailles-i szerződést úgy alakítsák át, hogy az Németország számára elfogadhatóvá váljon. Dawes-terv azt is jelentette, hogy Németország jelentősen javította politikai helyzetét Európában.⁸

Ezt követte a locarnói szerződés – ezt Stresemann kezdeményezte –, amelyben Németország, Franciaország (és Belgium) 1925 októberében garantálta egymásnak a rajnai status quót. Locarno érdemben semmit sem változtatott a helyzeten, valójában Németország önkéntesen ismét kodifikálta a versailles-i rendelkezéseket. Cserébe azonban Franciaország lemondott a katonai büntetőintézkedések lehetőségéről, mint például a Ruhr-vidék 1923-as megszállása. Bizalomépítő intézkedésként Locarno mindenekelőtt a „puha hatalomba” való befektetés volt, amelynek megtérülését további revíziók formájában várták. Amikor Németországot 1926-ban felvették a Népszövetségbe, ismét európai nagyhatalommá vált. Ugyanebben az évben Stresemann francia kollégájával, Aristide Brianddal együtt megkapta a Nobel-békedíjat. Ne feledjük Stresemann volt, aki az első világháború idején a szélsőséges annexiós béke híve volt.

Stresemann revizionista programjában szerepelt a jótételési kérdés megoldása, az egyoldalú német leszerelés eltörlése, és az 1919 után a Német Birodalmon kívül élő tíz-tizenkét millió német érdekeinek képviselése. Ezen kívül – ellentétben Elzász-Lotaringiával – a keleti határok békés revízióját tűzte ki célul. Stresemann célja nem az 1914-es status quo visszaállítása volt, hanem a német nyelvű területek visszaszerzése Pomerániában, azaz az úgynevezett „folyosó”, Poznan és Felső-Szilézia területén. Az 1919-ben elcsatolt, túlnyomórészt lengyel nyelvű részek, mindenekelőtt Poznan tartományban, összességében valószínűleg a háború után átengedett területek valamivel kevesebb, mint fele, Lengyelországnál maradtak volna.⁹ Végül hosszú távú célként Ausztria annexiója és a gyarmatok visszaszerzése is bekerült a tervbe.

Ezek a célkitűzések nem voltak különlegesek, de Stresemann specialitása valami más volt: Nem kizárólag a német követelésekből indult ki, hanem mások

érdekeire is tekintettel volt. Franciaország Stresemann számára nem csupán a rosszindulatú főellenség volt, hanem egy olyan szomszéd, aki szeretné biztonságban érezni magát Németország részéről.

Stresemann a német magatartásról így vélekedett: „Az az érzésem, hogy mi, németek túl kevésbé vagy egyáltalán nem értjük azt, amit a franciák szép gesztusnak neveznek. Ez egyáltalán nem a mi stílusunk, és ez külpolitikai szempontból óriási kárt okoz nekünk. Nem tudunk udvariasak és barátságosak lenni anélkül, hogy a saját népünk ne kritizálna minket azonnal. Nem folytathatunk világpolitikát úgy, hogy senki sem ülhet le ezekkel a „fickókkal” semmilyen módon.”¹⁰

Ehelyett a magatartás helyett Stresemann a versailles-i revízió célját az „ésszerű megértés” „nagyvonalú politikájával” igyekezett elérni. Megpróbálta összeegyeztetni a német érdekeket az európai megfontolásokkal.¹¹ Stresemannak a Franciaországgal szembeni békülékeny hozzáállás nem terjedt ki Lengyelországra. Stresemann nem volt hajlandó egy keleti Locarnót tető alá hozni.¹² Bár ehhez hozzájárult az is, hogy az újonnan alapított lengyel állam vezetői nem voltak kompromisszumkészek. Stresemann véleménye szerint a német-lengyel határ felülvizsgálata, amelynek „igazságtalansága és tarthatatlansága” nem volt kérdéses, csak gazdasági nyomásgyakorlással volt elérhető.

A megértés politikájának stratégiai lehetőségei, de rövid távú korlátai is megmutakoztak 1926. szeptember 17-én a francia-svájci határvárosban, Thoiryban. Stresemann és Briand ott találkozott egy kis vidéki fogadóban, a Népszövetség genfi ülésének (ezen az ülésen vették fel Németországot a Népszövetségbe) apropóján.

Amiről ott beszéltek – három évvel a kifejezetten kemény Ruhr-vidéki konfliktus után –háborúban történt kapituláció után, az szenzáció volt: „átfogó megoldás minden kérdésre, amely Németország és Franciaország között állt”, ahogy Stresemann még aznap este, közvetlenül a találkozó után megjegyezte.¹³ A Saar-vidék visszaadása és „az egész Rajna-vidék megszállásának megszüntetése” volt Briand ajánlata. Cserébe gazdasági támogatást várt Németországtól, mivel Franciaország 1926-ban mély gazdasági válságba került, és az erőviszonyok megfordultak. Stresemann és Briand mérlegelte, hogyan tudná a Német Birodalom előre kifizetni a jóvátételt, és azt is fontolóra vették, hogy Németország idő előtt visszavásárolhatja-e Franciaországtól a Saar menti szénbányákat.

De a terv azoban nem aratott sikert. A pénzügyi megállapodások kivitelezhetetlenek voltak, Washingtonból és Londonból, de mindenekelőtt Berlinből és Párizsból fenntartások érkeztek. Poincaré miniszterelnök a nyilvánosság előtt tagadta Briand-nak a Németországgal való bizalomépítésre tett kísérleteit.¹⁴ Így a kölcsönös nagylelkűségen alapuló békés összmegegyezés terve megghiúsult. Thoiry előbb szenzáció, majd remény, végül csalódás volt Stresemann nem tudta megvalósítani azt az elképzelését, hogy a gazdasági hatalmat – az egyetlen dolgot, ahogyan egyszer fogalmazott, amivel még mindig nagyhatalom vagyunk – arra használja, hogy a külpolitikában sikert érjen el, és Németországot a többi hatalommal egyetértés-

ben ismét európai nagyhatalommá tegye. A német politikai közvéleményben csalódottság terjedt el a további revíziós sikerek elmaradása miatt, noha Németország kevesebb mint tíz év alatt sokkal többet ért el, mint amire a versailles-i szerződés aláírásakor számítani lehetett volna. Maga Stresemann azonban nyilvánvalóan túlbecsülte ezeket a lehetőségeket.

Ráadásul az 1920-as évek végére a német belpolitikában egyre nagyobb válság alakult ki. Bár Stresemann elszánt parlamenti képviselőként kompromisszum-készségével a weimari köztársaság parlamenti kormányainak garanciájává vált, még ha azok túl gyakran változtak is. 1929-ben „a parlamentarizmus válságát” fájlalta: „A parlamentáris rendszer funkcionális gyengesége megakadályozta a stabil kormányokat, és mindenekelőtt a pártok bizonyultak romboló hatásúnak, mert a felelősségvállalás helyett állandóan ellenzékként viselkedtek a saját maguk által kinevezett kormányokkal szemben.”¹⁵

Stresemann 1929 augusztusában érte el utolsó nagy külpolitikai sikerét: A Young-tervért cserébe, amely a jóvátételek hosszú távú rendezését volt hivatott biztosítani, Franciaország beleegyezett a megszállt Rajna-vidék mielőbbi, 1930. június 30-ig történő kiürítésébe.

1929. október 3-án Gustav Stresemann, aki egész életében gyenge egészségi állapotban szenvedett, 51 éves korában agyvérzésben elhunyt. Stresemann nélkül a weimari köztársaság „köztársaság nélküli köztársasággá” vált, amely az 1930-as évek nagy nemzeti válságában omlott össze.

Külpolitikai téren a német revizionizmus és a francia biztonsági igény, a nemzeti érdekek és a „mások perspektívájának” figyelembevétele, a realizmus és az eszmék, a német erő és az európai rend összeegyeztetésének kísérlete Stresemann beteljesületlen öröksége maradt.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Wright, Jonathan (2002): Gustav Stresemann. Weimar's Greatest Statesman. Oxford.
- 2 Kolb, Eberhard (2003): Gustav Stresemann. München. 18–75. old.
- 3 Rödder, Andreas (2018), Gustav Stresemann und die Perspektive der Anderen, APuZ – aus Politik und Zeitgeschichte. München.
- 4 Hillgruber, Andreas (1983): „Revisionismus” – Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik, in: Historische Zeitschrift 237 597–621. old.
- 5 Hillgruber (1983) 600.old.
- 6 Bainville, Jaques (1985): Geschichten zweier Völker. Bremen. 54. old.
- 7 J. Rupier, Hermann (1979): The Cuno Government and Reparations 1922–1923. Den Haag (1979) 24. old.
- 8 Witteck, Thomas (2005): Auf Ewig Feind? Das Deutschlandbild in den britischen Massenmedien nach dem ersten Weltkrieg. München. 272. old.
- 9 Hölftje, Christian (1958): Die Weimarer Republik und das Ostlocarno- Problem, 1919–1934. Würzburg. 206. old.
- 10 Bernhard, Henry (1932):, Gustav Sresemann, Vermächtnis, Bd.2. Locarno und Genf, Berlin 1932. 555. old.
- 11 Krüger, Peter (1986): Versailles.Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung. München 193.old.
- 12 A „keleti Locarno” problematikájáról, és egy ilyen jellegű szerződést tető alá hozni akaró Beneš diplomáciai lépéseiről lásd Gulyás, László (2008): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 2016–218. old; illetve Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő-Gödöllő. 201–202. old; továbbá Gulyás László (2015): Az első csehszlovák köztársaság (1918–1938) örökös külügyminisztere, avagy Edvard Beneš két világháború közötti tevékenysége. In. Makkai Béla szerk. (2015): A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem-L' Harmattan Kiadó. Budapest.175-188. old.
- 13 Bernhard, Henry (1933): Gustav Sresemann, Vermächtnis, „Was in Thoiry besprochen wurde”, 1926.Bd.3. Berlin. 15–24. old.
- 14 Eyck, Erich (1956): Geschichte der Weimarer Republik, Bd.2. Erlenbach-Zürich-Stuttgart. 100. old.
- 15 Rödder, Andreas (1996):, Stresemanns Erbe, Julius Curtius und die deutsche Aussenpolitik 1929–1931.Paderborn. 104–113. old.
- 16 Loth, Wilfried, Geschichte Frankreichs im 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main. 69. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bainville Jaques (1985):** Geschichten zweier Völker. Bremen.
- Bernhard Henry (1932):** Gustav Sresemann, Vermächtnis. Bd.2. Locarno und Genf. Berlin.
- Bernhard, Henry (1933):** Gustav Sresemann, Vermächtnis, „Was in Thoiry besprochen wurde” 1926. Bd.3. Berlin.
- Eyck, Erich (1956):** Geschichte der Weimarer Republik, Bd.2. Erlenbach-Zürich-Stuttgart.
- Gulyás, László (2008):** Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- Gulyás László (2008):** Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Hillgruber, Andreas (1983):** „Revisionismus” – Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik, in: Historische Zeitschrift 237 597–621. old.
- Höltje, Christian (1958):** Die Weimarer Republik und das Ostlocarno- Problem, 1919–1934. Würzburg.
- Kolb, Eberhard (2003):** Gustav Stresemann. Publisher, Beck. Bremen.
- Krüger Peter (1986):** Versailles.Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung. München.
- Loth, Wilfried (1992):** Geschichte Frankreichs im 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main.
- Rödder Andreas (2018):** Gustav Stresemann und die Perspektive der Anderen, APuZ – aus Politik und Zeitgeschichte. München.
- Rödder, Andreas (1996):** Stresemanns Erbe, Julius Curtius und die deutsche Aussenpolitik 1929–1931. Paderborn.
- Rupierer, J. Hermann (1979):** The Cuno Government and Reparations 1922–1923. Den Haag. 24. old.
- Witteck, Thomas (2005):** Auf Ewig Feind? Das Deutschlandbild in den britischen Massenmedien nach dem ersten Weltkrieg. München.
- Wright, Jonathan (2002):** Gustav Stresemann. Weimar’s Greatest Statesman. Oxford.

HAMERLI PETRA

történész, PhD

historian, PhD

email: hamerli.petra@gmail.com

A LESZERELÉS KÉRDÉSE A NEMZETI FASISZTA PÁRT POLITIKÁJÁBAN¹

*THE QUESTION OF DISARMAMENT IN THE POLICY OF THE
NATIONAL FASCIST PARTY*

ABSTRACT

As a result of the experience of the Great War (1914–1918), the disarmament, firstly conceptualized in the Fourteen Points of American President Thomas Woodrow Wilson, has become a crucial problem of international affairs in the Interwar Period. Italy's attitude toward it was ambivalent: on one hand, Italy wanted to demonstrate its promptness of cooperation with France, United Kingdom and United States of America, but on the other hand, the National Fascist Party's hegemonic ambitions did not match with the conception of disarmament. The London Naval Conference (1930) can be considered as the culmination of the conflict on the question of the maximum size of the naval forces between Italy and France, as French politicians urged the changing of the parity declared by the Washington Naval Treaty (1922). The question of Italian–French parity was negotiated at the Geneva Disarmament Conference (1932) as well, but the parties could not find any solution. In London and in Geneva Dino Grandi, Italian Minister of Foreign Affairs, represented Italy and did his best to find a compromise in the question, but his efforts caused some disagreements with Benito Mussolini, Head of Government, showing the contradictions of the Fascist policy.

Kulcsszavak: fasiszta diplomácia, londoni leszerelési konferencia (1930), genfi leszerelési konferencia (1932), paritás, Dino Grandi

Keywords: Fascist diplomacy, London Naval Conference (1930), Geneva Disarmament Conference (1932), parity, Dino Grandi

1. A leszerelés kérdésének megfogalmazódása

Az első világháború (1914–1918), amelyre többek között az olaszok is Nagy Háborúként hivatkoznak, rengeteg áldozattal járt a hadviselő felek számára. Katonák milliói veszítették életüket a fronton, az életben maradtak közül pedig sokan hadi-

rokkantként tértek haza, ahol súlyos gazdasági nehézségekkel, elszegényedéssel, társadalmi elégedetlenséggel és mélyreható változásokkal kellett szembesülniük.

A válságos körülményeket érzékelő politikusok egy része úgy vélte, hogy a jövőben ehhez hasonló helyzeteket csupán a háborúk elkerülésével lehetne elkerülni. E politikusok legismertebb képviselője Thomas Woodrow Wilson, az 1917-ben az antant oldalán hadba lépett Amerikai Egyesült Államok elnöke volt, aki 1918 januárjában 14 pontban foglalta össze, hogy véleménye szerint milyen intézkedések tennék lehetővé a tartós és igazságos békét Európa államai között.² E híres dokumentum – amelyet a nemzetközi kapcsolatok elméletével foglalkozó kutatók az idealizmus alapjaként tekintenek – a nyílt diplomáciát, a hajózás szabadságát, egyenlő kereskedelmi feltételeket és a nemzeti önrendelkezés jogát hirdette, valamint egyes államokra nézve konkrétabb javaslatokat is tartalmazott. A jövőben esetlegesen felmerülő konfliktusok tárgyalásos úton történő megoldása érdekében egy erre specializálódó szervezet, a Nemzetek Szövetsége – közismertebb nevén Népszövetség – felállítását sürgette.³

Szempontunkból Wilson javaslatai közül a legjelentősebb a IV. pont, amely így szól: „megfelelő biztosítékok nyújtása és elfogadása arra, hogy a nemzeti fegyverkezéseket a belső biztonsággal összefüggő legalacsonyabb szintre csökkentsék”,⁴ vagyis végeredményben a nemzetközi leszerelés gondolatát fogalmazza meg. Wilson elgondolása értelmében Európa államait demokratikus módon kellene átalakítani, mert az ilyen országok között minden konfliktus megoldható diplomáciai, tárgyalásos úton, aminek köszönhetően a jövőben el lehet kerülni a háborúkat, ha pedig nincs háború, akkor fegyverzetre sincs szükség.⁵ Ily módon az érintett államok mindegyike garanciát tudna vállalni arra nézve, hogy katonai arsenálját olyan mértékben lecsökkenti, hogy az a belső biztonság fenntartásához minimális mértékben elegendő legyen.

Ennek szellemében a két világháború közötti időszakban több kísérlet is történt a leszerelés gyakorlati megvalósítására. Az Nagy Háborúból győztesen kikerülő öt győztes állam képviselői – Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok, Japán, Franciaország és Olaszország – 1922. február 6-án aláírták a washingtoni flottaszerződést, amely a nevezett országok flottáinak tonnatartalmát – az előbbi sorrendjüket alapul véve – 5:5:3:1,75:1,75 arányban állapította meg.⁶ Eszerint Franciaország és Olaszország egyenlő nagyságú flottát tarthatott fenn, vagyis esetükben a paritás elve érvényesült, ami a későbbiekben jelentős vitákat eredményezett a két állam vezetői között. Az olasz–francia konfliktus az 1930-as londoni leszerelési konferencián tetőzött, és két évvel később a genfi leszerelési konferencián is folytatódott.

Tanulmányomban ez utóbbi eseményre, szűkebben Olaszország és a fasiszta vezetők ottani szerepvállalására koncentrálok, elsősorban levéltári dokumentumokat, forráskiadványokat és az Olaszországot a londoni és a genfi leszerelési konferenciákon képviselő Dino Grandi külügyminiszter (1929–1932) beszédeit alapul véve.

2. A fasizmus főbb külpolitikai célkitűzései

1922. október 31-én Olaszország történetében új fejezet kezdődött: ezen a napon iktatták hivatalába Benito Mussolinit, akit III. Viktor Emánuel király (1900–1946) miniszterelnökké nevezett ki. Az újdonsült kormányfő, aki az egy évvel korábban megalakult Nemzeti Fasiszta Párt vezetője volt, merőben át kívánta alakítani Olaszország politikai berendezkedését és annak minden szegmensét. Rendszerének stabilizálása után, nagyjából 1925-től⁷ kezdődően hangsúlyos szerepet kapott elgondolásában a külügyminisztérium „fasizálása”, amely az intézményes keretek átformálásán túl a „fasiszta külpolitika” irányvonalának meghatározását is jelentette.

Beszélhetünk-e valójában „fasiszta külpolitikáról”? Amint azt egy korábbi tanulmányomban⁸ összefoglaltam, a fasizmus hatalomra kerülését megelőző és az azt követő külpolitikai célkitűzések lényegében megegyeztek. Mussolini miniszterelnöki kinevezésének idején az Olasz Külügyminisztérium Salvatore Contarini külügyi főtitkár (1891–1925) irányítása alatt állt, aki egyfelől Olaszország nemzetközi pozíciójának megerősítésére, másfelől pedig a környező államokkal való jó viszony megteremtésére törekedett.⁹ Contarini úgy vélte, hogy Olaszország pozíciójának kedvezőbbé tétele a Mediterráneum keleti része, az Adria és a Kelet-Afrika felé történő terjeszkedés útján lehetséges.¹⁰ Ez az elgondolás az egységes Olasz Királyság létrejötté (1861) után megfogalmazódó célok körébe illeszkedett, mivel már ennek az időszaknak a kormányai is úgy tartották, hogy Olaszország az afrikai gyarmatosítás révén tehet szert nagyhatalmi pozícióra. Az elgondolást jól példázza Eritrea olasz gyarmattá nyilvánítása (1890), az Etiópia elfoglalására irányuló kísérlet (1895), vagy Líbia gyarmatosítása (1912).¹¹

Mussolini külpolitikai céljai alapvetően nem különböztek a fentiekől: kormányfőségének kezdeti időszakában elsősorban arra törekedett, hogy kedvező képet alakítson ki a fasiszta berendezkedésről Európa más államaiban. Különösen fontos volt számára az Angliával való jó viszony megalapozása, mivel a szigetország ellensúlyozhatta Franciaország közép-európai terjeszkedését, ami Olaszország érdekeivel ellentétben állt. Mindazonáltal Mussolini koncepciójában már ekkor is helyet kapott a versailles-i békerendszer felülvizsgálatának gondolata, amiről úgy vélekedett, hogy a revízió egész Európa érdekét szolgálná.¹² Később Mussolini célja – Renzo De Felice olasz történész megfogalmazásával élve – a *sicurezza* (biztonság) és az *espansione* (expanzió) lett. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az olasz kormányfő hosszú távú elképzelését tekintve afrikai gyarmatok megszerzése révén kívánt terjeszkedni a Mediterráneum térségében, amihez első lépésként a Duna-menti és a balkáni régió befolyás alá vonását tartotta szükségesnek, hogy ily módon biztosítsa hátországát a gyarmatosító politikához.¹³

Ezeket a célkitűzéseket szem előtt tartva elmondható, hogy a fasizmus előtti és az az alatti külpolitikai célkitűzések lényegében azonosak voltak, így ezen a területen folytonosság tapasztalható. Ennek következtében nem beszélhetünk „fasiszta

külpolitikáról”, még akkor sem, ha némely esetben, különösen az Etiópia elleni háború (1935–1936) idején és az azt követő években a fasiszták elődeiknél jóval agresszívabb térnyerési politikát folytattak.

A fent vázolt hegemon törekvésekből logikusan következik, hogy a „fasiszta külpolitikai célokat” összegző Mussolininak nem állt érdekében a leszerelés támogatása, mivel megfelelő haderő nélkül a területszerzésre irányuló törekvések megvalósítása lehetetlenné válik. A vizsgált leszerelési konferenciák idején Olaszország külügyminisztere Dino Grandi volt, aki Mussolinival ellentétben úgy vélekedett, hogy az ország nemzetközi tekintélye nem annyira a területszerzés, mint inkább a többi nagyhatalommal való együttműködés révén növelhető, így Grandi támogatta az erre irányuló törekvéseket, így a leszerelést is.

3. A londoni leszerelési konferencia

Noha a washingtoni flottaszerződés támpontot kínált a győztes hatalmaknak a leszereléshez, az 1920-as évek végén felmerült az abban foglaltak felülvizsgálatának gondolata. Az ennek megvitatására irányuló konferenciát – az Amerikai Egyesült Államok kormányával való előzetes egyeztetést követően – Arthur Henderson brit külügyi államtitkár kezdeményezte, aki 1929 őszén jegyzéket intézett az olasz, a francia és a japán kormányokhoz, amelyben meghívta őket az eseményre.¹⁴

A leszerelési konferenciára Londonban került sor 1930. január 21.–április 22. között. Célja a flottára vonatkozó, 1922-ben elfogadott szabályozások újratárgyalása volt, és a szervezők azt tervezték, hogy a londoni tárgyalássorozatot a jövőben újabb, más fegyvernemekre is kiterjedő tanácskozások követik majd. Mint láthatuk, a washingtoni megállapodás szerint Olaszország és Franciaország a paritás jegyében egyforma nagyságú flottát tarthatott fenn, és az olasz kormány azzal a kikötéssel fogadta el az 1930 januárjára szóló meghívást, hogy ez nem képezheti vita tárgyát.¹⁵ Henderson jegyzékének megérkezése után nem volt egyértelmű, hogy az olaszok részt fognak-e venni a konferencián: míg Dino Grandi külügyminiszter azon az állásponton volt, hogy Olaszország mindenképpen képviseltesse magát az eseményen és működjön együtt a többi érintett állammal, addig Mussolini nem támogatta a tárgyaláson való olasz részvételt. Néhány évvel korábban, 1927-ben Mussolini vissza is utasított egy hasonló invitálást, amely a Genfben megrendezésre kerülő leszerelési konferenciára szólt – és amelyen egyébként Franciaország sem képviseltette magát –, Grandi azonban úgy vélte, hogy amennyiben Olaszország ezúttal sem delegálna képviselőt a megbeszélésre, úgy könnyen elszigetelődhetne a nemzetközi politikában.¹⁶

Grandi politikájának egyik legfontosabb pontja éppen az elszigetelődés elkerülése volt, ezért támogatott minden olyan célkitűzést, amitől az európai államok együttműködésének szorosabbá tételét lehetett remélni. Ennek megfelelően a leszereléshez is támogatóan viszonyult, mert úgy vélte, hogy ha ebben a kérdésben sikerülne konszenzusra jutni, akkor egyéb kérdésekben – például a Versailles-i

békerendszer felülvizsgálatát illetően – is könnyebben meg tudnának állapodni egymással az érintett országok. A leszerelés ráadásul olyan praktikus eredményeket is hozott volna, hogy annak bekövetkezése esetén az olasz kormánynek nem kellett volna hatalmas kiadásokat fordítani a hadsereg fejlesztésére, ami segítette volna Olaszországot abban, hogy kilábaljon az 1929–1933-ig tartó gazdasági világválság okozta nehézségekből. Ezen túlmenően az államok általános lefegyverzése tovább növelte volna a fasizmus tekintélyét a békepárti olasz társadalom előtt, nemzetközi szinten pedig előmozdította volna az angol–olasz kapcsolatok megerősödését, amit Grandi prioritásként kezelt.¹⁷ Ezek az érvek Mussolinit is meggyőzték, így Grandi végül engedélyt kapott, hogy elutazzon a londoni leszerelési konferenciára és részt vegyen a tárgyalásokon.

A londoni leszerelési konferencia legnagyobb kihívása Olaszország szempontjából a Franciaországgal való paritás megőrzése volt, miután a francia kormány időközben külön tárgyalásokat folytatott az angolokkal és az amerikaiakkal, amelyek részben a leszerelést és a flottakérdést is érintették. 1928 tavaszán Frank B. Kellogg amerikai külügyi államtitkár felvetette egy olyan megállapodás megkötésének szükségességét, amelynek értelmében az ahhoz csatlakozó államok lemondanak a háborúról, mint a nemzetközi konfliktusok megoldásának eszközéről. A tervvel Aristide Briand francia külügyminiszter is egyetértett, így a két politikus közösen kezdeményezett tárgyalást az elgondolásról, és 1928. augusztus 27-én sor került a Kellogg–Briand paktum aláírására, amelyhez 1929 végéig 54 állam csatlakozott.¹⁸ Időközben a francia kormány a britekkel is megbeszéléseket folytatott, amelyek eredményeképp megegyezés született közöttük a flottakérdésről, ám ezt az amerikai és az olasz vezetők egyaránt elfogadhatatlannak tartották.¹⁹ Ennek következtében először az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok között kezdődtek tárgyalások a flottát érintő rendelkezésekről (1929. június), amelyek sikerrel zárultak: a Herbert Hoover és Ramsay MacDonald névvel fémjelzett egyezmény véglegesen elismerte a brit–amerikai paritást, amelyet 1922-ben, Washingtonban a brit kormány eredetileg nehezményezett.²⁰ Ezután került sor az említett októberi meghívásra, amelynek célja az volt, hogy a flottakérdésben érdekelt öt nagyhatalom együttesen is megegyezésre jusson.

A Kellogg–Briand paktumot Olaszország is aláírta, és a benne foglaltaknak megfelelően az olasz kormány törekedett arra, hogy a leszerelést érintő passzushoz igazodva megegyezésre jusson Franciaországgal a flottakérdést illetően, így amikor Henderson meghívása megérkezett Rómába, éppen folytak az olasz–francia tárgyalások. Mint Grandi 1929. október 8-án feljegyezte a naplójában, a flottaegyezményről folyó előzetes megbeszélések az olaszok szempontjából aggasztóan alakultak, mivel az idő előrehaladtával egyre bizonyosabbá vált, hogy olasz–francia vonatkozásban nem fogják alkalmazni a paritás elvét. MacDonald mind jobban hajlott arra, hogy elismerje Franciaország fölényét Olaszország felett, és Grandi úgy látta, hogy erről lassacskán az amerikai vezetést is sikerül meggyőznie.²¹ E fejleményekért Grandi elsősorban ideológiai okot sejtett, vagyis azt, hogy az ang-

liai Munkáspárt – amelynek MacDonald az egyik vezetője volt – idealista módon közelít a flottakérdéshez.²² Ezzel Grandi arra utalt, hogy ő maga nem bízott meg a franciákban: azt gondolta róluk, hogy az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok előtt a francia kormány ugyan úgy tett, mintha szívügye lenne a leszerelés és meg akarna egyezni Olaszországgal,²³ valójában azonban – ahogyan arra Grandi emlékezett – a francia politika meglehetősen ambivalens volt. Franciaországot egyfelől kötelezte a Népszövetség alapokmánya, amelynek talán legfontosabb kitétele az államok közötti konfliktusok kompromisszumos rendezésére való törekvés volt, ami magában foglalta a leszerelést is. Másfelől azonban a franciák, miközben a fentieknek megfelelően a béke és a leszerelés szükséges voltát hangoztatták, valójában fegyverkeztek.²⁴ A franciák iránti bizalmatlansága ellenére Grandi tisztában volt azzal, hogy az európai együttműködés sikere érdekében Olaszországnak jó viszonyra kell törekednie Franciaországgal. Mint naplójában írta, „az elkövetkező mintegy tíz évben nincs más lehetőségünk, mint baráti politikát folytatni Franciaország iránt.”²⁵

Habár Grandi azt jósolta, hogy a Franciaországgal való tíz éves „szívélyes egyetértés” után Olaszország valószínűleg Németországgal fog majd tartani, mivel az olasz kormány céljai több kérdésben egyeznek Berlinnel, mint Párizssal, már csak azért is, mert a leszerelés kérdése mellett a franciák és az olaszok között az afrikai gyarmatok ügye is súlyos nézeteltéréseket okoz,²⁶ kísérletet tett a francia kormánnyal történő megegyezésre. A paritás elvéből azonban Grandi nem engedett: „Meg kell vívnunk a haditengerészeti paritás érdekében a csatát Franciaországgal.”²⁷ – írta naplójában október 13-án, majd egy hónappal később azt javasolta tárgyalási alapelvként, hogy Franciaország szabja meg a flotta arányszámát, amelyet azután Olaszország kész elfogadni,²⁸ vagyis Grandi azzal kedvezett volna a francia kormánynak, hogy annak illetékes tagjai dönthettek volna a két állam flottájának nagyságáról.

A flottakérdést érintő kompromisszumon túl Grandi olyan széleskörű megállapodást kívánt kötni Franciaországgal, amely a két ország közötti minden vitás kérdést rendez, és amely egyúttal gyengíti a francia hegemoniát a kontinensen, miközben Olaszországot békepárti és felelősségteljes államként tünteti fel.²⁹ A Grandi által elképzelt egyezmény főként a gyarmatok miatti nézeteltérés rendezésére irányult volna. Az olasz külügyminiszter azt várta a francia kormánytól, hogy az ismerje el Olaszország prioritását a Mediterráneum keleti részén, Albániában és Etiópiában. Cserébe az olasz kormány lemondott volna a Tunézia iránti igényéről,³⁰ valamint hajlandó lett volna engedményekre a fegyverkezés tekintetében.³¹ Franciaország érdekeivel azonban ellentétes volt a paritás elvének elfogadása, amivel a francia vezetők meglátása szerint Olaszország is tisztában volt, még ha az olasz kormány úgy is tett, mintha közeledni kívánna Franciaországhoz. Valójában – így szólt a francia álláspont – Olaszország csak azért hangsúlyozta a leszerelés jelentőségét, hogy ezzel közelebb tudjon kerülni az Amerikai Egyesült Államokhoz.³²

Néhány hetes huzavona után a francia kormány végül 1930. január 3-án visszautasította a javaslatot, mivel más elgondolása volt: egyfelől saját szükségle-

teinek megfelelően akarta meghatározni a saját flottájának nagyságát, másfelől egy, a Mediterráneum térségében érdekelt hatalmak között kötendő biztonsági és garanciális szerződést kívánt tető alá hozni. A tervet Franciaország 1929 decemberében memorandumban foglalta össze a brit kormány számára, amely ellenezte azt, és helyette a relativitás elvét kívánta alapul venni a hamarosan kezdődő londoni konferencián.³³

Franciaországhoz hasonlóan Olaszország is előzetes megbeszéléseket folytatott a brit kormánnyal, amelyek csalódást okoztak Grandinak, mivel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az angolok és az amerikaiak a franciáknak kedveznek a paritás fenntartására törekvő olaszokkal szemben. Grandit különösen London hozzáállása érte meglepetésként, mivel addig úgy gondolta, hogy a haditengerészeti fegyverzet általános csökkentése közös olasz–angol érdek, ezért érthetetlen volt számára, hogy MacDonald miért huny szemet a franciák nyilvánvaló fegyverkezése felett. Az olasz külügyminiszter arra számított, hogy a brit és az amerikai kormányok egyrészt elő kívánják mozdítani az olasz–francia kompromisszumot az európai béke érdekében, másrészt – szintén emiatt – nyomást fognak gyakorolni Párizsra annak érdekében, hogy a franciák is a leszerelés politikáját kövessék. Valójában az angolok és az amerikaiak már régen nem az olasz–francia vetélkedésben látták a kontinens békéjét leginkább veszélyeztető tényezőt, hanem az egyre erősödő Németországban, ezért a londoni konferenciát azzal a céllal hívták össze, hogy az öt flottahatalom között hosszú távú megegyezést hozzanak létre, hogy valamilyen felkészülten nézhessenek szembe a majdani német térnyerési törekvésekkel. Ennek a megegyezésnek a legfőbb akadályát pedig a brit és az amerikai kormányok között éppen az jelentette, hogy Olaszország nem engedett a paritás kérdésében. Mindezek fényében Grandi tévedett, amikor azt gondolta, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok a franciákra fog nyomást gyakorolni az Olaszországgal való paritás elfogadása érdekében. Ehelyett pont az ellenkezője történt, vagyis a nevezett államok kormányai az olaszoktól várták azt, hogy kompromisszumkészséggel közeledjenek a franciákhoz, mert ezt kívánta az európai érdek.³⁴

Grandi részéről a kompromisszumra való törekvés nem hiányzott, amit a britek és az amerikaiak előtt hangsúlyozni is igyekezett: „A kormány, amelyet képviselek, széleskörű munkaprogramot fektetett le a nemzet fejlődése érdekében. Ennek a programnak a megvalósítása tartós békét kíván, és az olasz nép erőforrásait és energiáit is ennek kell szentelni. Ezért Olaszország óhaja, hogy szabadon dolgozhasson és tevékenykedhessen egy békés Európában, és egy békés világban. Olaszország kész és hajlandó aktívan és kitartóan részt venni minden olyan nemzetközi együttműködésben, ami közelebb visz minket ennek a célnak a megvalósításához.”³⁵ – jelentette ki egy beszédében 1930 januárjában, angol–amerikai közönség előtt.

A kompromisszum azonban nem jelentette a paritásról való lemondást, amihez Grandi azt követően is ragaszkodott, hogy az angol kormány – annak érdekében, hogy ne kockáztassa a korábbi angol–amerikai–japán tárgyalások eredményeit – felszólította az olaszokat arra, hogy fogadják el a Franciaországnál alacsonyabb

arányszámot. MacDonald kijelentette, hogy amennyiben az olasz képviselők erre nem hajlandók, úgy a nevezett három kormány négyhatalmi egyezményt fog kötni a franciákkal, ami menthetetlenül elszigetelné Olaszországot.³⁶ Kompromisszumos megoldásként Grandi azt javasolta, hogy a tárgyalások idejére vezessenek be fegyvergyártási moratóriumot a flottához kapcsolódó fegyverkezésben, azonban ez a terv a Franciaország ellenállásán meghiúsult. Ezután Grandi – Mussolinival előzetesen egyeztetve – igyekezett „leleplezni” a franciák hegemon törekvéseit.³⁷ Mint fogalmazott, „az olasz kormány elismeri, hogy egy ország fegyverkezési szükségletei kapcsolatban állnak annak biztonságával. (...) A szó szoros értelmében vett biztonság azonban nem a leszerelést eredményezné, hanem a fegyverkezés folytatását, mivel ahhoz, hogy egy ország abszolút biztonságot élvezzen, biztosítania kell a saját fegyverkezési fölényét az esetleges agresszorok, és a feltételezett agresszió ellen. Olaszország [azonban] kiáll a fegyverzetnek a szükséges minimumra történő leszerelése mellett, ezért az olasz delegáció kész arra, hogy más államokra hagyja a saját fegyverszükségleteinek meghatározását.”³⁸ Ezzel Grandi azon túl, hogy a konferencián is utalt a franciáknak tett, már ismertetett javaslatára, nyíltan kifejezésre juttatta azt is, hogy tudomása van arról, hogy Franciaország továbbra is fegyverkezik. Hogy tompítsa az elmondottak élét, Grandi hozzátette, hogy Olaszország hajlandó áldozatokat hozni és csökkenteni a haditengerészeti fegyverzetét abban az esetben, ha elismerik őt egyenrangú tengeri hatalomként.³⁹ Mindezt egy hónappal később, február 17-én memorandumban is összefoglalta, kiegészítve azzal, hogy az olasz delegáció az 1922-es washingtoni szerződés 1936-ig történő meghosszabbítását javasolja.⁴⁰ A paritás elvéhez Grandi nemcsak azért ragaszkodott, hogy Olaszország ne kerülhessen hátrányba a többi tengeri hatalommal szemben, hanem azért is, mert – egyébként számos kortársához hasonlóan – számolt a német térnyerés veszélyével is, vagyis azzal, hogy Németország és Franciaország között előbb-utóbb kirobban a háború, amelyben Olaszország is bele fog sodródni majd. Emiatt pedig úgy gondolta, hogy Olaszországnak muszáj felkészülten állni az események elé.⁴¹ Ezért Grandi különösen a tengeralattjárók teljes leszereléséről szóló brit–amerikai tervet ellenezte, és a konferencián ki is fejtette, hogy Olaszország ezt a fegyvernemet alapvető fontosságúnak tartja a védelme biztosításához.⁴²

A londoni konferencia végül kudarcba fulladt abban a tekintetben, hogy csak Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Japán között született megegyezés az arányszámokat illetően (a korábbi 5:5:3 helyett 10:10:7 lett ez az arány), Olaszország és Franciaország azonban nem fogadta el az erre vonatkozó részt. Egyezség született viszont arról, hogy az öt nagyhatalom kötelezi magát arra, hogy 1937-ig nem építenek csatahajót. Néhány hónappal később, 1931 februárjában a britek közvetítő tevékenységének köszönhetően végül sikerült elfogadtatni a paritás elvét Franciaországgal, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a franciáknak korlátozniuk kellett a flottagyártásukat egészen 1936-ig.⁴³ Így az olasz–francia megegyezés még váratott magára.

4. A genfi leszerelési konferencia (1932)

A leszerelés kérdése legközelebb 1932 februárjában került napirendre a nemzetközi fórumokon. A konferenciát ezúttal Genfben, a Népszövetség Tanácsának székhelyén rendezték, a jóvátételi konferenciával egyidőben.⁴⁴ Mint Olaszország népszövetségi képviselője, Vittorio Scialoja folyamatosan a svájci városban állomásozott, így Grandi már a konferencia előtt arra utasította őt, hogy mutasson messzemenő együttműködési készséget a többi állammal, és hangsúlyozza a kollektív biztonság, valamint a leszerelés szükségességét.⁴⁵

Olaszország legfőbb célja a konferencián – csakúgy, mint Londonban – ezúttal is az volt, hogy a paritás elve érvényesüljön Olaszország és Franciaország között, amellyel kapcsolatban külön tanácskozásokat is folytattak a franciákkal, amelyek azonban nem vezettek sikerre. Németország esetében Grandi ugyancsak a paritás elvének alkalmazására tett javaslatot.⁴⁶ A több mint hatvan állam képviselői előtt Grandi február 10-én fejtette ki álláspontját, hangsúlyozva, hogy véleménye szerint a leszerelés a nemzetközi közösség alapvető érdeke, amely megszilárdíthatja a békére törekvő nemzetközi szervezetek helyzetét. Mint fogalmazott, „a fegyverek nem nyújtanak biztonságot, a biztonsági szerződések nem csökkentik a fegyverzetet”,⁴⁷ és a háborúk megelőzésének egyedüli módja a leszerelés lenne, az, hogy az egyes országok a fegyverzetüket a mindenképpen szükséges minimum szintjén tartásuk. Hosszú felszólalásában Grandi többször utalt arra, hogy országa készen áll bármilyen, a leszereléssel kapcsolatos javaslatot megvitatni.⁴⁸

Mussolini viszont alapvetően ellenezte a leszerelést, és a támogatásával meglehetősen sok olyan írás jelent meg a sajtóban a konferencia ideje alatt, amelyek elmarasztaló véleményt fogalmaztak meg a Népszövetséggel és annak munkájával kapcsolatban. Ezáltal igencsak megnehezítette Grandi dolgát, mert amíg a külügyminiszter minden erejével azon fáradozott, hogy Olaszország békés szándékait demonstrálja, addig Mussolini a fegyverkezésről, a haderő jelentőségéről és a harcias fasisztákról beszélt.⁴⁹

Mussolinit különösen az dühítette fel, hogy Grandi támogatta az Amerikai Egyesült Államok delegációjának áprilisi javaslatát, amely azt vetette fel, hogy a tankokat, a tüzérségi fegyvereket és a gázfegyvereket vonják ki a forgalomból.⁵⁰ Erre Grandi visszaemlékezésében úgy utalt, mintha a teljes leszerelés Olaszország ötlete lett volna eredetileg,⁵¹ mivel februári memorandumában az olasz delegáció a nehézfegyverzet teljes leszerelését javasolta.⁵² Az elképzelést azonban a francia kormányt képviselő Tardieu megvétőzte, ezért annak elfogadására nem került sor. Júniusban az Amerikai Egyesült Államok delegációja megismételte a tankok, valamint a tüzérségi és a kémiai fegyverek leszerelésére irányuló javaslatát, amelyet Grandi továbbra is támogatott: „Olaszország egy olyan ország, amely szárazföldi, tengeri és légi haderővel is rendelkezik; az amerikai javaslat elfogadásával valódi, meghatározott áldozatot hoz. De ezt szívesen megteszi, mert mélyen meg van győződve arról, hogy a békés együtt-

élés a nemzetek között csak azáltal válik elérhetővé, ha minden nemzet tud és akar áldozatot hozni.”.⁵³ – írta.

Az amerikai javaslat nem került elfogadásra, így a tanácskozás tovább folytatódott. Ennek legfőbb eredménye az 1932. december 11-én elfogadott öthatalmi nyilatkozat volt, amelyben az Egyesült Királyság, az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és Olaszország garantálta az ötödik aláíró, Németország fegyverkezési egyenjogúságát. Ezzel végeredményben a leszerelés kérdése értelmét veszítette.

5. Összegzés

Összegzésképp elmondható, hogy a Nemzeti Fasiszta Párt miniszterei nem képviseltek egységes álláspontot a leszerelés kérdését illetően. Benito Mussolini területszerző ambíciókat dédelgetett, amelyeket a tanulmányban tárgyalt időszakot követően részben – Etiópia 1936, Albánia (1939) – meg is valósított, így az általa kitűzött célok nem illeszkedtek a leszerelési politikába. A londoni (1930) és a genfi (1932) leszerelési konferenciák idején a külügyminiszteri posztot Dino Grandi töltötte be, aki a hegemon törekvések helyett inkább a többi nagyhatalommal való együttműködést szorgalmazta, így a leszerelést is támogatta az olasz–francia paritás tiszteletben tartása mellett. Grandi politikája azon az elgondoláson alapult, hogy Olaszország – és a fasizmus – nemzetközi tekintélye hosszú távon az együttműködéssel és a nemzetközi fórumokon, így a Népszövetség által szervezett tanácskozásokon való aktív részvétellel növelhető.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A tanulmány egyes részei korábban publikálásra kerültek itt: Hamerli Petra (2023): Egy fasiszta gentleman az olasz külügyek élén. Dino Grandi politikai–diplomáciai pályája. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- 2 Ezeket bemutatja és értékeli László Gulyás–Ferenc Szávai (2018): Wilson’s fourteen points and the fall of Austro-Hungarian monarchy. *Istorijski Zapisi. Organe de l’Institut Historique et de la Societe des Historiens du Montenegro*. 2018/3-4 189–198. old.
- 3 Halmosy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó. Budapest. 22–24. old.
- 4 Halmosy (1983) 23. old.
- 5 Egedy Gergely (2017): Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe. 3.kiadás. HVG Orac Lap-és Könyvkiadó Kft. Budapest. 14–15. old.
- 6 Halmosy (1983) 194–207. old. A vonatkozó pont (IV. cikk) lelőhelye: 197. old.
- 7 Mussolini az 1925. január 3-i beszédében gyakorlatilag feloszlatta a parlamentet, és diktatórikus berendezkedés kiépítésébe kezdett.
- 8 Hamerli Petra (2021): Sikert-e az Olasz Külügyminisztérium „fasizálása”? In: Gulyás László – Miklós Péter – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): A Horthy-korszakról az értéktéremtő történetírás jegyében: az Újragondolt Negyedszázad konferenciasorozat. Áttekintés, tanulmányok. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 91–102. old.
- 9 Di Nolfo, Ennio (1960): Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933). Cedam. Padova. 46–48. old.
- 10 Lefebvre D’ovidio, Francesco (2016): L’Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. I. Edizioni di Storia e Letteratura. Roma. 214. old.
- 11 Candeloro, Giorgio (2014): Storia dell’Italia moderna. Vol. 9. Il fascismo e le sue guerre 1922–1939. La Feltrinelli. Milano. 158–162. old.
- 12 De Felice, Renzo (1974): Mussolini il duce I. Gli anni del consenso 1929–1936. Il Mulino, Bologna. 336–339. old.
- 13 De Felice, Renzo (1974): Mussolini il duce i. m. 347. old.
- 14 Grandi, Dino (1985): La politica estera dell’Italia dal 1929 al 1932. Volume I. Bonacci. Roma. 137. old.
- 15 De Felice, Renzo (1974): Mussolini il duce i. m. 384. old.
- 16 Grandi, Dino (1985): La politica estera dell’Italia vol. I. i. m. 138. old. és 279. old.
- 17 De Felice, Renzo (1974): Mussolini il duce i. m. 381–383. old.
- 18 Ormos Mária – Majoros István (2003): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris, Budapest. 317. old. A szerződést Magyarország is aláírta. Az 1920-as évek magyar külpolitikájáról lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- 19 Grandi, Dino (1985): La politica estera dell’Italia vol. I. 139. old.
- 20 Grandi, Dino (1985): La politica estera dell’Italia vol. I. 141.

- 21 Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. Archivio personale di Dino Grandi. (A továbbiakban: ASMAE. Carte Grandi.) Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 8.
- 22 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 10.
- 23 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.
- 24 Grandi, Dino (1985): *Il mio paese. Ricordi autobiografici*. A cura di Renzo De Felice. Mulino. Bologna. 280. old.
- 25 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.
- 26 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.
- 27 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 13.
- 28 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 141. old.
- 29 De Felice, Renzo (1974): *Mussolini il duce*. 381. old.
- 30 Tunézia 1881 óta francia gyarmat volt, azonban Olaszország igényt tartott a területre.
- 31 Nello, Paolo (2003): Dino Grandi. *Il Mulino*. Bologna. 117–118. old.
- 32 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Telegramma in arrivo no. 1572. 1929. december 19.
- 33 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 143. old.
- 34 Nello, Paolo (1993): *Un fedele disubbidiente*. Dino Grandi da Palazzo Chigi a 25 luglio. *Il Mulino*, Bologna, 1993. 67–68. old.
- 35 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 163. old.
- 36 Nello, Paolo (1993): *Un fedele disubbidiente* 69. old.
- 37 Nello, Paolo (1993): *Un fedele disubbidiente* 70. old.
- 38 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 155. old.
- 39 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 152. old.
- 40 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. i. 177–180. old.
- 41 Nello, Paolo (1993): *Un fedele disubbidiente* I. 74. old.
- 42 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. I. 244. old.
- 43 Nello, Paolo (1993): *Un fedele disubbidiente* 117. old.
- 44 Az egyes nagyhatalmak törekvéseit, céljait a konferencián ismerteti Gulyás, László (2008): *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948*. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 213–2014. old.
- 45 Nello, Paolo (2003): Dino Grandi. 96–99. old.
- 46 De Felice, Renzo (1974): *Mussolini il duce*. 389. old.
- 47 Grandi, Dino: *La politica estera dell'Italia dal 1929 al 1932*. Volume II. Bonacci, Roma, 1985. 656. old.
- 48 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. II. 654–667. old.
- 49 Burgwyn, Henry James (1979): *Il revisionismo fascista*. Feltrinelli. Firenze. 212. old.
- 50 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. II. 679. old.
- 51 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. II. 277. old.
- 52 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. II. 671. old.
- 53 Grandi, Dino (1985): *La politica estera dell'Italia* vol. II. 701–702. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. Archivio personale di Dino Grandi.** (ASMAE. Carte Grandi.)
- Burgwyn, Henry James (1979):** Il revisionismo fascista. Feltrinelli. Firenze.
- Candeloro, Giorgio (2014):** Storia dell'Italia moderna. Vol. 9. Il fascismo e le sue guerre 1922–1939. La Feltrinelli. Milano.
- De Felice, Renzo (1974):** Mussolini il duce I. Gli anni del consenso 1929–1936. Il Mulino, Bologna.
- Di Nolfo, Ennio (1960):** Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933). Cedam. Padova.
- Egedy Gergely (2017):** Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe. 3.kiadás. HVG Orac Lap-és Könyvkiadó Kft. Budapest.
- Grandi, Dino (1985):** Il mio paese. Ricordi autobiografici. A cura di Renzo De Felice. Mulino. Bologna.
- Grandi, Dino (1985):** La politica estera dell'Italia dal 1929 al 1932. Volume I. Bonacci. Roma.
- Grandi, Dino (1985):** La politica estera dell'Italia dal 1929 al 1932. Volume II. Bonacci, Roma, 1985.
- Gulyás, László (2008):** Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto–Buffalo. 213–2014. old.
- Gulyás László (2013):** A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- László Gulyás–Ferenc Szávai (2018):** Wilson's fourteen points and the fall of Austro-Hungarian monarchy. Istorijski Zapisi. Organe de l'Institut Historique et de la Societe des Historiens du Montenegro. 2018/3–4 189–198. old.
- Halmosy Dénes (1983):** Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Hamerli Petra (2021):** Sikerült-e az Olasz Külügyminisztérium „fasizálása”? In: Gulyás László – Miklós Péter – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): A Horthy-korszakról az értékteremtő történetírás jegyében: az Újragondolt Negyedszázad konferenciasorozat. Áttekintés, tanulmányok. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 91–102. old.
- Hamerli Petra (2023):** Egy fasiszta gentleman az olasz külügyek élén. Dino Grandi politikai–diplomáciai pályája. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Lefebvre D'ovidio, Francesco (2016):** L'Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. I. Edizioni di Storia e Letteratura. Roma.
- Nello, Paolo (1993):** Un fedele disubbidiente. Dino Grandi da Palazzo Chigi a 25 luglio. Il Mulino, Bologna, 1993.
- Nello, Paolo (2003):** Dino Grandi. Il Mulino. Bologna.
- Ormos Mária – Majoros István (2003):** Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris, Budapest.

SCHLETT ANDRÁS

habilitált egyetemi docens,

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Heller

Farkas Közgazdaságtudományi Intézet

*associate professor, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Law
and Political Sciences, Heller Farkas Institute*

ORCID: 0000-0001-5108-1734

email: schlett.andras@jak.ppke.hu

HIPERINFLÁCIÓ ÉS STABILIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON 1945-46-BAN

*HYPERINFLATION AND STABILIZATION
IN HUNGARY IN 1945-46*

ABSTRACT

The inflation that raged in Hungary in the spring and summer of 1946 was one of the highest inflation rates in history, often mentioned in conjunction with the 1993 Yugoslav and 2008 Zimbabwean inflations. The extremely rapid price increases drew the attention of economists, and many of them used Hungarian inflation data for their research. However, they not only recognized and studied the uniqueness of the Hungarian monetary depreciation at the time but also spoke with admiration about the efforts to improve the economic situation, which ultimately led to the introduction of the new stable currency, the forint.

The study provides an overview of the causes of the acceleration of inflation and the unique attempts to curb inflation. It extensively presents the circumstances surrounding the preparation for stabilization and the introduction of the forint. The conclusions drawn here can serve as valuable supplementary information for research into the history of inflation and as a basis for historical comparisons with the inflationary situations in other countries.

Kulcsszavak: árszínvonal, hiperinfláció, pengő, forint, stabilizáció

Keywords: price level, hyperinflation, pengo, forint, stabilisation

1. Bevezetés: téma, háttér, kutatási kérdések

A második világháborút követő időszakban a világ addig ismert legvadabb inflációja tombolt Magyarországon. A szélsőséges körülményeket jellemzi, hogy

a háború idején valamennyi Duna- és Tisza-hídat felrobbantották. Az ellenséges erők kirabolták az összes bankot és gyárat. Ezenfelül az országnak még 300 millió dollárnyi jóvátételt is kellett fizetnie áruban, 1938-as árfolyamon számítva, és ezen áruk szállítását kizárólag szovjet cégekkel lehetett megvalósítani.

Az extrém módon felgyorsult infláció az elméleti közgazdászok figyelmét is felkeltette, s később számos infláció-kutató használta számításaihoz a magyar inflációs adatokat.¹ A nemzetközi közösségben azonban nem csak a pénzromlás mértékét tartották különlegesnek, hanem a hiperinflációt lezáró sikeres stabilizációt is elismerték. Mindez különösen figyelemre méltó volt, mivel a stabilizációra a háború utáni rövid időn belül került sor, külföldi támogatás vagy stabilizációs kölcsön igénybevétele nélkül.

A tanulmány feltárja, hogy a vázolt szélsőséges körülmények között milyen lehetőségei maradtak a gazdaságpolitikának. Elemezzük, hogy mely intézkedések bizonyultak sikeresnek és melyek vallottak kudarcot az infláció megfékezésére tett kísérletek közül. Végül milyen lépések járultak hozzá a sikeres stabilizációhoz röviddel a háború befejezése után.

Magyarország az első világháború után is stabilizált, de sokkal kedvezőbb gazdasági körülmények között.² Az ország gazdasági erőforrásai nem voltak olyan mértékben szétrombolva, és továbbra is fennálltak külkereskedelmi kapcsolatok. Emellett a szállítóeszközök is működőképesek maradtak, és a stabilizációhoz külföldi kölcsönt is fel tudtak venni. 1946-ban azonban a stabilizációt külföldi kölcsön nélkül kellett végrehajtani, ami már önmagában is nagy kihívást jelentett. Külföldi kölcsön nélküli stabilizációra is volt példa a korábbi évtizedekből: a német hiperinfláció megfékezése 1923-ban. De Németország gazdasági berendezései nem voltak szétrombolva, külkereskedelme fejlett volt, és az országban voltak árukészletek és sértetlen termelési berendezések.

2. A pengő inflációja

Az infláció kezdetei visszavezethetők 1938-ra, amikor a kormány bejelentette a Győri programot, amely a magyar fegyverkezés gyorsítását célozta. A program költségei meghaladták az 1 milliárd pengőt, amit a költségvetés nem volt képes kiegyenlíteni. Emiatt a kormány fedezetlen hiteleket vett fel a Magyar Nemzeti Banktól. A Győri programról szóló törvény felhatalmazást adott a magyar kormánynak, hogy öt év alatt 1 milliárd pengőt investáljon hadi célokra. Ez rendkívüli összeget jelentett, tekintettel arra, hogy az 1930-as években az egész magyar gazdaság évi tőkeakkumulációja nem haladta meg a 180 millió pengőt. Az összeg 60 százalékat közvetlenül hadi célokra, 21 százalékat a közlekedés háborús céljainak megfelelő fejlesztésére, 1 százalékat a bányászatba és a kohászatba, 7,5 százalékat mezőgazdasági, 10,5 százalékat pedig egyéb célokra szánták.³

A bankjegyforgalom növekedéséhez jelentős részben hozzájárult a Németországnak nyújtott export és más szolgáltatások. 1942. december 21-én Magyaror-

szág márkakövetelése 540 millió volt, 1943 decemberében pedig már 978 millió márkára nőtt. 1944. március 19-én Németország megszállta Magyarországot, és ezt követően az ország kifosztása már nem csak a német-magyar áruforgalmon keresztül történt, hanem a németek gyakorlatilag saját minisztériumot hoztak létre Magyarországon. A pénzügyminisztérium háborús alapot hozott létre, és 1944 szeptemberéig havi 200 millió pengőt, majd 300 millió pengőt biztosítottak ennek a támogatására. Ebből az alapból fedezték a Németországnak nyújtott katonai bérmunka és a magyarországi német katonai berendezések költségeit is. 1944-ben ily módon összesen 2028 millió pengőt fizettek ki, s ezen kívül még 890 millió pengőnek megfelelő összegű márkatartozás is keletkezett. Így az 1944. március 19-e utáni német adósság összesen 2918 millió pengőt volt. Ez az időszak alatt bekövetkező bankjegyforgalom növekedésének mintegy 40 százalékát tette ki.

Mindennek ellenére a második világháború végéig az infláció viszonylag mérsékelt maradt, s csak 1945 elején gyorsult fel drasztikusan: az árak az év első felében 15-szörösére, a második felében pedig hihetetlenül, 85-szörösére nőttek.

A háborús kiadásokon túlmenően a nemzeti jövedelem forrásainak jelentős része megsemmisült az 1944-45-ös háborús események miatt. Az állam nyolc hónapon keresztül alig rendelkezett pénzbevétellel, s a kiadások fedezete érdekében folyamatosan új bankjegyeket nyomtattak. Az ország ipari kapacitásának mintegy 90%-a sérült meg, több mint a fele pedig teljesen elpusztult. Az utakat, vasutakat és hidakat lerombolták, a közlekedési eszközök a visszavonuló német és az előre nyomuló szovjet csapatok zsákmányává váltak. A helyzetet tovább súlyosbította az 1945-ös aratás kudarca; az utolsó békeév búzatermésének mindössze harmadát sikerült betakarítani, melynek nagy részét vetőmagra kellett félretenni. 1946-ra ismét az éhínség fenyegetett.

Az 1945-46 gazdasági évben (a költségvetési év júliustól júniusig tartott), a termelt nemzeti jövedelem csupán mintegy harmadát tette ki az utolsó békeév, azaz 1938-as év nemzeti jövedelmének.

A fegyverszüneti egyezmény előírásai nyomán keletkezett gazdasági kötelezettségek 1945 második felében az állami költségek 60, 1946 első felében pedig 40%-át tették ki.

Még mielőtt az első jóvátételi termékekkel megrakott vagon elhagyta volna az országot, a magyar gazdaságra nehezedő terhek jelentősen megnövekedtek, mivel a Szovjetunió Magyarországra utalta a Vörös Hadsereg élelemmel, takarmánnyal és szénrel való ellátását is. A megszálló csapatok ellátása és szükségletei mintegy két milliárd pengőt emésztettek fel. A magyar kormányt arra is kötelezték, hogy a szovjetek által előírt feltételek mellett váltsa be a Szovjet Főparancsnokság által Magyarországon bevezetett ún. Vörös Hadsereg Pengőket. A fedezettel nem bíró szovjet pénz kibocsátása tovább porgette az inflációt.⁴

Az állami költségvetés kiadásainak összege tízszerese volt a bevételeknek, és a pénzügyi fedezetet csak újabb és újabb papírpénz nyomtatásával lehetett biztosí-

tani. Megszűnt az egyensúly a forgalomban lévő pénzmennyiség és a megvásárolható áruk között.

A kifosztott országban megkezdődött a pengő rohamos értékvesztése. 1945 júliusában az átlagos napi áremelkedés 1% volt, de októberre ez már 18%-ra emelkedett. Majd 1946 májusától kezdve az infláció teljesen elszabadult, a napi áremelkedés 1012% volt, július elejére pedig már 45 900%, a második hétre pedig 53 000% volt. Az infláció utolsó napjaiban, július negyedik hetében a napi mutató 158 486%-os áremelkedést mutatott. Az utcákat bankjegyek tengere borította. Az addig csak az asztrofizikából ismert számok hétköznapivá váltak a mindennapi pénzforgalomban. A világ valaha kiadott legnagyobb címletű bankjegye a magyar egymilliárd billpengős volt, ami 1000 trillió (1021) pengőnek felelt meg. Különböző számok és statisztikák az utolsó békeév, 1938 és az 1939. január 1-i értékekhez képest készültek. A hiperinfláció kezdetét és végét között az infláció mértéke elérte a $3,81 \times 10^{27}$ értéket. 1946 júliusában az infláció $41,9 \times 10^{15}$ értéket ért el, ami a csúcspontot jelentette.

1. táblázat: A forgalomban lévő bankjegyek mennyiségének növekedése
Table 1. Increase in the volume of banknotes in circulation

1939. január 1.	863 millió pengő
1944. január 1.	4.392 millió pengő
1945. január 1.	12.180 millió pengő
1946. január 1.	765.446 millió pengő
1946. augusztus 1.	47,4 quadrillió pengő

Forrás: Garami Erika: A hiperinfláció számokban. http://www.penzportal.hu/index.nfo?tPath=/penzvilag_anno___/penztortenet/&article_hid=12732

3. Kísérletek az infláció visszaszorítására

Az infláció visszaszorítása érdekében több kísérletet tettek. 1945. december 19-én a kormány bevezette az ún. bankjegydezsmát. Ennek értelmében a pengőt csak akkor lehetett törvényes fizetőeszközként elfogadni, ha egy kis bélyegget ragasztottak a bankjegy jobb felső sarkába. A bélyeg ára háromszorosa volt a bankjegy névértékének. Ezzel a forgalomban lévő pénz névértékét leszállították. Az állam bevételeket szerzett a bélyegek értékesítéséből, így egy időre nem volt szüksége új hitelek felvételére, vagy bankjegynyomtatásra. Azonban a bankjegydezsm nem tudta megállítani az inflációt, és csak rövid időre enyhítette a helyzetet: a megkönnyebbülés mindössze 11 napig tartott.⁵

Az 1946. január 1-jén bevezetett elszámolási egység, az adópengő sem bizonyult sokkal hatékonyabbnak. Ez szintén egyedi kísérlet volt az infláció megfékezésére. Az adópengő értékét a Magyar Gazdaságkutató Intézet napi szinten határozta meg

az ún. simapengőben.⁶ Ezt követően a bankbetétek, hitelek és adóbevételek mind az adópengőre szóltak, míg a bolti árak és a munkabérek továbbra is simapengőben voltak kifejezve. Az effektív fizetési forgalom is simapengőben bonyolódott le. Az adópengő bevezetésénél az elképzelés az volt, hogy a bankbetétek valorizálása előmozdítja a takarékossgot és így arra készíti a lakosságot, hogy jövedelmének nagy részét lehetőleg ne költse el.⁷

Az adópengő tehát eredetileg csak egy indexszám volt, s arra szolgált, hogy az elértéktelenedő papírpénz számára mintegy mankóul szolgáljon, hogy az, ezáltal a fizetési eszköz funkció betöltésére alkalmasabbá váljék. Az infláció fokozódásával viszont 1946 tavaszára már a kereskedelemben is egyre kevesebben fogadták el a simapengőt, ezért a kormány 1946. május 29-én döntött az adópengő bevezetéséről a simapengő mellett. Így az adópengő hirtelen valódi fizetőeszközzé vált. Azonban ahogy az adópengők egyre nagyobb mennyiségben forgalomba kerültek, az árak az adópengőben is emelkedni kezdtek. 1946. június 23-án újabb szakasz kezdődött az adópengő történetében, amikortól az állami kiadásokat és a munkabér-kifizetéseket is adópengőben teljesítették. Ez a lépés végleg megingatta a simapengő iránti bizalmat, és az adópengő teljesen átvette a helyét. Az adópengő jegyek, amint bevezetésükkor forgalomba kerültek, ugyanolyan gyorsan elvesztették az értéküket, mint korábban a sima-pengő. Mivel a sima-pengőt többé nem nyomtatták, az egész forgalomban lévő pengőtömeg az emelkedő árak miatt napok alatt csaknem teljesen elértéktelenedett.⁸

2. táblázat: Az eredetileg számolási egységnek szánt adópengő indexszáma a „sima” pengőhöz viszonyítva (1946)

Table 2. Index number of the tax pengő

Január 1.	1
Február 1.	1,70
Március 1.	10
Április 1.	44
Május 1.	630
Június 1.	160×10^3
Július 1.	750×10^7
Július 31.	200×10^{19}

Forrás: Garami Erika: A hiperinfláció számokban. http://www.penzportal.hu/index.nfo?tPath=/penzvilag_anno___/penztortenet/&article_hid=12732

Ebben az időszakban egyre elterjedtebbé vált a közvetlen árucseré, és egyik jellegzetes formája a batyuzás. A munkabér pénzbeli része csaknem névlegessé vált, sokhelyütt bevezették a természetbeni bért. A legnagyobb címletű forgalomba került bankjegyen 100 millió bilpengő szerepelt, ami 20 nullát jelentett volna, ha

kiírták volna. 1939-ben egy USA dollár még csak 3,38 pengőt ért, míg 1946 júliusában ugyanaz a dollár 500 millió billió (500 000 000 000 000 000 000) pengőt ért.

3. táblázat: A pengő elértéktelenedése
Table 3. The depreciation of the pengő

	Árindex (1939 aug. 26. = 1)	A dollár árfolyama pengőben
1945. július	105	1 320
1945. november	12 979	108 000
1946. január	72 330	795 000
1946. március	1 872 913	17 750 000
1946. május	11 267 millió	59 000 millió
1946. július 31.	399 623 quadrillió	4 600 000 quadrillió

Forrás: Varga István: A magyar valutacsoda. Budapest, 1946.

4. A stabilizáció előkészítése

A stabilizációs munkálatok 1946 májusától körvonalazódtak. Mivel a kommunista befolyás alatt álló, a gazdaságpolitikát meghatározó Gazdasági Főtanács nem rendelkezett az infláció megszüntetésére és a stabilizáció előkészítésére alkalmas szakembergárdával, a pénzügyminisztériumból kértek állami költségvetésben és pénzügyekben jártas szakembereket. A pénzügyminisztérium akkori kommunista pártzsargonnal élve csak „pettyeseket”, azaz politikailag megbízhatatlanokat tudott küldeni, de a válságos helyzet szükségessé tette az együttműködést, a különböző politikai irányt képviselő, illetve eltérő előéletű közgazdászok között. A stabilizációs munkálatokban részt vett többek között Antos István az állami és vállalati pénzügyek ismerője, Varga István és Csikós-Nagy Béla az árkérdések szakértői, Rényi Béla az állami költségvetés, Jeszenszky Ferenc a bankügyek, Vásáry István és Gordon Ferenc az első pénzügyminiszterek. De konzultáltak a Szovjetunióban élő Varga Jenő ismert közgazdással és más, pl. angliai szakértőkkel is. A stabilizáció előkészítésében nem szokványos szerep jutott az ekkor börtönben ülő, korábbi magyar pénzügyminiszternek és miniszterelnöknek Imrédy Bélának. Imrédy a börtönben értesült az új pénz bevezetésének előkészületeiről. Ezzel kapcsolatban az ő véleményét is kikérték fellebbentve a kegyelem lehetőségét.⁹

A katasztrofális közellátási helyzet, az újjáépítés nehézségei és az infláció nyilvánvalóvá tette, hogy erőteljes állami beavatkozásra van szükség. A stabilizációval egy időben országos egységes jegyrendszert is bevezettek. A kötött gazdálkodás az ipar és a pénzügy területén is érvényesült. Az új árak kialakításánál a búza mázsánkénti árából indultak ki. Ehhez arányítottak az 1938-as árviszonyok szerint minden mezőgazdasági termék árát. A mezőgazdasági árakhoz viszonyítva hatá-

rozták meg az iparcikkek árait. Az életszínvonal-számítások azon alapultak, hogy a stabilizáció kezdetéig az ipari termelés eléri az 1938-as esztendőnek mintegy 50-55 százalékát, a munkateljesítmény a 75 százalékot, a mezőgazdaság szintje pedig eléri az utolsó békeév mintegy 60 százalékát.¹⁰

Világos volt, hogy az új valuta csak akkor tud stabil maradni, ha a megjelenő pénz mögött van árufedezet, tehát ha a forintért az emberek árut tudnak vásárolni. Nem véletlen, hogy a valutareformot aratás utánra, augusztus elsejére időzítették. 1946-ban viszonylag jó mezőgazdasági terméskilátások voltak és a betakarítás utáni időre a mezőgazdasági termékek megfelelő árualapot biztosítottak. Úgy tűnt, hogy sikerül megfelelő ipari jellegű készleteket is arra az időpontra koncentrálni. Ebben nagy szerepe volt a Gazdasági Főtanács rendeletével létrehozott West-Orient állami külkereskedelmi vállalatnak. Ennek feladata az addig magánkereskedői, illetve csempész úton bonyolódó külkereskedelem állam javára történő lefőlözése volt. A legkomolyabb bevételt a dohánytermék nyugatra szállítása és értékesítése jelentette. Az 1944 és 1945-ös dohánytermést a dohánygyárak inflációs pengőért felvásárolták, azonban a szénhiány miatt nem tudták feldolgozni. Mivel nyugaton a dohánytermék hiánycikk volt a West-Orient 1946-ban a dohány gyártók által feldolgozott dohányterméket az erre utasított vámőrség támogatásával nyugatra vitte, s az érte kapott nagy összegű valutáért főleg textilárut vásárolt. Ezt az új pénz árualapjaként a megyék és a nagyobb városok textil nagykereskedőinél helyezték letétbe.¹¹

A stabilizáció szempontjából nagy jelentőséggel bírt a szovjet jóvátételi szállítások átütemezése, valamint, hogy 1946 augusztusában, az amerikai hadsereg kíséretében megérkezett az ún. aranyvonat, amely a Nemzeti Bank mintegy 28 tonnányi, nyugatra hurcolt nemesfém-készletét hozta vissza. A kiadások csökkentésével és a bevételek emelésével az 1946/47-es költségvetési év hiányát 120 millió forintban irányozták elő.¹²

5. Forint bevezetése

Az elértéktelenedett pengő forintra való átváltására nem került, nem is kerülhetett sor. 1946. augusztus 1-jén a pengő értéke olyan alacsony volt, hogy 1 forint 400 000 quadrillió (4×10^{29} hatványon) simapengővel volt egyenértékű, míg a forgalomban lévő irtatlan mennyiségű papírpénz „csak” 47,4 quadrillió pengőt tett ki. Vagyis az összes forgalomban lévő „sima”-pengő csupán 0,01 fillért ért.

Az új pénz bevezetését megelőzte az új forintárak kialakítása. Itt az 1938/39. évi (még értékálló) pengőárakból indultak ki, de az átárazásnál nagy volt a szóródás. A mezőgazdasági árakat alacsonyan állapították meg, az ipari árakat magasabb szinten. A növénytermesztés árait alacsonyabban, az állattenyésztését magasabban állapították meg, ám ezek is lényegesen elmaradtak az iparcikkek árszintje mögött. A gabonaféléknél 2,1-szeres, az állati eredetű termékeknél 4,2-szeres, az ipari áraknál 4,97-szeres volt a szorzó. Az árrendszer ilyen kialakításával, az agrárrolló

kinyitásával – a kommunista gazdaságpolitika Gazdasági Főtanácson keresztül érvényesülő preferenciáinak megfelelően – az újjáépítés során a mezőgazdaságból kívántak tőkét kivonni az ipar támogatására.

A forint pénzlábát az 1946. évi 8 700. M.E. sz. rendelet állapította meg. Eszerint egy kilogramm finomarany 13 200 forintnak, 1 forint ennél fogva 0,0757575 gramm finomaranyra felelt meg. A dollárnak a magyar valutához viszonyított árfolyamát 11,74 forintban határozták meg.¹³

Az új valuta nevének megválasztása nem volt vitáktól mentes. Abban egyetértés született, hogy jellegzetesen magyar nevű pénzünk legyen, olyan, amely nem hordoz rossz emléket. Felmerült a nevek között a „máriás”, a hagyományos magyar motívumra a *Patrona Hungariae* ábrázolásra,¹⁴ illetve a „libertas”, II. Rákóczi Ferenc rézpénzeire¹⁵ utalva. Végül a „forint” nevet választották, utalva a Károly Róbert magyar király által veretett aranyforintokra,¹⁶ melyek külföldön is hosszú időn át elfogadottak voltak, és igen jól őrizték stabilitásukat. Az első magyar forintokat a XIII. századi firenzei aranypénz, a „fiorino d'oro” mintájára verték, innen lett a magyar forint elnevezés.

A forint első kibocsátásánál a tízforintos címletek voltak a legnagyobbak, s csak később került sor százforintos, majd húszforintos kibocsátására. Kezdetben nem is volt szükség a tízforintosnál nagyobb címletekre, hiszen a Magyar Nemzeti Bank csak kis mennyiségű pénzt hozott forgalomba. 1946 augusztusának végén 356 millió értékű forint vett részt a pénzforgalomban és az év végén is 1 milliárd alatt maradt, ami a kormány tudatos pénzszűkét teremtő politikájának volt a következménye. A jegybank csak fokozatosan engedte feltöltődni a pénzforgalom csatornáit bankjegyekkel és érmékkel. Az új pénz forgalomba helyezése főként három csatornán keresztül történt:

1. az infláció alatt forgalomban lévő külföldi valuták és tört-arany felvásárlása révén;
2. az MNB-nek az államháztartási deficit fedezésére szolgáló bankjegy kibocsátása révén;
3. a magángazdaság hitelezése révén.¹⁷

A tudatosan teremtett pénzhiány a vállalkozókat és feketézőket arra kényszerítette, hogy valuta- és nemesfémkészletük egy részét forintra váltsák át, így sikerült a forint értékállóságát biztosítani.

Jól jelzi a rendkívüli állapotokat, hogy az első kiadású forint érmék a Mátravédelmi Centrálé háborúban megrongálódott, leszakadt távvezetékének alumíniumhuzalából készültek, ezt olvasztották be s ebből lett a forint. Később a forint értékállóságának támogatására a nyugatról visszahozott ezüstműből – ha kis mennyiségben is – ezüst ötforintos verését is elrendelték. Ez volt az a bizonyos Kossuth-pénz, melynek szélét „Munka a nemzeti jólét alapja.” felirat díszítette. Forgalomba azonban csak töredéke került, mert közben az ezüst ára a világpiacon jelentősen megemelkedett, s az ötforintos értéke hamarosan 8 forint körül alakult. 1948-tól a 20, 1953-tól az 50, és 1970-től az 500 forintos címletek kerültek forgalomba.¹⁸

6. Összefoglalás és kitekintés

Az extrém módon felgyorsult infláció az elméleti közgazdászok figyelmét is felkeltette, és később több inflációval foglalkozó kutató is magyar inflációs adatokat használt a számításaikhoz. Így Philip Cagan is, aki jórészt magyar adatokat tanulmányozva alapvető bizonyítékokat talált arra, hogy ha a pénzkereslet a várható infláció függvényévé válik, az adott időszaki árszínvonalat már nem csak a pénzkibocsátás adott időszaki üteme, hanem a pénzállomány növekedési ütemének jövőben várható értéke is befolyásolja. Olyan mechanizmus alakul tehát ki, amely szerint a magas jövőbeni pénzkibocsátási ütemre vonatkozó várakozások növelik a jelenlegi inflációs szintet is. E mechanizmus csökkenti a monetáris politika arra való képességét, hogy a pénz növekedési ütemének szűkítésével akár ideiglenesen is csökkentse az inflációs szintet.¹⁹ Philip Cagan a hiperinflációra vonatkozó elemzése során a gazdasági ágensek pénzkeresletét a várható inflációs ráta csökkenő függvényeként adja meg.²⁰

Már a stabilizációban részt vevő szakemberek is figyelmeztettek az inflációs várakozásokban rejlő veszélyekre. Dr. Harsány Péter²¹ pár nappal a forint bevezetése után, a Közellátási Tanács 1946. augusztus 10-i ülésén hívta fel a figyelmet arra, hogy az inflációs örület után újra hozzá kell szokni ahhoz a tényhez, hogy a pénz holnap értéke ugyanaz lesz, mint ma. A meggondolatlan költekezés, az impulzív vásárlások viszont hozzájárulhatnak az árak ismételt emelkedéséhez.²²

A stabilizációs program újszerűsége nemzetközi viszonylatban is szenzációt keltett. Később több nemzetközi tanulmány is megjelent, amelyek szerzői a magyar stabilizációs program sajátosságait és sikerét hangsúlyozták. Nicholas Kaldor például a magyar inflációról és a stabilizációs folyamatról írt, 1946 októberében megjelent esszéjében kiemelte a rendhagyó módszereit. Hangsúlyozta, hogy az új pénz bevezetése előtt az ár- és bérrendszer teljes egészében új pénzben történő rögzítése újszerű módszernek tekinthető.²³

Bár az 1946-os infláció generációs élményként épült be a köz- és szakmai gondolkodásba, hatása a gazdaságpolitikára mégsem lett maradandó; ellentétben Németországgal, ahol az 1923-as hiperinflációt követően mindmáig – immáron az EU szintjén – a közgazdasági gondolkodás axiómája, hogy elsődleges cél a pénz értékállóságának a megőrzése.

Összességében a magyar pénzcseré, mint monetáris művelet sikeresnek mondható. Arra azonban nem születtek meg a feltételek, hogy tartósan stabil valuta jöjjön létre. A pénzügyi intézményrendszert a kommunista hatalomátvételt követően hónapok alatt felszámolták. A forint egységes értékmérő szerepe eltűnt, egyszerű elszámoló eszközzé vált.

A világháborút követően a Magyar Kommunista Párt vezetőségében két különböző elképzelés élt a közeljövővel kapcsolatban. Az egyik csoport azt hangoztatta, hogy az életszínvonal és ezen keresztül a népszerűség és a tömeges támogatottság növelésével kell készülniük a következő választásokra. A másik csoport viszont

az ún. „more sovjetico” megközelítést támogatta, amely szerint a legnagyobb polgári pártot koncepciók perek segítségével kell felszámolni. 1945-ben és részben 1946-ban is még az az irányzat dominált a Kommunista Pártban – és nyilván a Szovjetunióban is –, hogy nem időszerű az azonnali hatalomátvétel, s a párt népszerűségének és politikai befolyásának növelése gazdaság- és társadalompolitikai eredményekkel és az azt felnagyító propagandával érhető el.²⁴ A kommunista politikai propaganda középpontjában az 1945-ös földosztást²⁵ követően a pénzügyi stabilizáció és annak sikeres végrehajtása állt. Ennek jeleként 1946. augusztus 1-jén a Szabad Nép című lap nagy betűkkel hirdette, hogy „Rákosi Máttyás a forint atyja!”²⁶

Mindenesetre a valutastabilizációval intézményesült és véglegesült egy 1945 óta érvényesülő tendencia, amely egy, ekkor már tudatos gazdaságpolitika részeként ellehetetlenítette a magántőke-felhalmozást.²⁷ Végso soron ez a politika a külföldi, és a magyar vállalatok felszámolásának előjátéka volt. A tőkeképződést, a magánvállalatok talpra állását az államapparátus egyre hatékonyabb ellenőrző és rendészeti tevékenysége is akadályozta. Az elértéktelenedett pengő leváltása teljesen új ár- és bérarányok kialakítását tette lehetővé, ami jelentős társadalmi és gazdasági változásokat indított el.

Az új rendszer hátulütője tehát az volt, hogy a pénzügyi reformmal együtt elkezdődött a magyar bank- és pénzügyi rendszer lebontása és szovjetizálása. A restriktio megakadályozta a bankbetétképződést is. A stabilizációs pénzpolitika egyrészt megszüntette a magánbankok hagyományos bankári tevékenységét, azaz megteremtette az állam hitelmonopóliumát, másrészt a gyárilpar és a kereskedelem magánvállalatai egyoldalú függésbe kerültek az állammal szemben. A magánvállalatok tőkehiányos helyzetével szemben az állami vállalatok elegendő hitelhez, sőt támogatáshoz juthattak.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Például: Bomberger, W. A. –Makinen, G. E. (1980): Indexation, inflationary finance, and hyperinflation: the 1945-1946 hungarian experience. *Journal of Political Economy*; 1980, (1983); Sargent, T. J. (1982) 41–98. old.
- 2 Lásd ehhez: Schlett A. (2021)
- 3 Ausch S. (1955) 1195. old.
- 4 Honvári J. (2003) 435–436. old.
- 5 Varga I. (1964) 103-104. old.
- 6 Ahogy a pesti humor fogalmazta: „A simapengő volt az, ami értéktelen papír volt, és az adópengővel mérték meg a simapengő értékét.”
- 7 Varga I. (1964) 106. old.
- 8 Ausch S. (1958) 118-119. old.
- 9 Kiszgadzapárti politikusok elmondása szerint, a stabilizáció kidolgozásában kimagaszló és egyáltalán nem szokványos szerepe volt a háború előtti utolsó kormány miniszterelnökének, a nemzetközi híró finanszeninek, Imrédy Bélának. Ő 1946-ban a Markó utcai fogház tízes cellájában raboskodott, ahol ügyvédje közölte vele, hogy a kormány új pénz forgalomba hozatalát határozta el, s egy stabilizációs tervvel döntő lépést tenne a kegyelmezési aktus felé. Imrédy két hét múlva egy 60 oldalas munkát adott át ügyvédjének. Pénzügyi tervezetének átnyújtása után, 1946. február 28-án kivégezték.
- 10 Vas Zoltán: 30 éves a forint. MNB. Budapest, 1977.
- 11 Uo. 23.
- 12 Honvári J. (2003) 451. old.
- 13 Lásd: Bácskai T. – Huszti E. – Simon P. (2003)
- 14 Az ún. „Madonnás típusú”, azaz a hátoldalukon *Patrona Hungariae* ábrázolást viselő pénzeket (dénárokat) Mátyás királytól Mária Teréziáig verettek uralkodóink.
- 15 Libertasnak nevezték II. Rákóczi Ferenc rézpénzeit, melyek a hátlapjukon PRO LIBERTATE feliratot viseltek. E szükségpénzeket 1705 és 1707 között verték Nagybányán és Munkácson.
- 16 Magyar forintot először 1325-ben vertek. Népszerűségüket annak köszönhatték, hogy a magyar királyok még a leginségesebb időszakokban is kényesen ügyeltek értékállandóságukra. A 99 százalékos finomságú, méretüket tekintve egy mai ötforintosnak megfelelő aranyérméknek pontosan 3,52 grammot kellett nyomniuk. A 16. századtól kezdve a forint sok országban etalonként szolgált, a skandináv államokban ungarsk gylden, Németalföldön hongarske dukat, Itáliában ongaro néven verték a vele meg egyező finomságú és súlyú, általában a kinézetében is hasonló aranyérméket (a feliratan gyakran szerepelt a „valorhung” rövidítés, ez azt jelezte, hogy az adott pénz a magyar mérték szerint való). Az ősi mérték még a 19. századi osztrák–magyar pénzverést is befolyásolta, az utoljára 1881-ben előállított császári aranydukátok súlya az 556 évvel korábban bevezetett etalon szerinti volt.
- 17 Ausch (1958) 157. old.
- 18 Pénzkibocsátás Magyarországon. MNB. (1978): 18.

- 19 Sargent, T. J. (2005) 184. old.
- 20 Cagan, P. (1956)
- 21 Közellátási Minisztérium osztályvezetője.
- 22 Dr. Harsány Péter (Közellátási tanácsos) beszéde: A forint és a közellátás. Közellátási Tanács. 1946. augusztus 10. (kézirat) Közellátási Minisztérium. (1945-1947). MNL-OL-XIX-K-4 68. csomó, 2. tétel
- 23 Kaldor, N. (1946)
- 24 Vida I. (1986) 229. old.
- 25 Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In: Schlett András szerk. (2012): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35–46. old.
- 26 A népnyelv által erre adott humoros válasz: „...akkor biztosan az anya volt szép!”- jelképezi a kor hangulatát.
- 27 Pető I. – Szakács S. (1985) 74. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ausch Sándor (1955):** A háború finanszírozása és az 1938-1944. évi infláció Magyarországon. Közgazdasági Szemle. 1955. 10. sz.
- Ausch Sándor (1958):** Az 1945-1946. évi infláció és stabilizáció. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Bácskai Tamás – Huszti Ernő – Simon Péterné (2003):** A pénz. A kaori kagylótól az euróig. Yuki. Budapest.
- Botos János (2007):** A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006). Szaktudás Kiadó Ház Zrt. Budapest.
- Büky József (1946):** A pengőtől a forintig. A „Budapest” Könyvtára 3. szám. Budapest.
- Bomberger, W. A. – Makinen G. E. (1980):** Indexation, inflationary finance, and hyperinflation: the 1945-1946 hungarian experience. Journal of Political Economy, Volume 88, Number 3.
- Bomberger, W. A. – Makinen G. E. (1983):** The Hungarian hyperinflation and stabilization of 1945-1946. Journal of Political Economy. Volume 91, Number 5.
- Cagan, Philip (1956):** The monetary dynamics of hyperinflation, M. Friedman (ed.), Studies in the Quantity Theory of Money, Chicago.
- Csillik Péter (2016):** A magyar infláció története 1949-1989 között. In: Virág Barnabás (Szerk.): A forint 70 éve: Út a hiperinflációtól az árak stabilitásáig. Budapest, Magyar Nemzeti Bank, 42–76.

- Eperjesi Zoltán, Horváth Zoltán, Vajda Kitti (2016):** A háború utáni infláció és a forint bevezetése (1946–1949) In: Virág Barnabás (Szerk.): A forint 70 éve: Út a hiperinflációtól az árak stabilitásáig. Magyar Nemzeti Bank. Budapest. 11–41.
- Garami Erika (2006):** A hiperinfláció számokban. Pénzportál. http://www.penzportal.hu/index.nfo?tPath=/penzvilag_anno___/penztortenet/&article_hid=12
- Gulyás László (2012):** A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945–1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András szerk. (2012): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35–46. old.
- Honvári János (2003):** Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958), In: Honvári János (Szerk.), Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó. Budapest.
- Káldor, Nicholas (1946):** Inflation in Hungary. The Economic Journal. 10.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985):** A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet. K&J. Budapest.
- Pénzkibocsátás Magyarországon (1978):** Magyar Nemzeti Bank. Budapest.
- Sargent, Thomas John (2005):** Infláció és a racionális várakozások. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Sargent, Thomas John (1982):** The Ends of Four Big Inflations. In: Robert E. Hall (Ed.): Inflation: Causes and Effects. University of Chicago Press. 41–98.
- Schlett András (2021):** Magyarország gazdasági stabilizációja az első világháborút követően. Levéltári Közlemények. 90:1. 23–44.
- Vas Zoltán (1977):** 30 éves a forint. Budapest, MNB. Budapest.
- Vida István (1986):** Koalíció és pártharcok 1944–1948. Magvető. Budapest.
- Varga István (1964):** Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

BACHMANN-MATISA JÚLIA

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori
Iskola Pécs

*PhD student, University of Pécs Doctoral School of Regional Policy and
Economics Pécs, Hungary*

e-mail: bachmann-matisa.julia@ktk.pte.hu

A VÁLLALATI KÉPZÉS-FEJLESZTÉS SZEREPE A DÖNTÉSHOZATALBAN – A 2021-ES CRANET FELMÉRÉS ALAPJÁN

*THE ROLE OF CORPORATE TRAINING AND DEVELOPMENT IN
DECISION-MAKING - BASED ON THE 2021 CRANET SURVEY*

ABSTRACT

Training and development, as one of the most important functions of HR, can be an important indicator in the life of an organisation, especially if it is consciously planned and organised by decision-makers. The CRANET survey aims to gather information on human resource management (HRM) practices and their changes in different countries, making it one of the key studies whose results not only provide a basis for comparison based on objective measurements, but also allow further lessons to be drawn, especially for the Hungarian context. Within the questionnaire, the training and development aspect appears in several sections. Focusing on staff development, I sought to identify a statistically verifiable correlation between the subsections of development and career management methods and the decision-makers responsible for training development: the focus of my investigation was the assumption that it does not matter who the main decision-maker is: the less the manager decides on training development issues, the more the organisation decides to apply development and career management methods.

Keywords: CRANET, training and development, human resource management, HR decision-making

Kulcsszavak: CRANET, képzés és fejlesztés, emberi erőforrás menedzsment, HR döntéshozatal

1. Bevezetés

A Cranet-hálózat által szolgáltatott empirikus bizonyítékok alátámasztják a stratégiai HRM természetének jobb megértését, míg a képzés és fejlesztés HR-gyakorlatokban betöltött szerepének fontossága rávilágíthat a regionális különbségekre és segíthet a közép-kelet-európai régió HRM-jellemzőinek meghatározásában. Milyen szempontok alapján beszélhetünk a HRM-ről mint a vállalat sikertényezőjéről? Nem elég kiemelni a képzés és fejlesztés szerepének fontosságát a szervezetek életében napjainkban. Egyrészt „a szervezeti siker szempontjából fontos, hogy a képzés hatással legyen a vállalat teljesítményére”, másrészt „ennek érdekében a képzést a szervezet igényeihez és a (...) munkavállalók igényeihez kell igazítani”.¹ Ennél is fontosabb azonban a vezetők és a HR-szakemberek szerepe: kik azok, akik a HR-politikáért felelősek egy szervezetben, és hogyan döntenek a fejlesztés vagy a karriermenedzsment során alkalmazandó módszerekről. A CRANET-felmérés tartalmazza mindazokat a kérdéseket, amelyek gazdag és változatos információhalmazt nyújtanak e fontos szerepkör vizsgálatához.

2. Elméleti háttér

Egy vállalat tudatos képzési és fejlesztési stratégiája vagy politikája valós és gyakorlati alternatívát kínálhat a képzések széles skálájával, és aktív szerepet játszik számos HR-menedzsment kérdésben is: toborzásnál, tehetséggondozás során, a vállalat munkáltatói márkaépítési és beilleszkedési stratégiájánál, és legújabbán a munkavállalók megtartása esetében is. A vezetők és a HR-szakemberek döntéshozói szerepe az elmúlt években a humán erőforrás-menedzsmenttel (HRM) és a szervezeti képzéssel és fejlesztéssel kapcsolatos tanulmányokban és kutatásokban is megmutatkozik. A HR szakemberek mellett a felső vezetés és a vezetői hierarchia valamennyi tagja fontos szerepet játszik az HR menedzsmentben, míg a folyamatok tervezésében és végrehajtásában sok helyen külső szolgáltatók munkáját is igénybe veszik. Korábban elsősorban az adminisztratív feladatok kaptak hangsúlyt, de emellett egyre inkább meghatározóvá válik a stratégiai támogató szerep.² Attól kezdve, hogy a HR részlegnek sokszor kellett bizonyítani a szükségességét³ azon keresztül, hogy a különböző HR kérdésekben érintett szereplők - legyenek azok szakemberek vagy egy adott szervezet vezetője - együttműködése hogyan lenne hatékonyabb⁴, a témához kapcsolódó kutatások egyre inkább a részletekre terjednek ki, mint például az egyéni és a csapat viselkedés és eredmények vezetői általi meghatározása⁵, vagy a csapatmunka fontossága és a csapatépítés hatékonysága⁶.

Számos aktuális tanulmány vizsgálja a képzés és fejlesztés kulcsfontosságú szerepét a munkavállalók karrierjének fejlődésében⁷. A vezetők szerepét hangsúlyozva Vallas⁸ már 2006-ban beszélt annak fontosságáról, hogy milyen irányból „érkezik” a képzés és fejlesztés: a vezetői kezdeményezések hatékonyságának számos korlátja van, ha a munkavállalók nem rendelkeznek hatáskörrel, azaz igé-

nyek és ötleteik nincsenek jelen figyelembe véve, ez a munkahelyi kapcsolatokat is befolyásolhatja. Több mint egy évtized elteltével már a HR változó szerepe kerül a figyelem középpontjába, többek között az, hogy a képzési és fejlesztési lehetőségek sokszínűsége hogyan járul hozzá a munkavállalók jólétének fenntartásához⁹. Egyre fontosabb, hogy a HR-gyakorlatokat úgy tervezzék, valósítsák meg és hajtsák végre (és a vállalatok ezt befektetésként, ne pedig kiadásként értelmezzék), hogy az a legnagyobb valószínűséggel növelje a munkavállalók jólétét. Viitala és szerzőtársai¹⁰ tanulmánya a HRM tovább változó szerepét vizsgálja, és még inkább azt, hogy milyen szempontok alapján beszélhetünk a HRM-ről mint vállalati sikertényezőről. Itt a képzés és fejlesztés kerül előtérbe oly módon, hogy nemcsak a munkavállalók, hanem a vezetők szempontjából is fontosnak kell lennie, hiszen a kkv-k viszonylag gyenge HRM-je (főként) a vezetői preferenciákra vezethető vissza.

2.1. A CRANET felmérés szerepe a közép- és kelet-európai jellemzők feltérképezésében

Más feltételezések és empirikus bizonyítékok szolgálnak alapul a HR növekvő befolyására, szereplőire és támogatóira vonatkozóan¹¹, de a Cranet adatbázisa segít a HR funkció és a HR osztály részletes és minden résztvevő tagországra kiterjedő bemutatásában a szervezeten belüli szerepét. Ezzel kapcsolatban Lazarova és szerzőtársai¹² például egy átfogó Cranet-felmérést követően a HR-szakemberek szervezeti státuszának növekedését állapították meg, de nem sikerült egyértelműen megerősíteni a HR stratégiai integrációjának növekedését. A CRANET-hálózat nemcsak a HRM-kontextualitás fontosságára világít rá¹³, hanem olyan összehasonlításokat is megalapoz, amelyek választ adnak az egyes régiók HRM-gyakorlatain belüli és az egyes régiók közötti fontos összefüggésekre. Egy ilyen összehasonlító tanulmány bemutatja például a közép-kelet-európai régió HRM-gyakorlatának régióspecifikus jellemzőit. Karoliny és munkatársai¹⁴ elemzése azt mutatja, hogy a közép-kelet-európai szervezetek HR-szakértőkre támaszkodó gyakorlata kevésbé jellemző más régiókra, és hogy a közép-kelet-európai régióban a vonalvezetés szerepe meghatározó.

3. A kutatás háttere

Az elemzéshez felhasznált adatok a CRANET hálózat 2021-es felmérési fordulójából származnak. Az úgynevezett CRANET felmérés a HRM-politikák és -gyakorlatok legnagyobb és legrepresentatívabb független felmérése világszerte. Ez a világ legnagyobb nemzetközi, nonprofit HRM-kutatóhálózata, amelyet 1989-ben hoztak létre. A hálózat mintegy 40 ország kutatóit tömöríti, és kiemelkedő szerepet játszik a HRM-gyakorlatok nemzetközi fejlődésének vizsgálatában.¹⁵ 1989 óta immáron ez a kilencedik felmérés, amely 38 ország 6460 válaszadójának adataival terjedelmes adatbázist nyújt a további kutatások folytatására és a következő ország-csoportosítást alkalmazza¹⁶:

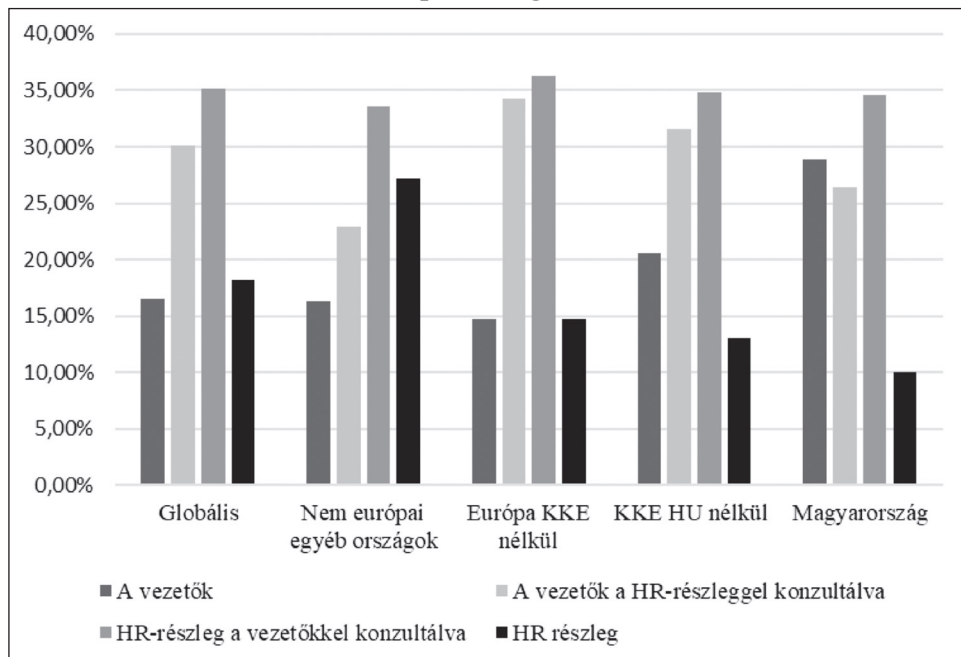
Magyarország (HU)

- KKE HU nélkül – azaz Közép-Kelet-Európa Magyarország nélküli 10, valamikori szocialista országa. (1. Bosznia-Hercegovina, 2. Horvátország, 3. Észtország, 4. Lettország, 5. Litvánia, 6. Lengyelország, 7. Románia, 8. Szerbia, 9. Szlovákia, 10. Szlovénia)
- Európa KKE nélkül – azaz a földrajzi Európa KKE és HU nélküli, 16 tagországa. (1. Ausztria, 2. Belgium, 3. Ciprus, 4. Dánia, 5. Finnország, 6. Németország, 7. Görögország, 8. Izland, 9. Izrael, 10. Hollandia, 11. Norvégia, 12. Spanyolország, 13. Svédország, 14. Svájc, 15. Törökország, 16. UK)
- Nem európai egyéb országok – azaz az Európán túli kontinensek 10 országa. (1. Ausztrália, 2. Brazília, 3. Kanada, 4. Kína, 5. Japán, 6. Mexikó, 7. Nepál, 8. USA, 9. Üzbegisztán, 10. Venezuela)

Visszatérve a képzés-fejlesztés jelentőségére, a már bevezetőben is említett két aspektust vizsgálva a standardizált kérdőív két fejezetéből származó adatokat elemeztem: a kérdéssor első része arra is rákérdez, hogy az adott szervezetben kik a HR területek elvi kérdéseinek (policy-k) felelősei: a vezetők, a vezetők a HR részleggel konzultálva, a HR részleg a vezetőkkel konzultálva vagy a HR részleg szakemberei. A harmadik része pedig többek között a személyzetfejlesztés területeire vonatkozó kérdésekkel is foglalkozik, pontosabban arra kíváncsi, hogy a szervezetek milyen mértékben használják fejlesztésre, vagy karrier-menedzselésre a különböző módszereket.

A következő módszerek használatának gyakoriságára lehet választ adni a kérdőívben egy négyfokú skálán: 1, Munkakör-gazdagítás 2, Külső/munkavégzésen kívüli (off-the-job) képzés 3, Munkavégzés közbeni (on-the-job) képzés 4, Fejlesztési célú megbízatások/projektek 5, Formális hálózat-/kapcsolatépítő program 6, Formális karriertervek 7, Értékelő és fejlesztő központ 8, Utódlási tervek 9, Tervezett területi és/vagy munkaköri mozgások/rotáció 10, Kiemelkedő tehetségekre szabott („high potentials”) programok 11, Nemzetközi megbízatások 12, Coaching 13, Mentorálás 14, E-learning és digitális tanulás 15, Karrier tanácsadás.

Főképp ennél a résznél emelhetők ki magyar, vagy éppen Közép-Kelet európai sajátosságok: Magyarország esetében például „a domináns döntéshozatali mód a (felső)vezetők által önállóan (a HR szakemberekkel való előzetes konzultáció nélkül) meghozott döntés.”¹⁷ A képzés-fejlesztés területére leszűkítve is megmutatkoznak ezek a különbségek, kiváltképp, ha a globális, vagy más országcsoporthoz adataihoz hasonlítjuk:

1. ábra: Képzés-fejlesztés elvi kérdéseinek (policy-k) felelős döntéshozói, százalékban**Figure 1: Decision-makers responsible for training-development policies, in percentage**

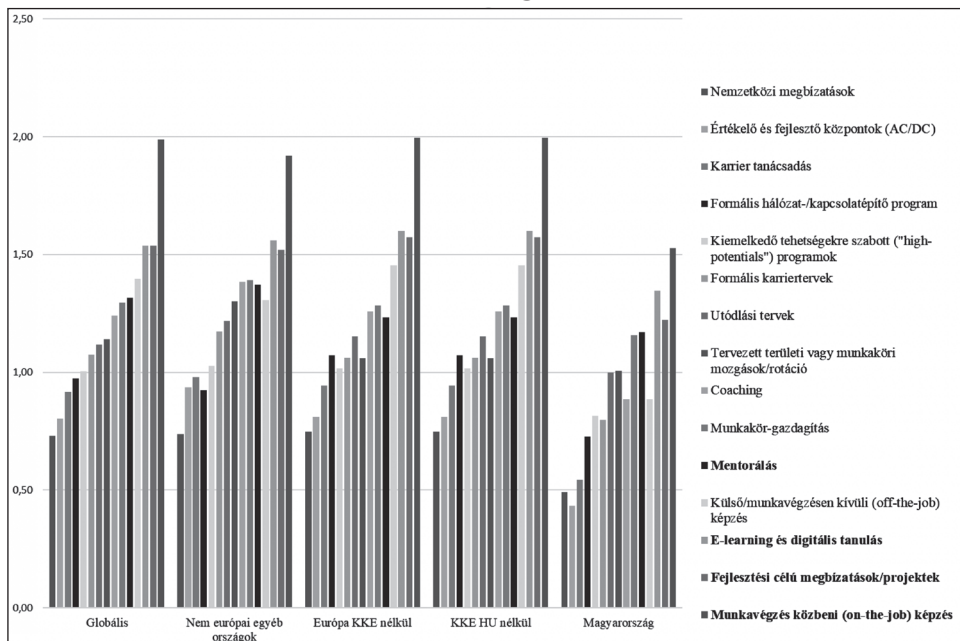
Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

Magyarországon leginkább a vezetők a döntéshozók, míg legkevésbé a HR részleg szava dönt. A különbségek „részben abból fakadnak, hogy régióinkban – és így a Cranet-mintában is – kevesebb a jellemzően magasabb szintű HR szaktudással, fejlettebb HR munkával bíró nagyobb méretű szervezetek aránya.”¹⁸

A fejlesztésre, vagy karrier-menedzselésre használt módszerek közül Magyarországon az on-the-job képzés, az e-learning és digitális tanulás, a fejlesztési célú megbízatások/projektek, valamint a mentorálás a legelterjedtebbek (2. ábra). Ez nagyjából követi a globális, illetve a többi országcsoporthoz megmutatkozó prioritásokat, bár kisebb súlyozott átlaggal. Érdeemes megemlíteni az off-the-job, vagyis külső/munkavégzésen kívüli képzést, ami a globális mintán kívül, a KKE nélküli európai országokban, és a KKE országokban is szerepel az első négy módszer között, Magyarország (illetve a nem európai egyéb országok) esetében azonban nem tulajdonítanak a szervezetek ennek számottevő jelentőséget.

2. ábra: A fejlesztésre, vagy karrier-menedzselésre használt módszerek súlyozott átlagának rangsora

Figure 2: Ranking of weighted average of methods used for development or career management

Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

Az előző felmérésekhez képest egyébként átrendeződés figyelhető meg a magyar és kelet-európai munkaerőpiacokon. „Most szembesülnek az itteni munkáltatók azzal, hogy a fizetésemelés mellett igazán megtartó erővé léptek elő olyan eszközök, mint a rugalmas foglalkoztatás, a tanulás segítése vagy a kellemes munkakörnyezet és az innovatív munkaeszközök biztosítása.”¹⁹

4. A kutatási módszer

A CRANET adatbázisból felhasznált adatokat nemcsak leíró statisztika felhasználására, hanem a kapcsolatok szorosságának mérésére és ellenőrzésére szolgáló szignifikancia elemzések (Khi-négyzet próba, Cramer-féle asszociációs együtt-ható értékek számítása) és a korrespondencia térképek megrajzolására is lehet alkalmazni. Ehhez az SPSS programot hívtam segítségül. Az alkalmazott eszköztár alkalmas volt a kiinduló hipotézisem valódiságának ellenőrzésére és részbeni igazolására. A leíró statisztikai adatok alapján észlelt eltéréseket más módszerrel vizsgálva azt elemeztem, hogy kimutatható-e a HR döntéshozatal és szereplői

tekintetében annak jelentősége, hogy kik és hogyan hozzák meg a képzés-fejlesztésre irányuló döntéseket. A fentiek alapján megfogalmazott hipotézis tehát:

Minél kevésbé kizárólagosan a vezetők hoznak határozatot a képzés-fejlesztéssel kapcsolatos kérdésekben, annál nagyobb mértékben dönt a szervezet (azon belül pedig a HR részleg) a fejlesztésre, karrier-menedzselésre használt módszerek, legfőképp öt módszer: az e-learning és digitális tanulás, az on-the-job képzés, fejlesztési célú megbízatások/projektek, a mentorálás és az off-the-job képzés mellett.

4.1. A kutatási eredmények

Az első táblázat adatai alapján a globális és az országcsoportok mintáiban is szignifikáns a képzés-fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatal a kiválasztott öt módszert illetően, vagyis van kapcsolat a kiválasztott ismérvek között, egy kivétellel: a mentorálás Magyarországon 0,131-es p értékkel bőven nagyobb a sztenderd 0,05-ös szignifikancia szintnél. Az ismérvek közötti kapcsolatok szorossága a Cramer mutatók alapján gyengének mondható. Ha rangsort állítanánk fel a vizsgált országminták között, akkor Magyarország a 0,2 feletti értékkel megelőzi a többi országcsoport, vagy éppen a globális minta mutatóit.

1. táblázat: Képzés-fejlesztéssel kapcsolatos HR döntéshozatal és az öt fejlesztésre, karrier-menedzselésre használt módszer közötti kapcsolatok a globális mintában és a négy országcsoportban

Table 1: Relationships between HR decision-making on training and development and the five methods used for development and career management in the global sample and the four groups of countries.

	1. off-the-job képzés			
	N	Khi-négyzet	Cramer	P érték
Globális	5260	138,628	0,094	0,000*
Nem európai egyéb országok	1655	44,607	0,095	0,000*
Európa KKE nélkül	2455	25,665	0,059	0,002*
KKE HU nélkül	993	96,921	0,180	0,000*
Magyar-ország	157	30,377	0,254	0,000*

	2. on-the-job képzés			
	N	Khi-négyzet	Cramer	P érték
Globális	5351	114,067	0,084	0,000*
Nem európai egyéb országok	1714	58,295	0,106	0,000*
Európa KKE nélkül	2481	51,021	0,083	0,000*
KKE HU nélkül	1000	34,024	0,106	0,000*
Magyarország	156	26,971	0,240	0,001*

	3. Fejlesztési célú megbízatások/projektek			
	N	Khi-négyzet	Cramer	P érték
Globális	5241	81,497	0,072	0,000*
Nem európai egyéb országok	1663	35,985	0,085	0,000*
Európa KKE nélkül	2442	29,756	0,064	0,000*
KKE HU nélkül	980	66,549	0,150	0,000*
Magyarország	156	26,754	0,239	0,002*

	4. Mentorálás			
	N	Khi-négyzet	Cramer	P érték
Globális	5272	76,837	0,070	0,000*
Nem európai egyéb országok	1720	37,641	0,085	0,000*
Európa KKE nélkül	2415	23,561	0,057	0,005
KKE HU nélkül	980	33,730	0,107	0,000*
Magyarország	157	13,758	0,171	0,131

	5. E-learning és digitális tanulás			
	N	Khi-négyzet	Cramer	P érték
Globális	5319	139,741	0,0940	0,000*
Nem európai egyéb országok	1735	62,398	0,109	0,000*
Európa KKE nélkül	2450	27,302	0,061	0,001*
KKE HU nélkül	976	43,045	0,121	0,000*
Magyarország	158	26,986	0,239	0,001*

Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

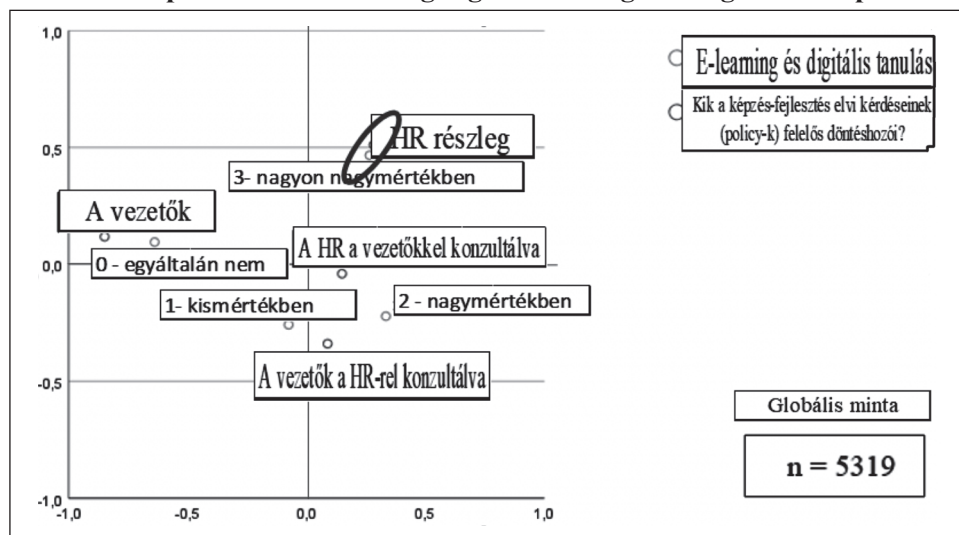
A keresztábrázolások eredményei alapján korrespondencia-térképekkel lehet grafikusán jól ábrázolni a leginkább szemléletes összefüggéseket. A térképeken a hasonló jellegű változók egymáshoz közel csoportosulnak, ami megkönnyíti a köztük lévő kapcsolat megértését és elemzését. Az elemzés elvégzéséhez az SPSS 27 szoftvercsomag Korrespondencia programját (Analyze/Dimension Reduction/Correspondence Analysis) használtam. A globális minta és a négy országcsoportosítás mindegyikéből kiemelttem a Cramer-mutatók erőssége alapján a legdominánsabb mintát.

4.1.1. Globális minta

A globális mintában a változók közötti kapcsolatok szorossága a Cramer-mutatók alapján az “E-learning és digitális tanulás” esetében a legerősebb: itt a két változó kimenetei jellegzetes együttmozgást mutatnak. A HR-osztályról elmondható, hogy nagyon is felelős döntéshozó az e-tanulás/digitális tanulás tekintetében, de a vezetői döntéshozatal egyáltalán nem társul a kategóriához.

3. ábra: A képzés-fejlesztéssel kapcsolatos HR-döntéshozatal, valamint az e-tanulás és a digitális tanulás kapcsolata a globális mintán

Figure 3: The relationship between HR decision-making on training development and e-learning/digital learning in the global sample

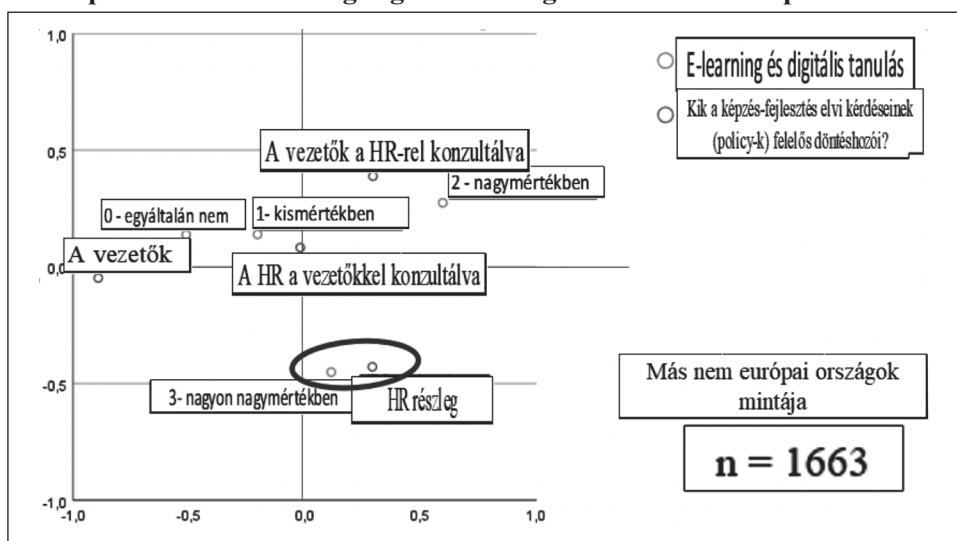
Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.2. Nem európai egyéb országok mintája

A nem európai egyéb országok, azaz az Európán túli kontinensek 10 országának az esetében az előző kapcsolati szorosságot vizsgálva ugyancsak az „E-learning és digitális tanulás” terén találhatunk kapcsolati szorosságot: a HR-osztályról elmondható, hogy nagyon is felelős döntéshozók az e-tanulás/digitális tanulás tekintetében, illetve kismértékben, de a vezetőkkel is konzultál ez ügyben.

4. ábra: A képzés-fejlesztéssel kapcsolatos HR-döntéshozatal, valamint az e-tanulás és a digitális tanulás kapcsolata a nem európai egyéb országok mintán

Figure 4: The relationship between HR decision-making on training development and e-learning/digital learning in other non-european countries

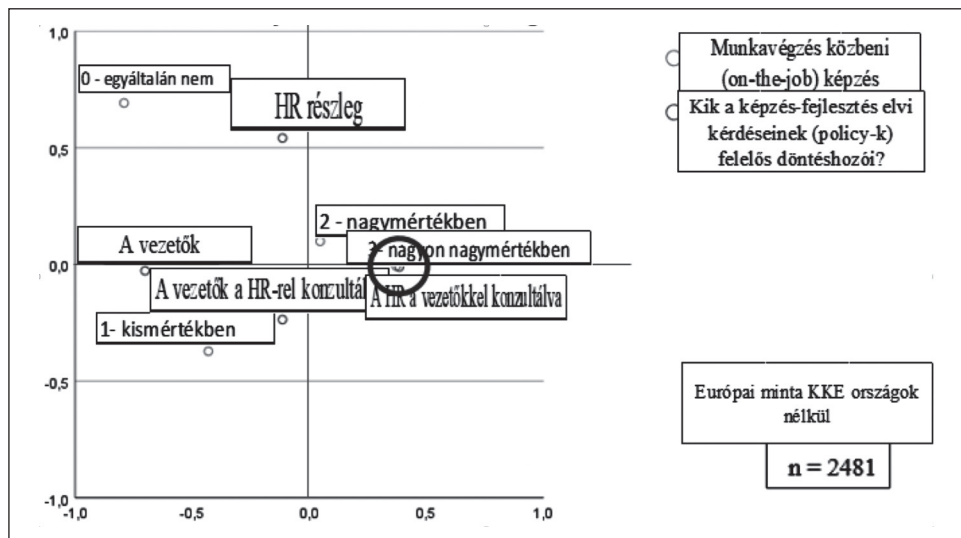

Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.3. Európa Közép-Kelet európai országok nélküli mintája

A Cramer-mutatók ebben az országcsoportban voltak a legalacsonyabbak, a munkavégzés közbeni (on-the-job) képzés 0,083-as mutatójával alig emelkedett ki a többi képzési módszer közül. Az országcsoportba tartozó 16 európai ország esetében a kollektív konzultáció volt az irányadó a munkahelyi képzésről szóló döntésben.

5. ábra: A képzés-fejlesztéssel kapcsolatos HR-döntéshozatal és a munkahelyi képzés közötti kapcsolat a “KKE nélküli Európa” mintájában
Figure 5: The relationship between HR decision-making on training development and on-the-job training in the sample of “Europe without CEE”

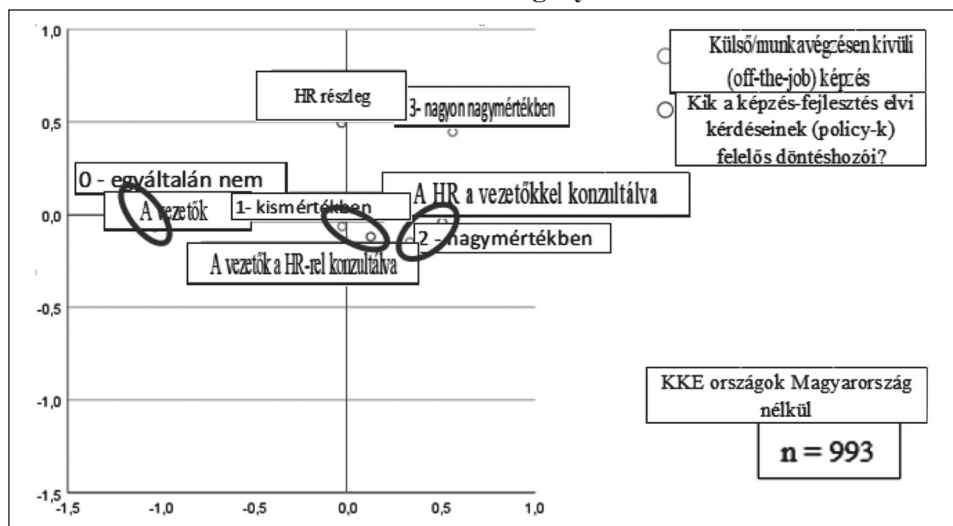

4.1.4. Közép-Kelet Európa Magyarország nélküli mintája

A tíz volt szocialista ország esetében a Cramer-mutató a munkahelyen kívüli képzés (off-the-job) esetében a legmagasabb (0,18) a többi képzési módszerrel szemben. Az asszociációkat tekintve három közös együttállás figyelhető meg: a HR-osztály, ha nem is a legnagyobb mértékben, de nagyrészt a vezetéssel együtt vesz részt a munkahelyen kívüli képzéssel kapcsolatos döntések meghozatalában, a vezetők bevonása csak kis mértékben történik meg a HR-vezetőkkel, míg a vezetőknek önállóan egyáltalán nincs döntéshozatali szerepük.

6. ábra: A képzés fejlesztésére vonatkozó HR-döntéshozatal és a munkahelyen kívüli képzés kapcsolata a “Magyarország nélküli KKE-országok” mintájában

Figure 6: The relationship between HR decision-making on training development and off-the-job training in the sample of “CEE countries without Hungary”

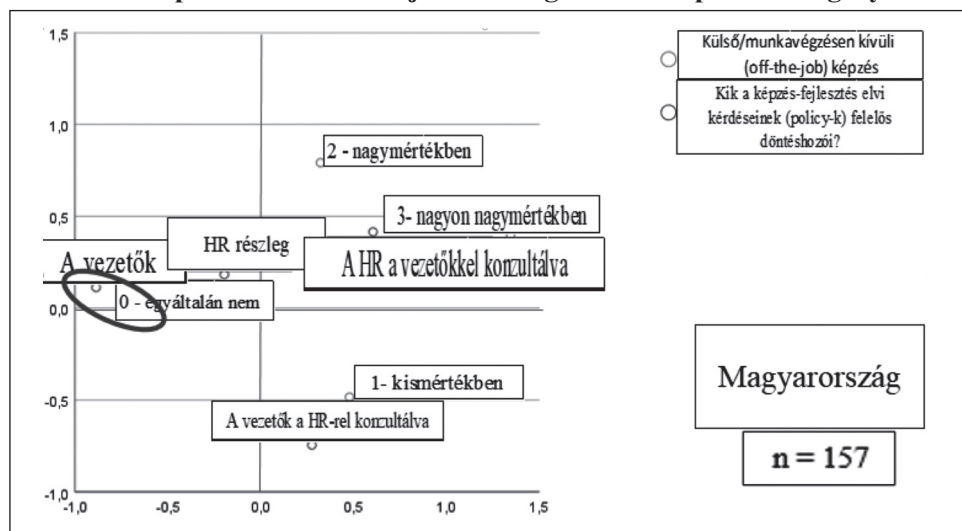
Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.5. Magyarországi minta

Magyarország esetében a legmagasabb a Cramer-együttható, többek között a munkahelyen kívüli képzés (off-the-job) vonatkozásában (0,254), ami a kritériumok közötti kapcsolatok szorosságát tekintve is a legmagasabb. Ami a legszembe-tűnőbb, hogy a vezetők döntése egyáltalán nem meghatározó, és a többi kritérium között sincs szoros összefüggés.

7. ábra: Képzés-fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatal és a fejlesztési feladatok/projektek közötti kapcsolat Magyarországon

Figure 7: The relationship between HR decision-making on training development and off-the-job training in the sample of Hungary

Forrás: 2021-es CRANET adatbázis alapján saját szerkesztés

5. Összegzés

A kiinduló hipotézisem alapján azt igyekeztem statisztikai módszerekkel vizsgálni és alátámasztani, hogy minél kevésbé kizárólagosan a vezetők hoznak határozatot a képzés-fejlesztéssel kapcsolatos kérdésekben, annál nagyobb mértékben dönt a szervezet a fejlesztésre, karrier-menedzselésre használt módszerek, legfőképp öt módszer: az e-learning és digitális tanulás, az on-the-job képzés, fejlesztési célú megbízatások/projektek, a mentorálás és az off-the-job képzés mellett. Ahogy a vizsgálati eredményeknél is leírtam, szignifikáns a képzés-fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatal a kiválasztott öt módszert illetően, vagyis van kapcsolat a kiválasztott ismérvek között, egy kivétel volt csak (mentorálás Magyarországon).

A korrespondencia-térképek sajátos színezetet adtak a leíró statisztikában megjelenő adatoknak: Még Magyarország esetében is megmutatkozott, hogy – legalábbis a kiválasztott fejlesztésre, vagy karrier-menedzselésre használt módszereknél – a vezetői döntés nem meghatározó a képzés-fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatalban. Emellett a különböző csoportosításokat alapul véve sikerült olyan kapcsolatokat azonosítani, amelyek látványosan együtt korreláltak, ezek lettek az ábrákon szemléltetve.

A kutatás korlátjaként megállapíthatjuk, hogy a kapott eredmények okai a különböző országokban és régiókban eltérőek lehetnek. Számos kulturális, társadalmi,

történelmi befolyásoló tényező áll a háttérben, amelyek a CRANET kérdőív keretében nem elemezhetőek. Néhány más általános jellegű kérdés is szegmentálható lenne egyes területeken, pl. az ágazati hatás vagy a vállalat mérete. A vezetőknek más-más szerepe és hatásköre lehet a különböző szervezetekben, ehhez kapcsolódóan a döntéshozók és a HR-szakértők tevékenysége és befolyása nem feltétlenül egységes, ezért jövőbeli kutatási irányként elemezni szükséges ezeket a hatásokat, hogy tisztább képet lehessen alkotni.

A tanulmány gyakorlati következtetése, hogy az eredmények ismeretében a vezetők tudatosabban dönthetnek a képzési és fejlesztési, valamint karrierprogramokkal kapcsolatban. Általában sok más (pl. pénzügyi) kérdést is figyelembe vesznek, de a megalapozott következtetések megmutathatják nekik, hogy szerepük néha akadályozhatja a kollégák fejlődését, és a döntéshozatali folyamatban más partnerek moderáló szerepet játszhatnak ebben a kérdésben.

A vezetők tehát nagyobb hangsúlyt fektethetnek a HR-vezetők tanácsaira a képzési és fejlesztési kérdésekben, és megoszthatják az irányítást és a különböző jogköröket olyan szakemberekkel, akik ezekben a speciális témákban jártasok és egyben felelősek is.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Poór József, Karoliny Mártonné, Kovács Ildikó Éva és Illés B. Csaba (2018a): A HR gyakorlata. Wolters Kluwer Hungary. Budapest. 223. old.
- 2 Poór József, Kollár Péter, Kovács Ildikó Éva, Suhajda Csilla Judt, Farkas Péter, Tóth Katalin és Szabó Katalin (2018b): Szervezeti képzések gyakorlata Magyarországon a nemzetközi adatok tükrében. *Vezetéstudomány-Budapest Management Review*, 49. évf. 10-11. szám, 34-44. old. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3722/1/VT_2018n10p33.pdf
- 3 Guest, David, and Zella King (2004): Power, Innovation and Problem Solving: The Personnel Managers' Three Steps to Heaven? *Journal of Management Studies*, Vol. 41., No. 3., pp. 401-423.
- 4 Ulrich, David, and Wayne Brockbank (2005): *The HR value proposition*. Harvard Business Press.
- 5 Griffin, Mark A., Andrew Neal, and Sharon K. Parker (2007): A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts. *Academy of management journal*, Vol. 50., No. 2., pp. 327-347.
- 6 Salas, Eduardo, Nancy J. Cooke, and Michael A. Rosen (2008): On Teams, Teamwork, and Team Performance: Discoveries and Developments. *Human Factors: The Journal of Human Factors and Ergonomic Society*, Vol. 50., No. 3., pp. 540 - 547.
- 7 Aruldoss, Alex., Berube Kowalski, Kellyann, Travis, Miranda Lakshmi and Parayitam, Satyanarayana (2022): The relationship between work-life balance and job satisfaction: moderating role of training and development and work environment. *Journal of Advances in Management Research*, Vol. 19 No. 2, pp. 240-271. <https://doi.org/10.1108/JAMR-01-2021-0002>
 Khan, Rafique Ahmed, and Munaza Bibi (2022): Training and development and employee career growth: A case of Daraz. Pk. *Journal of Business*, Vol. 16., No. 2., pp. 01-22. <http://greenwichjournals.com/index.php/businessstudies/article/view/684>
 Park, Yoonhee, Doo Hun Lim, and Jaeeun Lee (2022): Moderating effect of career planning on job support and motivational process of training transfer. *European Journal of Training and Development*, Vol. 46 No. 1/2, pp. 194-213. <https://doi.org/10.1108/EJTD-11-2020-0159>
 Sugiarti, E. (2022): The Influence of Training, Work Environment and Career Development on Work Motivation That Has an Impact on Employee Performance at PT. Suryamas Elsindo Primatama In West Jakarta. *International Journal Of Artificial Intelligence Research*, Vol. 6. No. 1.2 <https://doi.org/10.29099/ijair.v6i1.304>
- 8 Vallas, Steven Peter (2006): Empowerment redux: Structure, agency, and the remaking of managerial authority. *American journal of sociology*, Vol. 111., No. 6., pp. 1677-1717.
- 9 Kowalski, Tina HP, and Wendy Loretto (2017): Well-being and HRM in the changing workplace. *The International Journal of Human Resource Management* Vol. 28., No. 16., pp. 2229-2255.
- 10 Viitala, Riitta, Jukka Vesalainen, and Timo-Pekka Uotila (2022): SME managers' causal beliefs on HRM as success factor of the firm. *Journal of Small Business Management* Vol. 60., Nr. 6, pp. 1379-1403.
- 11 Poór et al., (2018a)

- 12 Lazarova, Mila, Wolfgang Mayrhofer, and Chris Brewster (2013): 'Plus ça change, plus c'est la même chose': A Longitudinal Analysis of HRM Work and the Profile of Senior HR Managers. *Global trends in human resource management*. Palgrave-Macmillan, London, pp. 11-34.
- 13 Dewettinck, Koen, and Jonathan Remue (2011): Contextualizing HRM in comparative research: The role of the Cranet network. *Human Resource Management Review*, Vol. 21., No. 1, pp. 37-49..
- 14 Karoliny, Mártonné, Poór, József, Kovács, Ildikó Éva, Balogh, Gábor, Borgulya, Istvánné, Csapó, Ildikó, Gabrielné, Tözsér Györgyi, Illés, B.Csaba, Nemeskéri, Zsolt, Sipos, Norbert, Szeiner, Zsuzsa. Tóth, Katalin, Ugródsy, György és Vinogradov, Szergej (2020): A közép-kelet-európai HR alakulásának empirikus bizonyítékai nemzetközi összehasonlításban (2004–2016) 2. rész. Empirical evidences of the HRM evolution in Central and Eastern Europe in international comparison (2004–2016) (Part 2). *Tér Gazdaság Ember*, 2020/2 szám. 8, 9-35. old. http://realj.mtak.hu/22117/2/TGE_2020_8_2_.pdf#page=10
- 15 Magyarországot a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudomány Kara 2004-től, míg a mai Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara 2011-től képviseli.
- 16 Balogh Gábor és Karoliny Mártonné (szerk.) (2023): Az emberi erőforrások menedzselése. Koncepciók, technikák nemzetközi kitekintésben. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest.
- 17 Balogh, Gábor, Jarjabka, Ákos, Karoliny, Mártonné, Poór, József, Szabó, Katalin és Galambosné, Tiszberger Mónika (szerk.) (2022.): Az emberierőforrás-menedzsment gyakorlata Magyarország – 2021. Cranet kutatási jelentés. Pécs-Gödöllő. 36. old.
- 18 Karoliny et al., (2020) 33. old.
- 19 Karoliny et.al., (2020) 20. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aruldoss, Alex., Berube Kowalski, Kellyann, Travis, Miranda Lakshmi and Parayitam, Satyanarayana (2022):** The relationship between work–life balance and job satisfaction: moderating role of training and development and work environment. *Journal of Advances in Management Research*, Vol. 19., No. 2, pp. 240-271. <https://doi.org/10.1108/JAMR-01-2021-0002>
- Balogh, Gábor, Jarjabka, Ákos, Karoliny, Mártonné, Poór, József, Szabó, Katalin és Galambosné, Tiszberger Mónika (szerk.) (2022.):** Az emberierőforrás-menedzsment gyakorlata Magyarország – 2021. Cranet kutatási jelentés. Pécs-Gödöllő. 36. old.
- Balogh Gábor és Karoliny Mártonné (szerk.) (2023):** Az emberi erőforrások menedzselése. Koncepciók, technikák nemzetközi kitekintésben. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest.
- Dewettinck, Koen, and Jonathan Remue (2011):** Contextualizing HRM in comparative research: The role of the Cranet network. *Human Resource Management Review*, Vol. 21., No. 1, pp. 37-49.

- Griffin, Mark A., Andrew Neal, and Sharon K. Parker (2007):** A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts. *Academy of management journal*, Vol. 50., No. 2., pp. 327-347.
- Guest, David, and Zella King (2004):** Power, Innovation and Problem Solving: The Personnel Managers' Three Steps to Heaven? *Journal of Management Studies*, Vol. 41., No. 3., pp. 401-423.
- Karoliny, Mártonné, Poór, József, Kovács, Ildikó Éva, Balogh, Gábor, Borgulya, Istvánné, Csapó, Ildikó, Gáabrielné, Tózsér Györgyi, Illés, B.Csaba, Nemeskéri, Zsolt, Sipos, Norbert, Szeiner, Zsuzsa, Tóth, Katalin, Ugródsy, György és Vinogradov, Szergej (2020):** A közép-kelet-európai HR alakulásának empirikus bizonyítékai nemzetközi összehasonlításban (2004–2016) 2. rész. Empirical evidences of the HRM evolution in Central and Eastern Europe in international comparison (2004–2016) (Part 2). *Tér Gazdaság Ember*, 2020/2 szám. 8, 9-35. old. http://realj.mtak.hu/22117/2/TGE_2020_8_2_.pdf#page=10
- Khan, Rafique Ahmed, and Munaza Bibi (2022):** Training and development and employee career growth: A case of Daraz. *Pk. Journal of Business*, Vol. 16., No. 2., pp. 01-22. <http://greenwichjournals.com/index.php/businessstudies/article/view/684>
- Kowalski, Tina HP, and Wendy Loretto (2017):** Well-being and HRM in the changing workplace. *The International Journal of Human Resource Management* Vol. 28., No. 16., pp. 2229-2255.
- Lazarova, Mila, Wolfgang Mayrhofer, and Chris Brewster (2013):** 'Plus ça change, plus c'est la même chose': A Longitudinal Analysis of HRM Work and the Profile of Senior HR Managers. *Global trends in human resource management*. Palgrave-Macmillan, London, pp. 11-34.
- Park, Yoonhee, Doo Hun Lim, and Jaeun Lee (2022):** Moderating effect of career planning on job support and motivational process of training transfer. *European Journal of Training and Development*, Vol. 46 No. 1/2, pp. 194-213. <https://doi.org/10.1108/EJTD-11-2020-0159>
- Poór József, Karoliny Mártonné, Kovács Ildikó Éva és Illés B. Csaba (2018a):** A HR gyakorlata. Wolters Kluwer Hungary. Budapest. 223. old.
- Poór József, Kollár Péter, Kovács Ildikó Éva, Suhajda Csilla Judt, Farkas Péter, Tóth Katalin és Szabó Katalin (2018b):** Szervezeti képzések gyakorlata Magyarországon a nemzetközi adatok tükrében. *Vezetéstudomány-Budapest Management Review*, 49. évf. 10-11. szám, 34-44. old. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3722/1/VT_2018n10p33.pdf
- Salas, Eduardo, Nancy J. Cooke, and Michael A. Rosen (2008):** On Teams, Teamwork, and Team Performance: Discoveries and Developments. *Human Factors: The Journal of Human Factors and Ergonomic Society*, Vol. 50., No. 3., pp. 540 - 547.
- Sugiarti, E. (2022):** The Influence of Training, Work Environment and Career Development on Work Motivation That Has an Impact on Employee Performance at PT. Suryamas Elsindo Primatama In West Jakarta. *International Journal Of Artificial Intelligence Research*, Vol. 6. No. 1.2 <https://doi.org/10.29099/ijair.v6i1.304>
- Ulrich, David, and Wayne Brockbank (2005):** The HR value proposition. Harvard Business Press.

Vallas, Steven Peter (2006): Empowerment redux: Structure, agency, and the remaking of managerial authority. *American journal of sociology*, Vol. 111., No. 6., pp. 1677-1717.

Viitala, Riitta, Jukka Vesalainen, and Timo-Pekka Uotila (2022): SME managers' causal beliefs on HRM as success factor of the firm. *Journal of Small Business Management* Vol. 60., Nr. 6, pp. 1379-1403.

LÁNYI BEATRIX

habilitált egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
*associate professor, habil, University of Pécs Faculty of Business and
Economics, Pécs, Hungary*

ORCID: 0000-0002-9902-1439

email: lanyi.beatrix@ktk.pte.hu

A BIZALOM, MINT A KÖRNYEZETBARÁT TERMÉKEK FOGYASZTÓI ELFOGADÁSÁNAK KRITIKUS TÉNYEZŐJE

*TRUST AS A CRITICAL FACTOR IN CONSUMER ACCEPTANCE OF
ENVIRONMENTALLY FRIENDLY PRODUCTS*

ABSTRACT

In recent years environmental issues gained significant interest that has led to an increased awareness of environmentally friendly products. However, trust plays a crucial role, how consumers approach to and adopt these products. Trust serves as the core upon which consumer acceptance of environmentally friendly products is built. Consumers are more likely to choose these products when they feel that they are behaving eco-friendly and sustainable. Trust is multifaceted and can be influenced by various factors, including the credibility of product claims, brand reputation, and transparency in manufacturing processes.

One of the most crucial factors influencing trust in environmentally friendly products is the credibility of their environmental claims. Consumers are increasingly analysing product labels and certifications to ascertain their authenticity. Companies that provide clear and transparent information about their products' environmental attributes foster trust among consumers. Moreover, third-party certifications from reputable organizations serve as a signal of credibility, reassuring consumers of the product's environmental authorization.

This paper gives an overview about the importance of trust in consumers' acceptance of environmentally friendly products. In-depth interviews were carried out for the deeper analysis to highlight the drivers and disincentives of trust in green products. The possible reasons behind the still moderate level of trust in environmentally friendly products are analyzed and suggestions are formulated how these information barriers could be overcome or eventually be eliminated completely. It is important in the future as trust plays a fundamental role in consumer acceptance of

environmentally friendly products. Credibility, brand reputation, and transparency are essential factors shaping consumer trust in these products. As consumer awareness of environmental issues continues to rise, companies must prioritize building and maintaining trust to succeed in the growing market for environmentally friendly products.

Kulcsszavak: bizalom, környezetbarát termék, fogyasztói attitűd, ösztönző és gátló tényezők

Keynotes: trust, environmentally friendly product, consumer attitude, drivers and disincentives

1. Bevezetés

Napjaink fogyasztói egyre nagyobb figyelmet fordítanak a fogyasztás racionalizálására, a fenntartható termékek vásárlására, törekednek a takarékosagra, valamint az újrahasznosításra. A „környezetbarát” vagy „zöld” megjelölés arra utal, hogy a kínált termék, szolgáltatás vagy akár a csomagolás a tradicionális (nem környezetbarát) termékekhez vagy szolgáltatásokhoz képest kisebb ökológiai hatást gyakorol. A környezettudatos módon előállított termékek piacán még mindig információs aszimmetria uralkodik a kínálati oldalon tevékenykedő szakemberek és a fogyasztók között, aminek következménye ezen termékek iránti fogyasztói bizalom hiánya. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, milyen okok húzódnak meg amögött, hogy még mindig mérsékelt a környezetbarát termékek iránti bizalom mértéke és javaslatokat fogalmazok meg, hogy miként lehetne ezeket az információs gátakat áthidalni vagy esetlegesen a későbbiekben teljesen megszüntetni.

2. A fogyasztói bizalom

A pszichológusok az 1950-es években kezdtek el foglalkozni a bizalom témakörével. Azóta számos más területen, például a szociológiában, a menedzsmentben és a marketingben is elkezdték kutatni.¹ Jelen tanulmányban kizárólag a marketing kontextusában fogom érinteni a bizalom témakörét. Pszichológiai szempontból a bizalom úgy működik, hogy a döntési dilemmákban mérséklődik a vásárlók szorongása általa, ami aztán az információkeresés és ellenőrzés okozta tranzakciós költségek csökkenéséhez vezet.² A marketingben a fogyasztói bizalom fogalmaköre már akkor is értelmezhető, amikor a kereskedelmi tranzakcióban az egyik fél hisz a másik fél bizonyos speciális tulajdonságaiban.

A bizalom alapja a vásárlók és a vállalatok közötti kölcsönös megértés és tisztelet. Ha a fogyasztók nem bíznak egy vállalatban vagy termékében, valószínűleg más alternatívákat fognak keresni, ami csökkenti a vállalat bevételeit és hosszú távú stabilitását. Ezért a vállalatoknak mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy megszerezzék és fenntartsák a fogyasztók bizalmát. A fogyasztói bizalomnak

számos pozitív hatása van. Először is, a fogyasztói bizalom idővel hűséggé alakulhat, ami az ismétlődő vásárlásoknak következtében növeli a bevételt és a nyereséget. Emellett a pozitív ügyfél-visszajelzések és ajánlások révén a bizalmat élvező vállalatok könnyebben vonzzák az új vásárlókat is. A fogyasztói bizalom hozzájárul az általános gazdasági stabilitáshoz, mivel a stabil fogyasztói kereslet elősegíti az üzleti növekedést és a foglalkoztatást.

Moorman, Deshpande és Zaltman a bizalmat úgy definiálta, mint „a cserepartnerre való támaszkodásra hajlandósága, tehát akire lehet számítani”.³ Morgan és Hunt a bizalmat úgy határozta meg, mint egy megbízó „reménye a cserepartner megbízhatóságában és integritásában”.⁴ Hasonlóképpen Rousseau, Sitkin, Burt és Colin is a bizalmat úgy értelmezte, mint „olyan pszichológiai állapotot, amely magában foglalja a sebezhetőség elfogadásának szándékát, amely a másik szándékaival vagy viselkedésével kapcsolatos pozitív elvárásokon alapul”.⁵ Dwyer, Schurr és Oh a bizalmat a „diszkrét piaci tranzakciókból a folyamatos kapcsolatokba való átmenet kritikus faktoraként kezelik”.⁶ Hetesi és Révész kifejti, hogy a bizalmat a szakirodalom alapvetően két fő aspektusból vizsgálja, a hiten és a kockázaton alapuló bizalmat lehet elkülöníteni. A hiten alapuló bizalom a két fél egymásba vetett elkötelezettségét mutatja, amely szerint egyik fél sem fog úgy cselekedni, hogy azzal a másiknak hátrányt okozzon. Simay szerint a bizalom szoros kapcsolatban áll a másik féllel kapcsolatosan kialakított pozitív elvárásokkal.⁷ Rávilágít arra is, hogy ez a kölcsönös viszony egyfajta kiszolgáltatottságot is jelenthet, hiszen a másik fél felé történő nyitottság esetlegesen a sebezhetőséget is magában foglalhatja. Andersen és Kumar vizsgálataik során arra is kitértek, hogy a bizalom hiányának számos negatív következménye is lehet.⁸ A bizalom így alapvető meghatározó tényezője nemcsak a tranzakció létrejöttének, de a fogyasztó és a szervezet közötti erős és tartós viszony kialakításának is. A bizalom tehát olyan érzelmi hozzáadott értéket nyújt, amely segít a fogyasztónak a kialakított kapcsolat hosszabb távú fenntartásában. A bizalom hosszabb távon való építése és fenntartása lojalitáshoz vezethet.

A definíciókat áttekintve összességében megállapítható, hogy a bizalom koncepciója két koncepció köré csoportosul, egyrészt viselkedési szándék (vagy hajlandóság) illetve viselkedés, másrészt elvárás vagy hit a másik fél irányában.

Amennyiben a bizalom fogalmi meghatározásait rendszerezni szeretnénk, akkor alapvetően három kategóriába sorolhatók. Az első szerint a bizalom, mint személyiségvonás jelenik meg, a másodikban a szavahihetőséggel kapcsolatos általános várakozásként lehet felfedezni, a harmadik kategóriába azok a definíciók tartoznak, amelyek a bizalmat az emberi hozzáállás egy aspektusaként értelmezik, amennyiben a másik felet kooperatívnak és előzékenynek észleljük.⁹

A bizalom és elkötelezettség különböző tényezők kombinációjaként alakul ki és marad fenn hosszabb távon. Ezen tényezők közé tartozik például az ügyfélközpontú gondolkodásmód, az ügyféllel való megfelelő törődés, probléma esetén helyreállító mechanizmusok alkalmazása, az információ megfelelő kezelése,

az erőviszonyok kiegyenlítése, az opportunistá viselkedés elkerülése, az ígéretek betartása, a megosztott értékek előtérbe helyezése és a rendszerszemlélet.¹⁰

Az ügyfelek bizalmát, amely számukra egy kockázatos helyzetben a viszonylagos biztonság érzését is jelenti, általában két meghatározó nézőpontból vizsgálják a kutatók. Egyrészt a bizalmat a cserepartner bizonyos tulajdonságaival kapcsolatos szubjektív meggyőződésként vagy elvárásként értelmezik.¹¹ Ezen túlmenően ezek az attribútumok az eladó megbízhatóságának értékelésére szolgáló jelzéseként is működnek. Ilyen attribútumok közé tartozik a cserepartner észlelt hitelessége és jóindulata, ahol az előbbi „a vevőknek az eladó szakértelmébe vetett hitét jelenti a munka hatékony elvégzésében”, míg az utóbbi „a vevőnek az eladó pozitív szándékába vetett hitét”. Másrészt a fogyasztói bizalom azt a magatartási szándékot jelöli, ahol egy kiszolgáltató helyzetben is megbízik a partnerben.¹²

3. Környezetbarát termékek fogyasztói megítélése

Napjainkban a környezetbarát termékek iránti fogyasztói attitűdök egyre inkább előtérbe kerültek a fenntarthatóság iránti növekvő érdeklődés és tudatosság következtében. Az elmúlt évtizedben a környezetvédelem létfontosságúvá szempont vált többek között a savas esők, az ózonréteg leépülése, a talajromlás és még sok más égető környezetvédelmi kérdéssel kapcsolatos növekvő probléma miatt. Mindez a fogyasztói aggodalmak növekedését eredményezte az ökológiai egyensúly helyreállításával kapcsolatban és világszerte egyre növekvő figyelem irányult a környezeti problémákra és azok környezetre gyakorolt hatásaira, ennek következtében egyre növekvő érdeklődés tapasztalható a környezetbarát termékek iránt.

A fogyasztók egyre inkább érzékenyek lettek a környezetvédelemre és azon termékek iránt érdeklődnek, amelyek kevésbé terhelik a környezetet. Ennek a változásnak a hátterében több tényező is áll, például a médiában folyamatosan megjelennek az éghajlatváltozásra és a környezetszennyezésre figyelmeztető hírek, valamint a környezetbarát termékek elérhetősége és megfizethetősége is javul.¹³ Azonban a fogyasztói attitűdök alakulása és változása összetett folyamat, amelyet számos tényező befolyásol. Egyrészt a fogyasztók személyes értékei és meggyőződései játszanak szerepet az attitűdök formálásában. Azok, akiknek fontos a környezetvédelem és a fenntarthatóság, nagyobb valószínűséggel fognak kedvezően viszonyulni a környezetbarát termékekhez.¹⁴ Másrészt a termékek jellemzői, ára és elérhetősége is befolyásolja a fogyasztók döntéseit. Amennyiben a környezetbarát termékek megfizethetőek és könnyen hozzáférhetőek, akkor nagyobb az esélye annak, hogy a fogyasztók ezeket választják.

Elvitathatatlan, hogy a természeti és társadalmi környezet iránti érzékenység eddig soha nem látott méreteket öltött, így a környezet megóvása és a társadalmi felelősségvállalás szerepe megkérdőjelezhetetlen napjainkban.¹⁵ Jelen tanulmány keretein belül azonban kizárólag a fogyasztók környezetbarát termékekhez fűződő viszonyát illetve a velük szemben tanúsított bizalom jelentőségét elemzem.

Drámaian megnőtt a fogyasztók érdeklődése az ökológiai fenntarthatóbb termékek iránt, amit a következők bizonyítanak:

- Nőtt a környezetbarát tevékenységekben való részvétel, mint például a csomagolás újrahasznosítása, az energiatakarékosság és az élelmiszerek komposztálása.
- Jobban elfogadják a fogyasztók vásárolt termékek alacsonyabb műszaki teljesítményét a kisebb környezetterhelő hatás érdekében.
- A vásárlási döntések során a környezeti kérdésekre egyre nagyobb hangsúly helyeződik, például biológiailag lebomló, CFC-mentes és biotermesztésű termékek iránti érdeklődés megnőtt.
- Magasabb árfizetési hajlandóság tapasztalható a környezetbarát termékekért.
- Megjelent az igény a nem hagyományos elosztóhelyek és beszerzési pontok iránt, például bioélelmiszer boltokba és piacokra mennek, hogy ökológiai fenntarthatóbb termékekhez jussanak a vásárlók.¹⁶

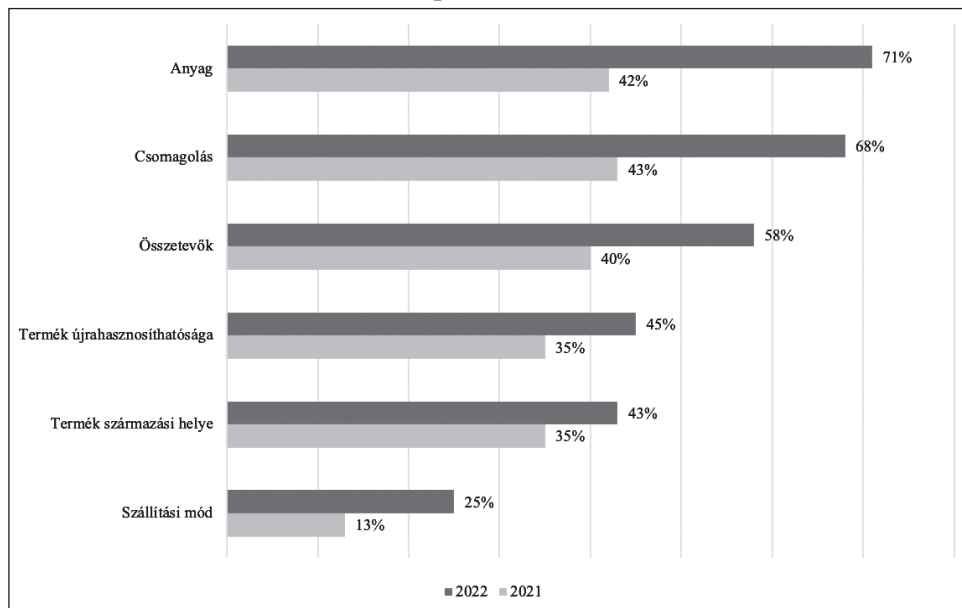
A zöld termékek piaca folyamatosan növekszik, a Report Linker predikciója alapján 2023 és 2027 között éves 10,2%-os növekedést tapasztalhatunk majd.¹⁷ A Roundup.org 2023 decemberében publikált és 10.281 fő megkérdezésén alapuló felmérése szerint is biztató tendenciát mutat a fogyasztók környezet iránti elkötelezettsége, hiszen:

- A válaszadók 78%-a egyetért azzal, hogy a környezeti fenntarthatóság fontos, a fenntarthatóság koncepciója vonzó számukra, és fenntarthatóbb életet szeretnének élni.
- 63%-uk ténylegesen - mérsékelt vagy jelentős - lépéseket tett életmódja megváltoztatására, beleértve a környezetbarátabb vásárlási szokások elfogadását is, annak érdekében, hogy fenntarthatóbban éljen.
- 62%-uk vallja azt, hogy „mindig vagy gyakran” olyan termékeket keres, amelyek fenntarthatóak.
- A fogyasztók 55%-a hajlandó többet fizetni a környezetbarát márkákért.
- A vásárlók 84%-a szerint a rossz környezetvédelmi gyakorlatok elidegenítik őket egy márkától vagy vállalatától.¹⁸

Az Environment + Energy Leader 2022-es nemzetközi felmérése alapján a fogyasztók elsősorban az árucikk anyagát, csomagolását, az előállításához felhasznált alapanyagokat és összetevőket veszik figyelembe egy termék környezeti fenntarthatóság szempontú megítélése során. Ez a sorrend 2021-ről 2022-re sem változott. A termék újrahasznosíthatósága, származási helye és a választható szállítási mód csak ezt követően jelenik meg.

1. ábra A környezeti fenntarthatóság aspektusai, amit a fogyasztók a termékekben keresnek

Figure 1 Aspects of environmental sustainability that consumers look for in products

Forrás: Environment + Energy Leader (2022): Consumers are Consistently Willing to Pay More for Sustainable Products,

<https://www.environmentenergyleader.com/2022/09/consumers-are-consistently-willing-to-pay-more-for-sustainable-products/>

Hazánkban is pozitív tendenciát láthatunk, hiszen az NRC országosan reprezentatív felméréséből kiderül, hogy a magyarok 42 %-a hajlandó többet fizetni a környezettudatos (öko, zöld) termékekért – nagy részük akár 10-30 százalékkal többet is, mint egy hagyományos termékért. Bár a rendszeresen zöld árúcikkeket, szolgáltatásokat vásárlók aránya még viszonylag alacsony a lakosság körében, a 30-39 éves korosztály élére állt az öko-tudatosak táborának. A 18-59 éves lakosság közel fele, 45%-a legalább egyszer vásárolt valamilyen környezettudatos terméket vagy szolgáltatást az elmúlt egy évben, több mint harmaduk pedig (38%) több alkalommal is.¹⁹

Mindebből azonban az is megállapítható, hogy a fogyasztók környezet iránti növekvő elkötelezettsége egyre nő és háttérben számos tényező áll, beleértve a szélesebb körű médiavisszhangot, a szigorúbb jogszabályokat és a környezeti nyomást gyakorló csoportok fokozottabb megjelenését is.

A környezetorientált fejlesztés nemcsak a természet számára jelent előnyöket, hanem a vállalkozások számára is lehetőséget teremtenek, hiszen a zöld stratégiá-

kat megvalósító vállalatok magasabb jövedelmezőséget és piaci részesedést érnek el²⁰, magasabb szintű munkavállalói elkötelezettséget²¹, megnövekedett vevői elégedettséget²² és pozitívabb imázst realizálnak²³.

Az, hogy a fogyasztók hitelesnek tartják-e a termékek környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos tulajdonságait, kétségtelenül attól függ, hogy mennyire könnyű számukra megérteni és értékelni a termékjellemzőket. Choudhury és Karahanna kutatása is azt mutatja, hogy a fogyasztók információigénye a termékek összetettségétől is függ, mivel a fogyasztók által nehezebben megítélhető termékparaméterek esetén több magyarázatot igényelnek.²⁴

A közvetlenül érzékelhető, érezhető és megtapasztalható tulajdonságokkal, mint például a formával, anyag típusával vagy a színnel ellentétben a termékek és szolgáltatások fenntarthatósággal kapcsolatos tulajdonságait a fogyasztók többnyire nehezebben tudják értékelni. Az összetett és átláthatatlan termelési folyamatok miatt nehéz, rendkívül költséges és időigényes, de sok esetben akár lehetetlen ellenőrizni egy termék ökológiai jellemzőit, mint például a növényvédő szerek nélküli termesztést vagy az újrahasznosított alapanyagok használatát.²⁵

Amikor már cselekvésben realizálódik a környezetbarát vagy „zöld” vásárlási magatartás az már egy olyan terület, ahol a fogyasztók környezeti aggályait megfelelő cselekvésekbe tudják átültetni. A zöld viselkedés olyan cselekvéseket tükröz, amelyek célja a környezeti következmények optimalizálása, hogy megfeleljenek a jelenlegi és a jövő generációinak szükségleteinek.

A fogyasztók attitűdjének pozitív változása a környezetbarát termékek iránt nemcsak a környezetvédelem szempontjából fontos, hanem gazdasági és társadalmi szempontból is. A fenntartható fogyasztási szokások elősegítik az alacsonyabb környezeti lábnyom kialakítását, és hozzájárulnak az éghajlatváltozás és más környezeti problémák csökkentéséhez. Emellett a fenntartható termékek iránti kereslet ösztönzi a vállalatokat az innovációra és, hogy fenntarthatóbb gyártási és üzleti gyakorlatokra térjenek át.

Így a fenntarthatósággal kapcsolatos megfontolások további információs aszimmetriákat teremthetnek, a fogyasztók számára nem egyértelműen megragadható és nehezen ellenőrizhető termékjellemzők növelik a bizalmatlanságot. Következésképpen ezek a hitelességi problémák negatívan befolyásolhatják a fogyasztók fenntarthatósággal kapcsolatos megítélését, és csökkenthetik a zöld termékek vásárlásával és esetlegesen felár fizetésével kapcsolatos hajlandóságukat.²⁶

4. Környezetbarát termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalom

A környezetbarát termékek iránti fogyasztói bizalom egyre növekvő fontossággal bír a fenntarthatóság iránti globálisan növekvő tudatosság tekintetében. Az elmúlt években egyre több fogyasztó szembesült a környezeti problémákkal és azok hatásaival, így egyre inkább keresik azokat a termékeket, amelyek kisebb ökológiai lábnyomot eredményeznek. Ez a trend szorosan összefügg a környezet-

barát termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalommal, amelynek lényege, hogy a fogyasztók hisznek abban, hogy az általuk választott termékek valóban környezetbarátak és fenntarthatóak.

A fogyasztói bizalom kialakulását és fenntartását számos tényező befolyásolja. Az egyik legfontosabb tényező a termékjellemzők és azok hitelessége. A fogyasztók részéről nagyobb bizalmat élveznek azok a termékek, amelyek környezetbarát összetevőket tartalmaznak, fenntartható módon gyártottak, vagy újrahasznosított anyagokból készültek. Ezek a termékjellemzők hozzájárulnak a fogyasztói bizalom erősítéséhez, mivel a fogyasztók számára világossá teszik, hogy a termék valóban környezetbarát.

Az üzleti szektor is egyre inkább felismeri a környezetbarát, azaz zöld termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalom fontosságát, és ennek megfelelően reagál is rájuk. Egyre több vállalat tesz lépéseket annak érdekében, hogy termékeik zöldőbbek legyenek, és hangsúlyozzák fenntarthatósági törekvéseiket a fogyasztók felé. A vállalati fenntarthatósági kezdeményezések, valamint a környezetbarát termékekkel kapcsolatos nyilvános elkötelezettség mind hozzájárul a fogyasztói bizalom növekedéséhez.²⁷

A vállalat és termékeinek környezetre gyakorolt hatásának csökkentése, valamint ennek a tevékenységnek a hatékony kommunikálása pozitív képet alakít ki a fogyasztóban. Azonban számos tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a fogyasztók több esetben is szkeptikusan viszonyulnak a környezetbarát termékekre vonatkozó állításokhoz.²⁸ Mivel a legtöbben nem rendelkeznek kellő szakértelemmel a megvásárolni kívánt termékek fenntarthatósági aspektusainak hiteles megítélése tekintetében, ezért a fogyasztók termékbe vetett bizalma elengedhetetlen ahhoz, hogy az adott kínálati elem mellett elköteleződjenek és megvásárolják azt.²⁹

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a környezetbarát termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalom nem mindig könnyen megnyerhető. A környezetbarát termékekbe vetett fogyasztói bizalmat több tényező is negatívan befolyásolja. Ezek közé tartoznak az üzleti botrányok, illetve a „greenwashing” jelensége is, azaz amikor a fogyasztókat megtévesztik a vállalat környezetvédelmi gyakorlatával, illetve a termék vagy szolgáltatás ökológiai előnyeivel kapcsolatban. További negatív befolyásoló tényezők közé sorolhatjuk a követhetetlen szabványok bevezetését, a megfelelő ellenőrzés hiányát és a kiforratlan értékelési módszereket is.³⁰ Mindezek elbizonytalanítják fogyasztókat, amikor a zöld termékek vásárlása mellett teszik le voksukat³¹, különösen akkor, amikor prémium árat fizetnek értük.³² A környezetbarát termékjellemzők olyan tulajdonságokat foglalnak magukban, amelyeket a fogyasztó még a vásárlás és a fogyasztás után sem tud ellenőrizni.

A zöld termékek vásárlása során három fő tényezőt sorol fel a szakirodalom, amelyek elfogadásuk tekintetében akadályt támaszthatnak. Az ár mellett, a fogyasztók fenntartható termékekkel kapcsolatos szaktudása és a bizalom hiánya is gátló tényezőként jelentkezhet.³³

A bizalom kialakításának egyik hatékony eszközeként említi a szakirodalom a címkék és tanúsítványok alkalmazását. Azonban sokféleképpen és rendkívül nagy számban vannak jelen a piacon a különböző szervezetek által kibocsájtott tanúsítványok, sőt általában adott terméktípusra vagy termék kategóriára jellemzőek, ami problémát eredményez a felismeréssel és a termékek megkülönböztetésével kapcsolatosan. Mindez ahhoz vezet, hogy az információs kaosz tovább nő.

Wu és szerzőtársai kutatása alapján megállapítható, hogy a vállalatok általában három módon növelik a fogyasztói bizalmat a környezetbarát termékekkel kapcsolatosan: a zöld termékeknek és szolgáltatásoknak tulajdonított minőségi ismerv hangsúlyozásával, az észlelt kockázat minimalizálásával és a termékkel kapcsolatos elégedettség növelése által.³⁴ Mindebből az következik, hogy a bizalom előfeltétele a sikeres marketingkapcsolatoknak, sőt Nuttavuthisit és Thogersen kiemeli, hogy a fogyasztói bizalom az egyik legfontosabb előfeltétele a környezetbarát termékek széleskörű piaci elterjedésének.³⁵

5. Primer kutatás a fogyasztók környezetbarát termékekkel kapcsolatos attitűdjével kapcsolatban

Az szakirodalomban olvasottak arra inspiráltak, hogy kutatást végezzek az emberek környezetbarát termékekkel kapcsolatos attitűdjéről. 12 mélyinterjút folytattam le, különböző életkorú személyekkel. A nemek és kor tekintetében a megoszlás a következő volt:

- 6 nő (2 fiatal [18-29 év], 2 középkorú [30-59 év], 2 idős [60- év])
- 6 férfi (2 fiatal [18-29 év], 2 középkorú [30-59 év], idős [60- év])

Interjúk 2023.07.16.- 2023.09.18. között zajlottak és azok átlagos hossza 45-50 perc volt.

Kíváncsi voltam, hogy mely termék/szolgáltatás kategóriákat társítanak leginkább a környezetbarát jelzőhöz. Az interjúalanyok szabad asszociációira bíztam a választ. Az említett termék/szolgáltatás kategóriák a következők voltak (a zárójelben az említésszám került megjelölésre): autó (8), élelmiszer (7), tisztítószer (7) ruha (6), háztartási gépek (mosógép, mosogatógép) (6) bank (1).

Eltérő válaszokat kaptam arra vonatkozóan, hogy mitől tekinthető egy termék zöldnek. A feltöbben a káros hatások minimalizálását, illetve teljes megszüntetését említették, de a kisebb energiafelhasználás, illetve a helyi gyártóktól való beszerzés is megjelent.

- „nincs károsító hatásuk” (N.K. fiatal)
- „kevesebb energiát használnak” (Z.A. fiatal)
- „helyi gyártók állítják elő” (Cs.B. középkorú)
- „az előállításuk kevesebb környezetkárosító hatással jár” (K.M. idős)

Érdekes volt feltárni azt, hogy vannak-e olyan termékek, amelyek esetén kizárólag a környezetbarát opciót választják az interjúalanyok és tudatosan, akár pénzáldozatok árán is lemondanak a kevésbé fenntartható opcióról. Az idősebb korosztálynál egyértelműen megjelent az, hogy az ár és a termékek könnyű hozzáférhetősége befolyásolja elsősorban a termékválasztási döntéseiket. A fiatal és középkorúak esetén azonban határozottan körvonalazódtak olyan a termékkategóriák, amelyek esetén már kizárólag a zöld opciót veszik számba. Az első három legtöbbet említett termékek a zöldségek és gyümölcsök, valamint a tisztítószeresek voltak (a zárójelben itt is az említésszámot jelöltem):

- zöldség, gyümölcs (6),
- mosószer (5)
- mosogatószer (3),

Ezen a ponton tértem át a bizalom témakörének taglalására. Megkérdeztem interjúalanyaimat, hogy bíznak-e a környezetbarát termékekben. A 12 főből heten (4 fiatal, 2 középkorú és 1 idős) egyértelműen kinyilvánították bizalmukat, 3 fő (2 idős és 1 középkorú) egyáltalán nem bízik, két fő (1 idős és 1 középkorú) pedig csak részben, azaz nincs teljes mértékben meggyőződve a zöld termékek/szolgáltatások által nyújtott teljesítményben. Mindebből az látható, hogy elsősorban inkább a fiatalok nyitottak a környezetbarát megoldások iránt.

Megvizsgáltam, hogy mitől bíznak meg egy zöld termékben jobban mint egy nem környezetbarát alternatívában. A legtöbben (10 fő) az egészségre gyakorolt hatást említették, hiszen ha kevésbé károsítják a környezetet, akkor az egészségre is jótékony hatással vannak ezek a termékek, illetve a „tisztá” jelzőt is megemlítette 6 válaszadó (vegyesen, korosztálytól függetlenül).

Kíváncsi voltam, hogy mi az, ami az interjúalanyok számára a megnyugvást adja és a bizalmat építi a zöld termékek esetén. Két határozott irány mutatkozott meg, egyrészt a jelzések, azaz a tanúsítványok és védjegyek amelyek hozzájárulnak a bizalom kiépítéséhez, másrészt a logó, amely információhordozó:

- Jelzések:
 - „Tanúsítványok” (M.Z. idős, K.A. fiatal, B.D. fiatal, V.Z. fiatal, P.T. középkorú)
 - „Védjegyek” (Cs.B. középkorú)
 - „Márka” (N.K. fiatal, Z.A. fiatal), „Logó” (S.L. fiatal, B.S. középkorú)
 - „Tanúsítványt is adnak, aminek hihetek” (V.Z. fiatal)
 - „Ami jó alapanyagból készült, csak jó lehet” (K.T. középkorú.)
 - „A zöld márkáknak lehet hinni” (Z.A., fiatal)

Azért az emberek által észlelt árnyoldalra is kíváncsi voltam. Meg szerettem volna ismerni, hogy milyen kétségek és kételyek merülnek fel interjúalanyaimban, amelyek gátolhatják őket abban, hogy a környezetbarát termékek mellett tegyék le a voksukat. A válaszokból kiderült, hogy leginkább azon aggódnak, hogy gyen-

gébb minőségű terméket kapnak, ha a zöld opciót választják, illetve, hogy ha élelmiszerről van szó, hamarabb megromlik a vásárlást követően. Többen a termék állagát és jellemzőit jelölték meg gátló tényezőként. Ami megdöbbenő volt, hogy az idősebb korosztály tagjai közül a mai napig is vannak olyanok, akik szeszélyként tekintenek a környezetbarát opciókra, illetve a középkorú és idősebb korosztály tagjai között is léteznek olyanok, akik megtévesztésként érzélik a zöld opciót.

- „a minősége valószínűleg nem ugyanolyan, mint a hagyományos termékeknek” (Z.I. idős)
- „hamarabb tönkremegy” (Sz.N. középkorú), „nem tartós” (Cs.B. középkorú)
- „rossz az íze” (B. D. fiatal), „rossz szagú” (L.T. idős)
- „csúnyább” (K. A, fiatal)
- „csak divattrend” (H. I., idős), „hóbort” (M. N., idős)
- „átverés” (Cs. B. középkorú), „csak duma” (L.T. idős)

Az interjúalanyok mintegy fele kitért a vállalatok felelősségére és magatartást formáló tevékenységére. A szervezetek és emberek együttesen tudják formálni a jövőt és összefogva, egymást kiegészítve lehet eredményt elérni.

- „A jövőt csak együtt tudjuk formálni és ez a cégek érdeke is” (S.L. fiatal)

6. Lehetséges megoldások a fogyasztói bizalom növelése érdekében

A környezeti fenntarthatóság iránt elkötelezett szervezetek egyik fontos feladata az, hogy releváns információkat osszanak meg és kommunikáljanak a különböző platformokon, valamint a termékjellemzőkről átlátható és hiteles módon tájékoztassák a potenciális és jelenlegi vásárlóikat is. Az információs aszimmetriák kiegyensúlyozása érdekében Cho megállapította, hogy a fogyasztók egyrészt igénylik a holisztikus termékinformációt, azonban ezen információk értékelése gyakran túlságosan időigényes és összetett számukra.³⁶ A komplexitás csökkentése érdekében áttekinthetően és könnyen értelmezhetően kell tájékoztathatni a vásárlókat a cég fenntarthatósági filozófiájáról, valamint termékeik hitelességéről és megbízhatóságáról. Tehetik ezt például harmadik féltől származó terméktanúsítványok biztosításával, amelyek autentikus, kívülről objektíven ellenőrzött minőségi jelzéseként szolgálhatnak.³⁷ Ezzel összefüggésben Chkanikova és Lehner kiemeli a tanúsított fenntarthatósági címkék szerepét a környezetbarát termékek piaci elterjedése tekintetében.³⁸ A fenntarthatósági címkék olyan, gyakran szimbólummal ábrázolt vizuális jelzések, amelyek a termék ökológiai vagy társadalmi hatásaira utalnak.³⁹ Az ilyen címkék szerepe az, hogy átláthatóvá tegyék a nem ellenőrizhető tulajdonságokat, és igazolják a közölt információk hitelességét.⁴⁰

Az Ernst & Young 2021-ben 20 országban több mint 14 ezer fő bevonásával lefolytatott nemzetközi felméréséből kitűnik, hogy a fogyasztók több átláthatóságot várnának a gyártóktól és forgalmazóktól, mivel közel kétharmaduknak (61%) nincs elég információja ahhoz, hogy tudatos döntést hozzon.⁴¹ A Deloitte 2023-

as kutatása alapján a brit fogyasztók többsége felismeri, hogy egy termék mitől fenntartható, azaz például, hogy biológiailag lebomlik (65%) vagy újrahasznosított csomagolásból készül (60%), azonban vásárláskor mégis a termék tartósságot (52%) értékeli inkább az újrahasznosíthatósági kritériumikon (23%) felül. Sőt az is kiderül, hogy majdnem minden második fogyasztó nincs tisztában azzal, hogy a vállalkozások mely kötelezettségvállalásában bízhat meg többek között a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos kérdések tekintetében is.⁴² Az eitfood.eu négy megoldást javasol miként lehetne a fogyasztók bizalmát előmozdítani:

- Ki lehetne használni a digitális technológiák adta lehetőségeket az ellátási lánc átláthatóságának növelése érdekében.
- Az előállítással kapcsolatos információkat közvetlenül meg lehetne osztani a fogyasztókkal, így a folyamat átláthatóbbá válna számukra.
- A fogyasztói elvárásoknak megfelelően kellene kidolgozni az innovációs irányokat és a fejlesztéseket is ennek megfelelően kellene megvalósítani.
- A fogyasztókat közvetlenül össze lehetne kapcsolni a többi érdekelt féllel, a közös alkotás lehetővé tétele érdekében.⁴³

Mindebből az következik, hogy a megbízható tanúsítási rendszer, a kontrollált folyamatok hiteltérdemlő kommunikációja, valamint a közös gondolkodás kulcsfontosságú szerepet töltenek be fogyasztói bizalom további erősítésében és a környezetbarát termékek elfogadásának növelésében.

7. Összegzés

Az elmúlt évtizedekben egyre növekvő figyelem irányult a környezeti problémákra és azok globális hatásaira. Az éghajlatváltozás, a víz- és légszennyezés, valamint az erdőirtás csak néhány példa azokra a kihívásokra, amelyekre a társadalomnak választ kell találnia. Ezen kihívások hatására a fogyasztók egyre inkább tudatossá válnak a termékek környezeti lábnyomával kapcsolatban, és keresik azokat a termékeket, amelyek kevésbé terhelik a környezetet.

A környezetbarát termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalom a fenntartható fogyasztói magatartás egyik meghatározó tényezője, amely egyre növekvő fontossággal bír az éghajlatváltozás és más környezeti kihívások fényében. A fogyasztói bizalom alapja a kölcsönös megértés, tisztelet és megbecsülés a vállalatok és a fogyasztók között. Ha a fogyasztók megbíznak abban, hogy egy termék valóban környezetbarát és fenntartható, akkor nagyobb valószínűséggel választják azt, ami hozzájárul a fenntartható fejlődéshez és a környezetvédelemhez.

Az információs aszimmetria vizsgálata kiemelten fontos terület a fenntartható termékekbe vetett fogyasztói bizalom növelése tekintetében. Zamora szerzőtársaival rávilágított arra, hogy a környezetbarát termékek esetében a fogyasztók szkeptikusan viszonyulnak az előállítási folyamathoz, kevésbé bízva még a tanúsítványok által nyújtott információban is.⁴⁴ Mivel a fogyasztók többsége nem tudja

ellenőrizni, hogy az általa választott terméket az ígért jellemzőknek megfelelően állították-e elő, így ezen információhiányos állapot általános bizalomhiányhoz vezet, ezért tapasztalható a fogyasztók többségénél szkepticizmus az ökológiai trendeket kiaknázó cégekkel szemben. A fogyasztók bizalmi szintjének növekedésével, amely lehet akár autentikus tanúsítványok következménye vagy a stakeholderi összefogás eredménye, emelkedhet a zöld termékek fogyasztói elfogadottsága. A környezetbarát termékjellemzőkkel kapcsolatos fogyasztói bizalom alapvető fontosságú a fenntartható fogyasztói viselkedés elősegítése szempontjából. Az átláthatóság, a hitelesség és a fogyasztói tájékoztatás kulcsfontosságú tényezők a bizalom felépítésében és megerősítésében.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Anderson Erin – Weitz Barton (1989): 312. old
- 2 Kramer Roderick M. (1999): 570-571. old.
- 3 Moorman Christine - Deshpandé Rohit - Zaltman Gerald (1993): 82. old.
- 4 Morgan Robert M. - Hunt Shelby D (1994): 23. old.
- 5 Rousseau, Denise M.- Sitkin, Sim B. - Burt, Ronald S. - Camerer, Colin. (1998): 395. old.
- 6 Hetesi Erzsébet -Révész Balázs (2014): 3. old. és Dwyer Robert F., Schurr Paul H., Oh Sejo (1987): 11-13. old.
- 7 Simay Attila Endre (2012): 51-52.old.
- 8 Andersen Poul Houman - Kumar, Rajesh (2006): 522-525. old.
- 9 Simay Attila Endre (2012): 52.old. és Kennedy Mary Susan - Ferrel Linda K. – LeClair Debbie Thorne (2001): 73-74. old.
- 10 Little Edward - Marandi, Ebi (2003): 76-85. old.
- 11 Lee Jin-Soo - Back, Ki-Joon (2008): 332. old.
- 12 Shankar Venkatesh - Urban Glen L.- Sultan Fareena (2002): 327. old.
- 13 Chen Yu-Shan - Chang, Ching-Hsun (2013): 490-493. old.
- 14 Kim Nayeon, - Lee Kyungtag (2023): 2. old.
- 15 Töröcsik Mária (2017): 40. old.
- 16 Mostafa Mohamed M. (2007): 445-451. old.
- 17 Reportlinker.com (2023)
- 18 Roundup.org (2023)
- 19 Trademagazin.hu (2019)
- 20 Menguc Bulent - Ozanne Lucie K (2005): 431. old.
- 21 Maignan Isabelle - Ferrell O.C. (2001): 33-45. old.
- 22 Lombart Cindy - Louis Didier (2014): 640-641. old.
- 23 Lavorata Laure (2014): 1025. old.
- 24 Choudhury Vivek – Karahanna Elena (2008): 192-193. old.
- 25 Jahn Gabriele - Schramm Matthias - Spiller Achim (2005): 55. old.
- 26 Koths Gerhard - Holl Florian (2012): 665-672. old.
- 27 Smith Meghann - Lal Pankaj - Oluoch Sydney - Vedwan Neeraj - Smith Andrew (2021)
- 28 Castka Pavel – Corbett Charles (2016) és Chen Yu-Shan - Chang, Ching-Hsun (2013) és D’Souza Clare - Taghian Mehdi - Lamb Peter - Peretiatko Roman. (2007)
- 29 Daugbjerg Carsten - Smed Sinne - Andersen Laura Morch - Schvartzman Yonatan (2014): 559-563. old.
- 30 Castka Pavel – Corbett Charles (2016): 1504-1509. old. és Chen Yu-Shan - Chang, Ching-Hsun (2013): 489-496. old.
- 31 D’Souza Clare - Taghian Mehdi - Lamb Peter - Peretiatko Roman. (2007): 371-374. old.

- 32 Thogersen (2012): 1-4. old.
- 33 Carvalho Bárbara Leaho, Salgueiro Maria de Fatima, Rita, Paulo (2016): 203-206. old.
- 34 Wu Wen - Zhang Airong - van Klinken Rieks Dekker - Schrobback Peggy - Muller Jane Marie (2021): 2490.
- 35 Nuttavuthisit Krittinee - Thogersen John (2017): 323. old.
- 36 Cho Yoon-Na (2015): 73. old.
- 37 Jahn Gabriele, Schramm Matthias, Spiller Achim (2005): 55-57. old.
- 38 Chkanikova Olga, Lehner Matthias (2015): 75. old.
- 39 D'Souza Clare - Taghian Mehdi - Lamb Peter - Peretiatko Roman. (2007): 371-372. old. és Tang Esther - Fryxell Gerald E. - Chow Clement S. (2004): 85-89. old.
- 40 Rubik Frieder - Scheer Dirk - Iraldo Fabio (2008): 403-405. old.
- 41 Pellion, Ágnes (2021)
- 42 Deloitte (2023)
- 43 eitfood.eu (2022)
- 44 Vega-Zamora Manuela - Torres-Ruiz Francisco José - Parras-Rosa Manuel (2019): 512. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Andersen Poul Houman - Kumar Rajesh (2006):** Emotions, trust and relationship development in business relationships: A conceptual model for buyer–seller dyads. *Industrial marketing management*. 35. évf. 4. szám. 522-535. old.
- Anderson Erin - Weitz Barton (1989):** Determinants of continuity in conventional industrial channel dyads. *Marketing science*. 8. évf. 4. szám. 310-323. old.
- Carvalho Bárbara Leaho - Salgueiro Maria de Fatima - Rita, Paulo (2016):** Accessibility and trust: The two dimensions of consumers' perception on sustainable purchase intention. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 23. évf. 2. szám. 203-209. old.
- Castka Pavel - Corbett Charles (2016):** Adoption and diffusion of environmental and social standards: The effect of stringency, governance, and media coverage. *International Journal of Operations & Production Management*. 36. évf. 11. szám. 1504-1529. old.
- Chen Yu-Shan - Chang, Ching-Hsun (2013):** Greenwash and green trust: The mediation effects of green consumer confusion and green perceived risk. *Journal of Business Ethics*. 114. szám. 489-500. old.
- Chkanikova Olga - Lehner Matthias (2015):** Private eco-brands and green market development: towards new forms of sustainability governance in the food retailing. *Journal of Cleaner Production*, 107. szám. 74-84. old.
- Cho Yoon-Na (2015):** Different shades of green consciousness: The interplay of sustainability labeling and environmental impact on product evaluations. *Journal of Business Ethics*, 128. évf. 1. szám. 73-82. old.

- Choudhury Vivek - Karahanna Elena (2008):** The relative advantage of electronic channels: a multidimensional view. *MIS Quarterly*. 179-200. old.
- Daugbjerg Carsten - Smed Sinne - Andersen Laura Morch - Schwartzman Yonatan (2014):** Improving eco-labelling as an environmental policy instrument: Knowledge, trust and organic consumption. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 16. évf. 4. szám. 559-575. old.
- D'Souza Clare - Taghian Mehdi - Lamb Peter - Peretiatko Roman (2007):** Green decisions: demographics and consumer understanding of environmental labels. *International Journal of Consumer Studies*, 31. évf. 4. szám. 371-376. old.
- Deloitte (2023):** How consumers are embracing sustainability, <https://www2.deloitte.com/uk/en/pages/consumer-business/articles/sustainable-consumer.html>, letöltve: 2023. 04. 28.
- Dwyer Robert F. - Schurr Paul H. - Oh Sejo (1987):** Developing Buyer and Seller Relationships. *Journal of Marketing*, April, 1-27. old.
- eitfood.eu (2022):** Top 4 solutions to improve consumer trust in food, <https://www.eitfood.eu/blog/top-4-solutions-to-improve-consumer-trust-in-food>, letöltve: 2023. 04. 22.
- Environment + Energy Leader (2022):** Consumers are Consistently Willing to Pay More for Sustainable Products. <https://www.environmentenergyleader.com/2022/09/consumers-are-consistently-willing-to-pay-more-for-sustainable-products/>. letöltve: 2023.10.02.
- Hetesi E. - Révész B (2014):** Melyik a fontosabb? Információs technológia alapú és személyes kapcsolatok a business marketingben. In: Tompos, Anikó; Ablonczyné, Mihályka Livia (szerk.): *Növekedés és egyensúly : Kautz Gyula Emlékkonferencia 2013. június 11. elektronikus formában megjelenő kötete*, Győr, Magyarország: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, letöltve: 2023. 04. 22.
- Jahn Gabriele - Schramm Matthias - Spiller Achim (2005):** The reliability of certification: Quality labels as a consumer policy tool. *Journal of Consumer Policy*, 28. szám. 53-73. old.
- Kennedy Mary Susan - Ferrel, Linda K. - LeClair Debbie Thorne (2001):** Consumers' trust of salesperson and manufacturer: an empirical study. *Journal of Business Research*. 51. évf. 1. szám. 73-86. old.
- Kim Nayeon - Lee Kyungtag (2023):** Environmental consciousness, purchase intention, and actual purchase behavior of eco-friendly products: the moderating impact of situational context. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 20. évf. 7. szám. 5312. old.
- Koths Gerhard - Holl Florian (2012):** Verantwortungsvoller Konsum—ein Problem asymmetrisch verteilter Information? Corporate Social Responsibility: Verantwortungsvolle Unternehmensführung in Theorie und Praxis, 663-679. old.
- Kramer Roderick M. (1999):** Trust and distrust in organizations: Emerging perspectives, enduring questions. *Annual review of psychology*. 50. évf. 1. szám. 569-598. old.
- Lavorata Laure (2014):** Influence of retailers' commitment to sustainable development on store image, consumer loyalty and consumer boycotts: proposal for a model using the theory of planned behavior *J. Retail. Consum. Serv.*, 21 (6) (2014), pp. 1021-1027

- Lee Jin-Soo - Back Ki-Joon (2008):** Attendee-based brand equity. *Tourism management*. 29. évf. 2. szám. 331-344. old.
- Little Edward - Marandi Ebi (2003):** Relationship marketing management. Thomson Learning. 149-157. old.
- Lombart Cindy - Louis Didier (2014):** A study of the impact of corporate social responsibility and price image on retailer personality and consumers' reactions (satisfaction, trust and loyalty to the retailer). *Journal of Retailing and Consumer Services*. 21. évf. 4. szám. 630-642. old.
- Menguc Bulent - Ozanne Lucie K. (2005):** Challenges of the "green imperative": a natural resource-based approach to the environmental orientation—business performance relationship. *Journal Business Research*. 58. évf. 4. szám. 430-438 old.
- Maignan Isabelle - Ferrell O.C. (2001):** Antecedents and benefits of corporate citizenship: an investigation of French businesses, *Journal of Business Research*. 51. évf. 1. szám. 37-51. old.
- Moorman Christine, Deshpandé Rohit, Zaltman Gerald (1993):** Factors affecting trust in market research relationships, *Journal of Marketing*. 57. évf. 1. szám. 81-101. old.
- Morgan Robert M. - Hunt Shelby D. (1994):** The commitment-trust theory of relationship marketing. *Journal of Marketing*. 58. évf. 3. szám. 20-38. old.
- Mostafa Mohamed M. (2007):** A hierarchical analysis of the green consciousness of the Egyptian consumer. *Psychology and Marketing*, 24. szám. 445–473. old.
- Nuttavuthisit Krittinee - Thøgersen John (2017):** The importance of consumer trust for the emergence of a market for green products: The case of organic food. *Journal of Business Ethics*. 140. évf. 2. szám. 323-337. old.
- Reportlinker.com (2023):** Green product in global market overview 2023-2027, https://www.reportlinker.com/market-report/Environmental-Services/514390/Green-Product?term=green%20product%20market&matchtype=b&loc_interest=&loc_physical=9062959&utm_group=standard&utm_term=green%20product%20market&utm_campaign=ppc&utm_source=google_ads&utm_medium=paid_ads&utm_content=transactionnel-1&gad_source=1&gclid=CjwKCAjwz42xBh-B9EiwA48pT75S2yxwHeosEKCAAoH2mjrtMDmWcUtvDtXF26aeD1B-seM93X7O95QRoC0X8QAvD_BwE. letöltve: 2023.10.11.
- Roundup.org (2023):** 52 Huge Environmentally Conscious Consumer Statistics, <https://theroundup.org/environmentally-conscious-consumer-statistics/>, december 22. letöltve: 2024.01.13.
- Rubik Frieder - Scheer Dirk - Iraldo Fabio (2008):** Eco-labelling and product development: potentials and experiences. *International Journal of Product Development*, 6. évf. 3-4 szám. 393-419. old.
- Pellion Ágnes (2021):** A vállalatoktól várják a zöld fordulatot a fogyasztók, https://www.ey.com/hu_hu/news/2021-press-releases/08/a-vallalatoktol-varjak-a-zold-fordulatot-a-fogyasztok, letöltve 2023. 04. 27.
- Rousseau Denise M. - Sitkin Sim B. - Burt Ronald S. - Camerer Colin (1998):** Not so different after all: A cross-discipline view of trust. *Academy of Management Review*. 23. évf. 3. szám. 393-404. old.

- Shankar Venkatesh - Urban Glen L. - Sultan Fareena (2002):** Online trust: a stakeholder perspective, concepts, implications, and future directions. *The Journal of Strategic Information Systems*. 11. évf. 3-4. szám. 325-344. old.
- Simay Attila Endre (2012):** A fogyasztói lojalitás előzményei a magyar mobiltelefonos szolgáltatási piacon—A bizalom szerepe. *Vezetéstudomány*. 43. évf. 4. szám. 48-61. old.
- Smith Meghann - Lal Pankaj - Oluoch Sydney - Vedwan Neeraj - Smith Andrew (2021):** Valuation of sustainable attributes of hard apple cider: A best-worst choice approach. *Journal of Cleaner Production*, 318. szám. 128478. old.
- Tang Esther - Fryxell Gerald E. - Chow Clement S. (2004):** Visual and verbal communication in the design of eco-label for green consumer products. *Journal of International Consumer Marketing*. 16. évf. 4. szám. 85-105. old.
- Thøgersen John - Schrader Ulf (2012):** From knowledge to action—new paths towards sustainable consumption. *Journal of Consumer Policy*, 35 évf. 1-5. old.
- Törőcsik Mária (2017):** Self-marketing, Személy és marketing kapcsolatok, Akadémiai kiadó, Budapest, 40. old.
- Trademagazin.hu (2019):** A magyarok közel fele hajlandó akár többet is fizetni a környezetbarát szolgáltatásokért. <https://trademagazin.hu/hu/a-magyarok-kozel-fele-hajlando-akar-tobbet-is-fizetni-a-kornyezetbarat-szolgaltatasokert/>. letöltve: 2023.09.03.
- Wu Wen - Zhang Airong - van Klinken Rieks Dekker - Schrobbach Peggy - Muller Jane Marie (2021):** Consumer trust in food and the food system: a critical review. *Foods*. 10. évf. 10. szám. 2490. old.
- Vega-Zamora Manuela - Torres-Ruiz - Francisco José - Parras-Rosa Manuel (2019):** Towards sustainable consumption: keys to communication for improving trust in organic foods, *Journal of Cleaner Production*, 216. szám. 511-519. old.

SCHMUCK ROLAND

habilitált egyetemi docens,

Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet

associate professor, habil, University of Pécs, Faculty of Business and Economics, Department of Leadership and Organizational Sciences

ORCID: 0000-0002-9968-2173

email: schmuck.roland@ktk.pte.hu

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSA 1918-TÓL NAPJAINKIG

*THE QUALITY ASSURANCE OF THE HUNGARIAN HIGHER
EDUCATION FROM 1918 TO PRESENT TIMES*

ABSTRACT

The research describes the quality assurance of Hungarian higher education from 1918 to the present times. This century can be divided into three major distinguishable eras: (1) between the two world wars; (2) from the Second World War to the change of the regime; (3) after the change of the regime to present times. Hungarian higher education had a long evolving way in these eras. All of these eras included a major change in the higher education system based on social demands and political pressure. The needs of the different stakeholders resulted in different systems, including the goals, the institutions, and their processes. This resulted in different quality outcomes. The universities as we know nowadays are based on the conception of Humboldt which was introduced in the early 19th century and used until the end of the Second World War in Hungary. The socialism changed the education based on its ideology emphasizing the vertical social movement. After the change of the regime, the focus went to free choice of the young and the demands of the market. The academic freedom of Humboldt came alive again. As quality assurance was not as developed as nowadays in the first part of the 20th century, the current mainstream frameworks – such as the principles of quality management - can not be used to determine the quality of Hungarian higher education in all eras. The framework of stakeholders is used for the research, including four main stakeholders: (1) society; (2) government; (3) students and employers; (4) higher education institutions and professors.

Kulcsszavak: minőségbiztosítás, minőségmenedzsment, felsőoktatás, egyetem, felsőoktatási intézmények

Keynotes: quality assurance, quality management, higher education, university, higher education institutions

1. Bevezetés

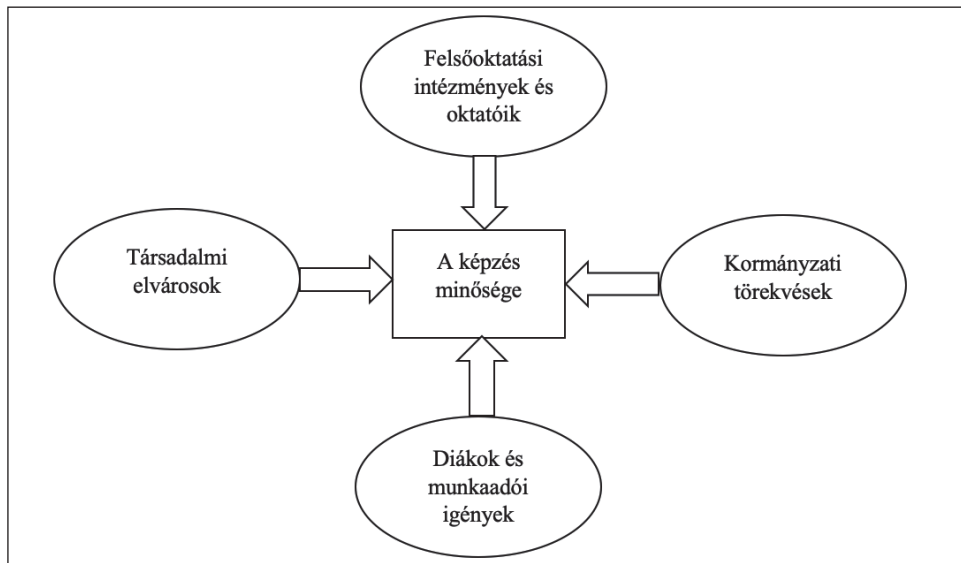
A tanulmány célja a magyarországi felsőoktatás minőségbiztosításának bemutatása. A használt kifejezés nem véletlen, a minőségirányítás szó csak a XX. század végén terjedt el, a század nagy részében a minőségbiztosítás szóval illették a minőségi termelés, szolgáltatás iránt végzett tevékenységeket.

A kutatást nehezíti, hogy az 1960-as évekig még az Amerikai Egyesült Államokban sem alakult ki a maihoz jelentősen hasonló minőségfelfogás, így az akkorigiban nem ismert szempontokat az adott korban érvényesíteni sem lehetett volna. Ennek a problémának a feloldásaként a kutatás olyan szempontrendszer alkalmaz, mely minden korban értelmezhető. Ez az érintettek szempontjainak figyelembevétele, mely változó szinten ugyan, de minden korban megtörtént. Ez a nézőpont az ISO 9001 minőségirányítási szabvány alapelvei közül többet is érint (vevőközpontúság, vezetőség elkötelezettsége, munkatársak bevonása), valamint a TQM alapelvei között is szerepel (összpontosítás a külső és belső vevőkre/használókra, dolgozók teljes körű részvétele). Szintén mindkét rendszer közös eleme a folyamatos fejlesztés, mely minden korban megjelenik mint szándék¹.

A minőségirányítás ilyen módon elemezhető az érdekelték elégedettsége révén, így az ez elemzési módszertan alkalmazható a felsőoktatási minőség kimutatására, ahogy ezt Bérces² valamint Bálint és szerzőtársai³ is javasolják. A kutatás továbbiakban az 1. ábra szempontrendszere mentén elemzi a magyar felsőoktatást 1918 óta, három fő korszakra bontva:

1. két világháború között,
2. a második világháborútól a rendszerváltásig,
3. a rendszerváltástól napjainkig.

1. ábra. A felsőoktatás minőségében érintett résztvevők
Figure 1. Stakeholders involved in higher education

Forrás: Saját szerkesztés Bérces Roland (2014). Minőségorientált felsőoktatás támogatása korszerű értékelő módszerekkel 29. old. alapján⁴

2. A magyarországi felsőoktatás minőségbiztosítása a két világháború között

A két világháború közötti általános minőségfelfogás szerint a minőségellenőrzéssel biztosítható⁵. Ez a felfogás már lehetővé tette a minőséggel kapcsolatos kérdések tudományos alapra helyezését⁶. Magyarországon a felsőoktatásban ezt azonban ekkor még nem alkalmazták. Ebben az időszakban hazánkban még nem létezett a felsőoktatásnak akkreditációs rendszere, így a felsőoktatás minősége az oktatás-szolgáltatási tevékenységben érintettek alapján véleményezhető. Megjegyzendő azonban, hogy az USA-ban már ebben az időszakban, az 1930-as években megkezdődött a felsőoktatás akkreditációja⁷.

2.1. Társadalmi elvárások

A humboldti elképzelések a mai napig meghatározzák a felsőoktatást. Wilhelm von Humboldt 1810-ben alapította a Berliini Egyetemet egy olyan új művelődési ideál szellemében, mely szerint az oktatás és a kutatás együtt adja ki az egységes egészet⁸. A Humboldt-féle szellemiség része volt a tanszabadság és az egyetemi autonómia, mely az állami ellenőrzést a lehető legszűkebbre vette⁹. Mindez minőségirányítási szempontból a döntésekbe történő bevonás alap gondolatának megvalósítását jelenti. Az ezen eszmék alapján szerveződött Berliini Egyetem hatása Magyarországon is érezhető volt: bár korábban is jellemző volt a magyar hallgatók németországi egyetemekre való beiratkozása, a Berliini Egyetemre egyre több

magyar hallgató iratkozott be, a számuk 1890-1919 között éves átlagban 66 felvett hallgató volt¹⁰. A magyar felsőoktatás elsősorban a tudományos alapképzés bizonyult erősnek, felvéve a versenyt a nyugat-európai egyetemekkel¹¹. A humboldti eszmék a magyar felsőoktatást 1948/49-ig jellemezték, mint a magyarországi egyetemek működő modellje¹². Mindez szervezeti szempontból decentralizációt jelentett, mely erősíti a minőségszemléletet azáltal, hogy a helyi vezetők befolyása a döntésekre jelentős, ezek a döntések pedig a helyi igények, információk alapján történnek meg.

A XX. század elején egyre több fiatal szeretett volna egyetemre járni, így felmerült a ma is aktuális minőségügyi kérdés: hogyan oldják meg az egyetemek az elitképzés vagy tömegképzés dilemmáját?¹³ Ez a dilemma végigkíséri a felsőoktatás történetét, és felfogható a minőség vs. tömegtermelés dilemmája oktatásbeli alternatívájaként.

2.2 Kormányzati törekvések

Az oktatási rendszer átalakítását segítette, hogy a trianoni békeszerződésben megtiltották a magyar haderő fejlesztését. Az oktatás fejlesztésére az ország költségvetésében több forrás maradt, minőségirányítási szempontból az erőforrások rendelkezésre álltak, azonban geopolitikai tekintetben a Trianon utáni állapot fejlesztésre szorult.

Klebensberg Kuno szerint a polihisztorok kora lejárt, ezért a középiskolákat differenciálták, hogy mindenki a saját érdeklődésének megfelelő iskolába járhasson. Ez tekinthető az oktatásban a vevőközpontúság megjelenésének. A feladatok egyértelműen definiálódtak: a középiskoláknak az alapképességeket és kompetenciákat kellett átadniuk. Az egyetemek bármely középiskolában megszerzett érettségien alapulva adtak specifikus szaktudást, az alapvető általános ismeretek meglétét alapul véve. Mindez azt is jelentette, hogy az egyetemeknek önmérséklet kellett tanúsítaniuk olyan tekintetben, hogy nem kérhették a középiskoláktól speciális szakirányú ismeretek oktatását¹⁴. Ebben az időszakban jelent meg a minőségirányítás rendszerszemlélete az oktatásban, ahol az egyes intézmények egymásra építhettek, alapul véve egymás folyamatait. Az egyetemeknek középiskolák által kinevelt, idegennyelvet is beszélő „praktikus ember” általános műveltségére kellett építeniük.¹⁵

2.3 Diákok és munkaadói igények

1926-ban befejeződött a nők egyetemi egyenjogúsítása. Az 1926. évi XXIV. törvény mondta ki, hogy a női és a férfi középiskola érettségije között nincs különbség, azok egyformán jogosítanak a továbbtanulásra. 1927-től a nők már a legtöbb magyarországi tudományegyetem-szakra felvételt nyerhettek. Ez alól kivétel a jogi egyetem, valamint a leánykollégiumban érettségizettek érettségijét sem fogadták el¹⁶. A diákokat tekintve ez a változás komoly előrelépést jelentett, mivel lehetővé tett a nők számára számos addig nem választható értelmiségi karriert. Ugyanakkor

a gazdasági válság következtében megnövekedett értelmiség munkanélküliség a diplomás nőket nagyobb arányban érintette¹⁷. Az egyetemi beiratkozási lapokon a beiratkozóknak azt is fel kellett tüntetniük, hogy mely felekezethez tartozónak tartották magukat. A két világháború közötti korszakban a katolikusok, a reformtusok és az izraelita felekezetekhez tartozó hallgatók voltak túlsúlyban. Míg az utóbbiak számossága az 1918/1919-es tanévben a hallgatók számának 38%-át is megközelítette jelentősen felülreprezentálva a lakosságban jelen levő arányukat, az antiszemitizmus előretörésével és a numerus clausus-törvény következtében a felsőoktatásbeli arányuk az 1920-as évektől kezdődően drasztikusan csökkent¹⁸. A numerus clausus-törvény korlátozta az egyetemre felvehető hallgatók számát a nemzetiségek arányában. Tekintettel arra, hogy a trianoni békeszerződés keretében a nemzetiségek többsége a határokon kívülre került, a törvény elsősorban a zsidó népesség továbbtanulását akadályozta¹⁹. Az egyetemre jellemzően a köztestviselők és a szabadfoglalkozású értelmiségiek gyermekei iratkoztak be. Legkevésbé a mezőgazdaságban és az iparban dolgozó munkások gyermekei tudtak bejutni a felsőoktatásba²⁰. Bár a politika is egyre jobban megjelent az egyetemek színterein mögött, ez kevésbé a tanári kart, inkább a hallgatóságot érintette, akik egyre jobban megosztottabbá váltak és egy részük politikailag is radikalizálódott²¹.

Az 1930-as években a tudományegyetemek hallgatóinak száma csökkent, egyúttal a gyakorlatiasabb képzési ágak, mint például a gazdasági és műszaki képzésen tanuló hallgató száma emelkedett²². Bár az oktatási átalakítások során a két világháború között össztársadalmi szinten növekedett az iskolázottság mértéke, azonban a felfele mobilitás esélyei nem nőttek. Ennek oka, hogy Magyarország gazdasági-társadalmi struktúrája nem változott meg, nem jött létre több, magasabb képzettséget igénylő munkahely²³.

A legelső diákjóléti intézmények az egyetemi diákasztalok voltak (mensa academica), ezek gyakorlatilag a mai egyetemi menzák elődjének feleltethetőek meg. Az étkeztetést az egyetemek saját maguk is a legfontosabb kérdésnek tekintették, melyet a hallgatók közel 20%-a vett igénybe²⁴. A korszakban nem volt jelentős más diákszervezetek tevékenysége, amiből levonható az a minőség szempontjából negatív következtetés, hogy a hallgatók nem kerültek bevonásra a döntésekbe.

2.4 Felsőoktatási intézmények és oktatóik

A felsőoktatási intézményeknek a nagyvárosok szerepkörének kiterjesztésében tradicionálisan nagy szerepe van. Ehhez a logikához illeszkedett az első világháború utáni felsőoktatási intézmény geopolitikai rendszere: Budapest mellett Debrecenben, Pécsen és Szegeden - mint törvényhatósági jogú városokban - működtek egyetemek. A nyugati példák alapján csökkentették Budapest súlyát a felsőoktatásban, helyi kulturális központokat hoztak létre. 1921-ben döntöttek arról, hogy a kolozsvári egyetemet Szegedre, a pozsonyi egyetemet Pécsre költöztetik, így Trianont követően négy városban működtek egyetemek Magyarországon (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs). Az intézményellátottságban Budapest állt az első helyen,

melyet az előbb említett három, tudományegyetemmel rendelkező város követte. Utánuk messze lemaradva következtek a főiskolákkal rendelkező városok. Magyarországon 1930/1931-ben a 11 törvényhatósági jogú városból 9-ben működött felsőoktatási intézmény (Budapest, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár). Az 1930-as években megnyílt nyolc új római katolikus főiskola, azonban ezek a felsőoktatás egészét tekintve nem voltak jelentősek alacsony hallgatói létszámuk miatt: jellemzően 100 fő alatti létszámmal működtek. 1930-ban a 20 évesnél idősebb magyarországi népesség 1,6%-a rendelkezett diplomával. Ezt a számot tekintve kiemelkedett Budapest 6,5%-kal.²⁵

Az egyetemi képzések tekintetében hallgatói szám alapján már az 1920-as évek elejétől jelentős túlsúlyba került az orvosi és a jogi képzés. Mindez a minőség rovására ment, infrastrukturális problémákat okozva, főleg az áttelepült egyetemek esetében. A Pécsi Tudományegyetem 1926-1927 évekbeli rektora, Gyomlai Gyula szavait idézve: „A joghallgatók számára egészségtelen szaporodása következtében előállott és fennáll az a helyzet, hogy egy-egy jogtanár előadása több száz, a historia és philisophia tanárának előadására 180 hallgató iratkozott be, holott a rendelkezésre álló jogi tanteremben 50 hallgatónál, az úgynevezett történeti és philosophiai szemináriumban 10-12 hallgatónál több nem fér be.”²⁶ Hasonló hiányosságok a Pécsi Tudományegyetem más karain is előfordultak, így például a Bölcsészettudományi Karon is²⁶. Mindez komoly fejlesztési, szolgáltatásminőségbeli hiányosságokat mutat. További problémákat okoztak a szakmai hiányosságok, több fontos tudomány szak hiánya, egyes helyeken a tanszékek alacsony száma²⁷.

3. A magyarországi felsőoktatás minőségbiztosítása a második világháború és a rendszerváltás között

A második világháború után 1947-ben jött létre az ISO (International Organization for Standardization – Nemzetközi Szabványosítási Szervezet), azzal a céllal, hogy minőségirányítási szabványokat hozzon létre²⁸. Amerikában ekkoriban a minőségi problémák megelőzésére helyezték a hangsúlyt, valamint megkezdtek a statisztikai folyamatszabályozás módszerének használatát.²⁹ Magyarországon azonban ekkoriban más szelek fűjtak, bár a minőség fejlesztésére történő törekvések megjelennek mind a társadalmi elvárások, mind az intézmények és hallgatóik tekintetében.

3.1 Társadalmi elvárások

A társadalmi célok megvalósítása érdekében a kormányzat a felsőoktatást jelentősen átalakította. A fogyasztói igények változása következtében egyes bölcsész- és jogi karokon 1947-től megszervezték az esti oktatást³⁰. Ez a lépés a vevőelégedettség növelését szolgálta. Az esti képzések nagy népszerűségét mutatja, hogy az indulásokat követő öt év alatt megtízszereződött az ezekre a képzésre járó hallgatók száma. 1952-ben vezették be a levelező képzést, mely szintén nagyon népsze-

rűvé vált: 1960-ban a levelező képzésekre már tízszer annyian jártak, mint az esti képzésekre, és körülbelül fele annyian, mint a nappali képzésekre.³¹

1961-től a felsőfokú technikumok létrehozásával egy mennyiségi bővülés indult el mind az intézmények, mind a hallgatók számát illetően. 1961-1965 között a technikumot hallgató diákok száma megháromszorozódott. A legnépszerűbbek az agrár és műszaki technikumok voltak. A technikumok célja a piaci igényeknek megfelelő gyakorlatorientált szakemberek képzése lett volna, azonban a rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ezért 1973-ben megszüntették a technikumok rendszerét, az intézmények főiskolákká váltak, vagy főiskolákhoz illetve egyetemhez lettek csatolva. A teljes felsőoktatást illetően a legtöbb hallgató műszaki képzéseket vett részt: az 1950-1960-as években, arányuk 37-38% körül mozgott.³²

3.2. Kormányzati törekvések

A Kommunista Párt 1948-as hatalomátvételét követően szovjet mintára szervezték át a magyar felsőoktatást. Mivel a célok között szerepelt az értelmiség lecserélése is – kivételt talán a műszaki értelmiség jelentett –, ekkor nagyon sok felsőoktatásban dolgozó oktatót elbocsátottak, helyükre új oktatókat ültettek. A szakok is átalakításra kerültek, megszüntették a teológiai jellegű karokat³³.

Az államnak a korábbiakkal ellentétben kifejezett célja volt a társadalmi vertikális mobilitás növelése. Az új megoldások, a technikumok és főiskolák az intergenerációs, az esti és levelező tagozatok az intragenerációs mobilitást támogatták, jellemzően sikeresen. Az orvosi képzés sajátos jellemzői – mint a 6 éves képzési idő, csak nappali tagozat, valamint a végzést követő szakmai felkészülési időszak korlátozott elhelyezkedési lehetőségekkel – miatt a gazdagabb családok gyermekei előnybe kerültek, így ezen a szakterületen a társadalmi vertikális mobilitás kevésbé valósult meg, mint a többi képzési területen.³⁴

3.3 Diákok és munkaadói igények

A második világháborút követő radikális ideológiai váltással növelték a paraszt- és munkásosztályokból származó hallgatók arányát, melynek célértéke 70% volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a korábban jellemzően értelmiségi családokból származó hallgatók száma jelentősen lecsökkent, mely természetesen befolyásolta a felsőoktatásba beiratkozó hallgatók „minőségét” is. A módszernek azonban társadalmilag pozitív hatása volt: növekedett a társadalmi vertikális mobilitás. A származási szempont szerinti felvételt 1963-ban megszüntették, és ismét a tanulmányi eredmény lett mérvado, bár a diszkriminációk nem szűntek meg, így például az egyházi iskolákból származókat hátrány érte.³⁵ Megvalósult a nők teljeskörű egyenlősége az egyetemi felvételi eljárások mentén, az 1946. évi XXII. törvény a nők számára lehetővé tette bármilyen felsőoktatási intézményben történő továbbtanulást.³⁶

A szigorú felvételi követelmények miatt alacsony számú volt a felsőoktatásban résztvevő hallgató, azonban aki egyszer bekerült a rendszerbe, az jó eséllyel

diplomát is szerzett.³⁷ Ez felveti annak a kérdését, hogy vajon egy ilyen képzési rendszer minőségi képzést, a szakismeretek jól ismerő diplomásokat eredményezhet-e? Az alacsony lemorzsolódás az oktatási és számonkérési rendszer minőségbeli problémáira utal. A felvételi arányok 30-50% körül mozogtak³⁸.

A régi diákszervezetek működését 1947-ben megtiltották, helyükre centralizált szervezeteket hoztak létre. Ilyen volt a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ), a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége. Az 1956-os forradalom után csak egyetlen ifjúsági szervezetet hagytak működni ez volt a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ).³⁹

Az 1970-es években kezdték el Európában a diplomás pályakövetést, tehát az egyes felsőoktatási intézményekben végzett hallgatók munkaerőpiaci beilleszkedésének, előmenetelének vizsgálatát. Magyarországon a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ kezdett bele egy ilyen felmérésbe, azonban a felmérést politikai okokból felfüggesztették. Eseti, nem rendszeres felmérések készültek, melyekkel minőségirányítási szempontból a képzések sikerességét monitorozták. Ennél gyakrabban mértek fel foglalkozási csoportokat, intézményektől függetlenül, melyekből azonban nem lehet következtetni az intézmények minőségére, csupán az adott szakmával kapcsolatos piaci igények kielégítésére.⁴⁰

3.4. Felsőoktatási intézmények és oktatóik

A nagy tudományegyetemekből szovjet mintára kisebb szakegyetemeket hoztak létre⁴¹. 1948-ban megalakult a Közgazdaságtudományi Egyetem. Szintén szovjet mintára 1951-ben leválasztották az orvostudományi karokat a tudományegyetemekről, és külön egyetemekké szervezték őket, ezzel tovább csonkítva az egyetemek képzési profilját. A felsőoktatási rendszer állami irányítási széttagolódott, a frissen alapított egyetemek és szakfőiskolák a szakminisztériumok alá tartoztak⁴². Kötelezően bevezették az orosz nyelvoktatást. A humboldti elvekkel ellentétben megszüntették az egyetemek autonómiáját. A döntéseket centralizáltan hozták meg az államháztartáson belül, azonban az egyes egyetemek fenntartói különbözőek voltak. Az egyes egyetemek vezetőségének csak korlátozott döntési hatásköre volt, a fontosabb döntések központosítottak dőltek el központilag begyűjtött és elemzett információk alapján.

Az 1970-es és 1980-as években jelentős infrastrukturális beruházások zajlottak és egyre több kutatási projektet is finanszírozott az állam. Ezek együttesen növelték a felsőoktatás minőségét.⁴³ Az egyetemi légkör az 1980-as évekre kezdett fel szabadulni.⁴³

Az oktatók körében a társadalmi mobilitás növekedése ellenére is megfigyelhető volt a presztízshierarchia. A magasabb végzettségű apák gyermekei jellemzően magasabb szintű intézményekben oktatottak, a paraszti- és munkásszármazású családok gyermekei jellemzően az alsóbb szintű oktatásban helyezkedtek el pedagógusként.⁴⁴

4. A magyarországi felsőoktatás minőségbiztosítása a rendszerváltás után

Nyugat-Európában az 1990-es években terjedt el a minőségirányítás szó a korábbi minőségbiztosítás helyett. Mindez egy menedzsment jellegű minőség-szemléletet takar a korábbi ellenőrzés-centrikus minőségértelmezés helyett. A pénzügyi világválságig egyre nőtt az általánosan használható ISO 9001 minőségirányítási szabvány szerinti tanúsítványok száma⁴⁵, ezt követően viszont egyre inkább előtérbe kerül az ipárgspecifikus szabványok használata.

4.1 Társadalmi elvárások

A rendszerváltással a korábbi szovjet mintára működő felsőoktatás is megreformálásra került. Az átalakítás legfontosabb szempontja a korábbi társadalmi egyenlőséghez képest a fiatalok egyéni választása és a piacorientáció volt. Az egyre jobban tömegesedő felsőoktatás során létrejövő magasabb tudás és műveltség a társadalom jólétét szolgálja⁴⁶. A felsőoktatás ilyen módú tömegesedésének nem kell szükségszerűen az oktatás minőségének romlását magával vonnia. A kimenetek és a bemenetek megfelelő szabályozásával olyan diverzifikált felsőoktatást lehet létrehozni, mely mindenki számára megfelelő kimenetet (főiskola, egyetemi diploma, PhD) tudja biztosítani. A magyar gyakorlatban azonban az látható, hogy a tömegesedés a minőség romlásával járt együtt.⁴⁷

A magyar felsőoktatásba visszatértek a II. világháború előtt uralkodó humboldti eszmék, visszaállt az egyetemek autonómiája. Mindezt az akkreditáció intézménye bizonyos mértékig csorbíthatná, azonban ezt a kérdést jól kezeli, hogy az akkreditációs testületek is a felsőoktatási szféra autonóm testületei.⁴⁸

4.2 Kormányzati törekvések

Az 1988. évi júniusi MT határozat (1047/1988) már konkrétan kifejezte a szándékot a minőség fejlesztésére, a tartalmi korszerűsítésre, kínálatbővítésre és a külső szakemberek bevonására. A rendszerváltás után növekedett a nemzetközi együttműködések száma és a felvételi rendszer nyitottsága, az esélyegyenlőség⁴⁹.

A nyugat-európai trendeknek megfelelően a rendszerváltás után bevezették a normatív, „fejkvóta” alapú finanszírozás rendszerét, melynek eredményeképpen a felsőoktatásban résztvevő hallgatók létszáma több, mint háromszorosára növekedett. Kormányzati célként jelent meg a felsőoktatási intézmények saját bevételeinek növelése, a gazdálkodási önállóság és felelősség. A kormányzat a költségterítéses képzések esetében a piacra bízta a felsőoktatási intézmény minőségének megítélését.⁵⁰ Az 1993-as felsőoktatási törvény növelte a felsőoktatási intézmények autonómiáját, bár ekkor a nemzetközi trend már inkább erősebb állami beavatkozást mutatott a gazdálkodás és a minőségbiztosítás terén egyaránt⁵¹.

A képzések iránti minőségi elvárások növekedtek⁵². Az 1995. évi OGY határozat (107/1995) kiemeleten kezelte az oktatás minőségét. Itt jelent meg célként

az intézményi minőségirányítási rendszerek kialakítása⁵³. Az 1995-ben alapított magyar Nemzeti Minőség Díj 2000 óta az oktatásra is kiterjed⁵⁴.

Huszonkilenc európai ország írta alá 1999-ben a Bologna kiáltványt, mely a mai napig meghatározza az az európai országok, és így Magyarország felsőoktatási rendszerét is. Az egyezmény célja az európai diplomák összehasonlíthatósága és a felsőoktatási rendszer Európa-szerte lehetséges átjárhatósága. A felsőoktatási intézmények kreditrendszerei ezáltal összehasonlíthatóvá válnak egymáséival.⁵⁵

4.3 Diákok és munkaadói igények

A hallgatói létszám 1990-2005 között felfutott, így az elit típusú felsőoktatás helyett tömeges felsőoktatás vált jellemzővé. Az ezredfordulóra egy-egy korosztályból 31-36% tudott a felsőoktatásba bejutni⁵⁶. A növekvő létszámok trendje 2005-2006 körül megfordult, majd 2011-től az állami finanszírozási arány gyengülésével jelentősen elkezdett csökkenni.⁵⁷

A piacorientáció előretörésével a felsőoktatási intézmények a piacon igényelt képzések nyújtásában váltak érdekeltté, hiszen ezekre a képzésekre vélhetően több hallgató iratkozik be. A költségtérítéssel képzéseknél, a hallgatókért kialakult verseny miatt a lemorzsolódási arányok csökkentek, mely ezeken a képzéseken a minőség csökkentését, és az így kapott diploma értékének csökkenését vonta maga után⁵⁸.

Számtalan diákszervezet kezdett működni a felsőoktatási intézményekben, köztük nemzetközi szervezetek is. Létrejöttek a hallgatói önkormányzatok, melyek 1991-ben integrálódtak a felsőoktatási intézmények belső struktúrájába⁵⁹. A hallgatók bevonása erősíti a képzések minőségét.

4.4. Felsőoktatási intézmények és oktatóik

A szovjet rendszer szerint széttagozódott felsőoktatási intézményrendszert integrálták, a II. világháború előtti korszakhoz hasonlóan ismét létrejöttek a nagy tudományegyetemek. Célként jelent meg a költségtakarékosság jegyében a párhuzamosságok csökkentése, azonban ezeket jellemzően nem sikerült megszüntetni.⁶⁰

A felsőoktatásban dolgozó oktatók létszáma nem követte a hallgatói létszám növekedését. Az oktatói létszám 1992 után kis csökkenésnek indult, majd az 1992-es 16 ezer fős értéket csak a 2000-es évek elején érte el ismét, addigra azonban a hallgatók létszáma már több, mint háromszorosára növekedett.⁶¹ Mindez az oktatók nagyobb fokú leterheltségét vonta maga után.

A felsőoktatási intézmények szakmai felügyeletét, akkreditációját 1993 óta a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB) látja el. Az újonnan alakult intézmények szinte 100%-a átment a MAB akkreditációs szűrőjén, melyet követően az új MAB által akkreditált intézmények a régi, tradicionális intézményekkel azonos minőségűnek tarthatják magukat⁶².

Magyarországon is megjelentek a minőségirányítási rendszerek alkalmazásai a felsőoktatásban. A MAB 2004-es felmérése szerint a felsőoktatásban legelterjedtebb minőségirányítási rendszer az ISO 9001 minőségirányítás szabvány volt, de

ekkor még alacsony 14%-os aránnyal. TQM alapú rendszert 10%, EFQM alapút 4% alkalmazott, az intézmények 61%-ában semmilyen minőségirányítási rendszer sem volt. Az ISO 9001 sikerességének oka a magyar felsőoktatásban, hogy amikor itt elkezdtek terjedni a minőségirányítási rendszerek, az ISO 9001 volt a legnépszerűbb ilyen rendszer⁶³. Az ISO 9001-et 2010 környékén számos magyar felsőoktatási intézmény kezdte el alkalmazni. Általános jellegéből kifolyólag az ISO 9001 bármilyen iparágban alkalmazható, így a felsőoktatásban is. 2011-re az OFI kutatása szerint a magyar felsőoktatási intézmények jelentős részében megkezdődött a minőségirányítási rendszer kiépítése, de ez nem mindenhol jelent tanúsított rendszert⁶⁴. Ezekkel a minőségirányítási rendszerekkel általánossá vált az oktatói munka hallgatói véleményezése és a diplomás pályakövetés is.

Mindeközben Nyugat-Európában megalkották az ESG-t⁶⁵, mely kifejezetten a felsőoktatásra vonatkozóan határozott meg minőségirányítási irányelveket. Előnye, hogy míg az ISO 9001 szabvány általános, az ESG specifikusan a felsőoktatásra készült. Ennek ma már a második, 2015-ös változatát használják⁶⁶. A MAB elvárásai szerint az ESG használatát a hazai felsőoktatási intézmények az elmúlt években kezdték meg. A jelenlegi intézményakkreditációk már az ESG irányelvek alapján történnek. Ezzel párhuzamosan az ISO 9001 használata visszaszorulóban van a felsőoktatási intézményeknél. Megjelentek a nemzetközi akkreditációk, melyek akár kurzusokat, programokat vagy intézményeket is akkreditálhatnak. Ezen akkreditációk magasabb szintet jelentenek a MAB által elvártaknál, és magas szinten specializáltak mind a felsőoktatásra, mind annak tudományterületeire vonatkozóan.

5. Összefoglalás

A felsőoktatás elmúlt évszadbeli történetét áttekintve jól látható, hogy a társadalmi célok és megoldandó problémák nem sokat változtak. Mindvégig jelen voltak a felsőoktatást szélesítő akaratok, azonban ezek az egyes korokban más módon jelentek meg, köszönhetően a politikai akaratnak. Az egyes korokban felmerülő társadalmi-gazdasági struktúrák más és más megoldásokat követeltek a felsőoktatási rendszertől. A minőségszemlélet az egyes korok minőségfelfogása szerint mindenhol megjelenik, a folyamatos fejlesztés és a rendszerszemlélet mindenhol jelen van. . Az első világháborút követően a Klebelsberg Kuno-féle átalakítások rendszerszinten a minőség fejlesztését szolgálták. Megvalósításuk során azonban az infrastrukturális lehetőségek, a gazdasági világválság és az erősödő antiszemitizmus miatt a minőségszemlélet háttérbe szorult. Tény azonban, hogy a nagy tudományegyetemek függetlensége és saját döntési hatásköre segítette a helyi, tényekkel alátámasztott döntések meghozatalát, mely a minőségfejlesztés egyik alappillére.

A minőségirányítás TQM szerinti értelmében az 1960-as és 1970-es években láthatunk olyan fejlesztéseket, melyek kifejezetten az érintettek elégedettségé-

nek növelésére szolgáltak. A második világháború és a rendszerváltás között a fejlesztések mellett a minőség szemlélet sérül is: a túlzott központosítás, a nem helyben történő döntések, a bejövő hallgatók „minőségének” romlása a rendszer minőségfejlesztését megkérdőjelezhetővé teszi. Mindamellett, hogy a felsőoktatás sikeresen reagált a felsőoktatás szélesebb körben való elérhetőségét szorgalmazó társadalmi igényre.

A rendszerváltást követően visszaállt a felsőoktatási intézmények autonómiája, bizonyos korlátozásokkal. A felsőoktatási rendszer a szabad pályaválaszt hirdetett és piacorientálttá vált. Míg ez utóbbi minőségirányítási szempontból egyértelmű pozitívum, sajnos más dolgok a minőség romlása irányába is hatottak. Így például míg a hallgatók létszáma drasztikusan növekedett, az oktatóké lényegében nem változott. Számos új felsőoktatási intézmény jött létre, melyek megkapták a MAB akkreditációját, így a régi tradicionális intézményekkel egyforma minőségűnek vallhatják magukat. Az intézményeknél jellemzővé vált a minőségirányítási rendszerek használata, elsősorban az ISO 9001 szabványé, melyet az elmúlt években kezdett leváltani a felsőoktatás-specifikus ESG irányelvek használata.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Turcsányi Károly (2014). Minőségelmélet és –módszertan. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest 109-113. old. és Schmuck Roland (2010). A minőségirányítás alapja. Comenius Kiadó, Pécs 5.6 alfejezet
- 2 Bérces Roland (2014). Minőségorientált felsőoktatás támogatása korszerű értékelő módszerekkel. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Budapest 29. old.
- 3 Bálint Julianna; Polónyi István; Siklós Balázs (2006). A felsőoktatás minősége. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest 12. old.
- 4 Bérces (2014) 29. old. Az eredeti felosztásban hat szempont szerepel, mely jelen kutatásban négy szemponttá került összevonásra. Az eredeti szempontok: (1) társadalom; (2) kormányzat; (3) diákok; (4) felhasználók (munkaadók); (5) tanárok; (6) oktatási intézmény.
- 5 Redmond R.; Curtis, E.; Noone T.; Keenan P. (2008). Quality in Higher Education: The Contribution of Edward Deming's Principles. *International Journal of Educational Management* 22(5) 432-441 old.
- 6 Turcsányi (2014) 20-21. old.
- 7 Bérces (2014) 28. old.
- 8 A Berliini Egyetem mintájára újultak meg a nyugat-európai és amerikai egyetemek is. A hunboldti eszmék lényege az egyetemek autonómiája, azonban ezek mentén alakultak ki az egyetemek ma is ismert formái, a karok és a tanszékek is. A modernizáció eredménye az egyetemekre ma is jellemző tudományos tevékenységek megerősödése a hagyományos oktatási tevékenység mellett.
- 9 Ujvári Gábor (1998). A berliini Collegium Hungaricum története (1924-1944). *Levéltári Szemle* 1998/2 3-28. oldal
- 10 Szögi László (2001). Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919, Budapest 26-28. old.
- 11 Szögi László (2017). A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai. *Per Aspera Ad Astra* 4(1-2) 166-184. old.
- 12 Ujvári (1998) 3-28. old.
- 13 Szögi (2017) 173. old.
- 14 Szabó Attila (2010). Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban, PhD értekezés, Pécs 78. old.
- 15 Szabó (2010) 70. old.
- 16 Ladányi Andor (1995). A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio* 1995/3 485-500 old.
- 17 Ladányi Andor (2002). A gazdasági válságtól a háborúig – A magyar felsőoktatás az 1930-as években. *Argumentum* Kiadó, Budapest 84. old.
- 18 Király Sándor (2009). Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között. PhD értekezés, Debreceni Egyetem BTK 62. old.
- 19 Szögi (2017) 166-184. old.

- 20 Király (2009) 41. old.
- 21 Szögi (2017) 173. old. A hallgatóság kezdetben a konzervatív-keresztény és a szociáldemokrata értékrendek alapján vált ketté, majd később jöttek létre a radikálisabb nézeteket valló csoportok.
- 22 Király (2009) 24. old.
- 23 Szabó (2010) 113-114. old.
- 24 Király (2009) 232. old.
- 25 Szabó (2010) 108. old.
- 26 Csizmadia Andor (1980). Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. Pécs 15. old.
- 27 Ladányi Andor (2000). Klebelsberg felsőoktatási politikája. Argumentum Kiadó, Budapest 38. old.
- 28 Bérces (2014) 41. old.
- 29 Redmond R.; Curtis, E.; Noone T.; Keenan P. (2008). Quality in Higher Education: The Contribution of Edward Deming's Principles. International Journal of Educational Management 22(5) 432-441. old. és Turcsányi (2014) 23-24. old.
- 30 Ladányi Andor (1995). A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. Educatio 1995/3 489. old.
- 31 Kiss László (2014). Diplomával a rendszerváltás előtt: A felsőoktatási intézményrendszer átalakítása a második világháború utáni Magyarországon. Felsőoktatási Műhely, Fókusz 18-19. old.
- 32 Kiss (2014) 20. old.
- 33 Szögi (2017) 174. old.
- 34 Kiss (2014) 29-31. old.
- 35 Szögi (2017) 175. old.
- 36 Ladányi (1995) 488. old.
- 37 Szögi (2017) 175. old.
- 38 Tímár János (1967). Továbbtanulás és elhelyezkedés. Tankönyvkiadó, Budapest 63. old.
- 39 Szögi (2017) 177-178. old.
- 40 Kiss (2014) 21. old.
- 41 Szögi (2017) 174. old.
- 42 Ladányi Andor (1986). Felsőoktatási politika. Kossuth Kiadó, Budapest 10-36. old.
- 43 Szögi (2017) 175. old.
- 44 Kiss (2014) 29. old.
- 45 Berényi László (2017). A minőségirányítás fejlődése és jövőbeli lehetőségei. Vezetéstudomány / Budapest Management Review 48(1) 48. old.
- 46 Szabóné Mojzes Angelika (2010). Gondolatok a felsőoktatás tömegesedéséről. Új Pedagógiai Szemle 60(5) 19. old.
- 47 Szabóné (2010) 20. old.
- 48 Polónyi István (2006). A munkaerőpiacra orientált felsőoktatási minőségbiztosítás. In: Bálint Julianna, Polónyi István, Siklós Balázs: A felsőoktatás minősége. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest 14. old.

- 49 Veres Pál (2016). Az 1988–2014 közötti korszak áttekintése a felsőoktatási stratégiai dokumentumok alapján. In: Derényi A., Temesi J. (szerk.): A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest 28. old.
- 50 Rappai Gábor (2005). A Bologna-folyamat kihívásai a statisztika felsőfokú oktatása számára. Statisztikai szemle 83(6) 515. old és Polónyi (2006). 14-17. old.
- 51 Kucsera Tamás Gergely (2010). Az országos felsőoktatási hallgatói képviselő és a magyarországi hallgatói önkormányzati modell fejlődéstörténete 1988-2008. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola 28. old.
- 52 Polónyi (2006) 10-14. old.
- 53 Temesi József (2016). A magyar felsőoktatás változásai 1988 és 2014 között: trendelemzések előkészítése a szakirodalom alapján. In: Derényi A., Temesi J. (szerk.): A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest 72. old.
- 54 Bérces (2014) 48. old.
- 55 Szabóné (2010) 17. old.
- 56 Szabóné (2010) 18. old.
- 57 Temesi (2016) 56. old.
- 58 Rappai (2005) 515. old.
- 59 Kucsera (2010) 48. old.
- 60 Rappai (2005) 516. old.
- 61 Rappai (2005) 514-515. old.
- 62 Rappai (2005) 516. old.
- 63 Szekeres Péter (2004). Minőségbiztosítási rendszerek a felsőoktatási intézményekben. In: Muhariné Szabó Szilvia (szerk.): A MAB 2004. évi kutatásfejlesztési projektjeinek tanulmányai. MAB Tanulmányok 1. 127. old.
- 64 OFI (2011). Minőségterkép. Gyorsjelentés a TÁMOP 4.1.4 „Minőségfejlesztés a felsőoktatásban” című kiemelt program II. 1. A) feladatának keretében elvégzett kutatás eredményeiről. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2011. december 10. 3. old.
- 65 European Association for Quality Assurance in Higher Education (2005). Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. Helsinki. ESG=Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area, magyarul „Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosításának standardjai és irányelvei”. Másnéppen hívják még bergeni irányelveknek is.
- 66 OFI (2016). IV. Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosításának standardjai és irányelvei

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Andorka Rudolf (1982):** Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest
- Bálint Julianna; Polónyi István; Siklós Balázs (2006):** A felsőoktatás minősége. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- Berényi László (2017):** A minőségirányítás fejlődése és jövőbeli lehetőségei. Vezetéstudomány / Budapest Management Review 48(1) 48-60. old.
- Bérces Roland (2014):** Minőségorientált felsőoktatás támogatása korszerű értékelő módszerekkel. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Budapest
- Csizmadia Andor (1980):** Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. Pécs
- European Association for Quality Assurance in Higher Education (2005):** Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. Helsinki
- Király Sándor (2009):** Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között. PhD értekezés, Debreceni Egyetem BTK
- Kiss László (2014):** Diplomával a rendszerváltás előtt: A felsőoktatási intézményrendszer átalakítása a második világháború utáni Magyarországon. Felsőoktatási Műhely, Fókusz, 2014, 13-42. old.
- Kucsera Tamás Gergely (2010):** Az országos felsőoktatási hallgatói képviselő és a magyarországi hallgatói önkormányzati modell fejlődéstörténete 1988-2008. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
- Ladányi Andor (1986):** Felsőoktatási politika. Kossuth Kiadó, Budapest
- Ladányi Andor (1995):** A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. Educatio 1995/3 485-500. old.
- Ladányi Andor (2000):** Klebelsberg felsőoktatási politikája. Argumentum Kiadó, Budapest
- Ladányi Andor (2002):** A gazdasági válságtól a háborúig – A magyar felsőoktatás az 1930-as években. Argumentum Kiadó, Budapest
- OFI (2011):** Minőségterkép. Gyorsjelentés a TÁMOP 4.1.4 „Minőségfejlesztés a felsőoktatásban” című kiemelt program II. 1. A) feladatának keretében elvégzett kutatás eredményeiről. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2011. december 10.
- OFI (2016):** IV. Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosításának standardjai és irányelvei
- Polónyi István (2006):** A munkaerőpiacra orientált felsőoktatási minőségbiztosítás. In: Bálint Julianna, Polónyi István, Siklós Balázs: A felsőoktatás minősége. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest 10-35. old.
- Rappai Gábor (2005):** A Bologna-folyamat kihívásai a statisztika felsőfokú oktatása számára. Statisztikai szemle 83(6) 514-532. old.
- Redmond R.; Curtis, E.; Noone T.; Keenan P. (2008):** Quality in Higher Education: The Contribution of Edward Deming's Principles. International Journal of Educational Management 22(5) 432-441. old.

- Szabó Attila (2010):** Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban, PhD értekezés, Pécs.
- Szabóné Mojzes Angelika (2010):** Gondolatok a felsőoktatás tömegesedéséről. Új Pedagógiai Szemle 60(5) 16-23. old.
- Szekeres Péter (2004):** Minősbiztosítási rendszerek a felsőoktatási intézményekben. In: Muhariné Szabó Szilvia (szerk.): A MAB 2004. évi kutatásfejlesztési projektjeinek tanulmányai. MAB Tanulmányok 1. 124-130. old.
- Szőgi László (2001):** Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919, Budapest
- Szőgi László (2017):** A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai. Per Aspera Ad Astra 4(1-2) 166-184. old.
- Temesi József (2016):** A magyar felsőoktatás változásai 1988 és 2014 között: trendelemzések előkészítése a szakirodalom alapján. In: Derényi A., Temesi J. (szerk.): A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest 53-80. old.
- Tímár János (1967):** Továbbtanulás és elhelyezkedés. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Turcsányi Károly (2014):** Minőségelmélet és –módszertan. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest
- Ujvári Gábor (1998):** A berlini Collegium Hungaricum története (1924-1944): Levéltári Szemle 1998/2 3-28. old.
- Veres Pál (2016):** Az 1988–2014 közötti korszak áttekintése a felsőoktatási stratégiai dokumentumok alapján. In: Derényi A., Temesi J. (szerk.): A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest 13-36. old.

FARAGÓ BEATRIX

egyetemi docens,

Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar

Kutatóközpont

*associate professor, University of Sopron, Alexandre Lamfalussy Faculty
of Economics Research Centre*

ORCID: 0000-0002-3480-8898

email: farago.beatrix@uni-sopron.hu

SPORTKLUBOK ÉS VÁROSI FEJLŐDÉS: SZINERGIÁK MAGYARORSZÁGON

*SPORTS CLUBS AND URBAN DEVELOPMENT: SYNERGIES IN
HUNGARY*

ABSTRACT

Sports clubs play a significant role in urban development in Hungary, both economically and socially. These institutions not only shape the local sports scene but also function as community centres that contribute to improving the health of the population and strengthening community cohesion. Events, competitions, and trainings organized by sports clubs stimulate the development of urban infrastructure, especially in terms of sports facilities, transport networks and services. The purpose of the study is to show what concrete synergies these institutions create with local economies and social processes, as well as how they contribute to the sustainable development of cities. The analyses focus on sports organizations in Hungary, regarding the number of sports clubs, their revenues and employment indicators.

Keywords: sports clubs, urban development, sports infrastructure, community spaces, sustainable development, social synergies, urban identity, urban development

Kulcsszavak: sportklubok, városi fejlődés, sportinfrastruktúra, közösségi terek, fenntartható fejlődés, társadalmi szinergiák, városi identitás, városfejlesztés

1. Bevezetés

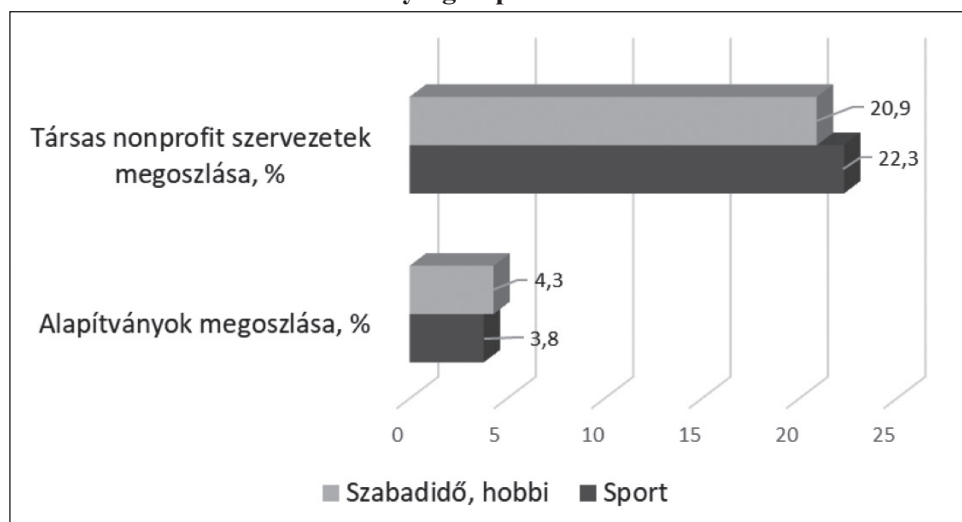
A sport egyre elterjedtebb funkciója, hogy a helyi gazdaság élénkítő eszközeként jelenik meg. Egyrészt jelentős mértékben hozzájárul a foglalkoztatáshoz, másrészt társadalmi funkcióin keresztül pozitív hatást gyakorol az egészséggaz-

daságra is.¹ A sportszervezetek hatással vannak az egészségmagatartás kialakítására, elősegítik a gyermekek sportszocializációját, valamint hozzájárulnak a helyi identitás erősítéséhez és a sportgazdaság élénkítéséhez, különösen a sporttermékek fogyasztásán keresztül.

A sportturizmus vonatkozásában a sportversenyek növelik a város imázsát és turisztikai vonzerejét². A munkaerőpiacon a sportszakemberek számára bázist képeznek a sportintézmények, amelyek atipikus foglalkoztatási formák révén³ akár mellékállásban, akár főállásban is megélhetést biztosíthatnak. A sportklubok működési formái sokfélék lehetnek: működhetnek nonprofit jelleggel, sportegyesületként vagy sportvállalkozásként is.

A sportban megjelenő nonprofit szervezetek aránya a sport területén 22,3%, a szabadidősportban 20,9%, a sport alapítványok 3,8%, míg a szabadidő területén 4,3% az összes alapítvány közül. (1. ábra) A nonprofit szervezetek nagy arányban vannak jelen a hazai szervezeti palettán.

**1. ábra A nonprofit szervezetek száma, megoszlása és összes bevétele
tevékenységcsoportok szerint**

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

A sport városi közegbe való integrációja társadalmi-gazdasági fejlesztési eszközzé válhat.⁴ A sport sikerei hatással vannak a városi imázsra, erősítik a közösségi büszkeséget, a szolidaritást, a helyi-regionális identitástudatot⁵,⁶. A közösségi összetartás, az egy helyre tartozás érzésének kialakításában a sportnak kiemelkedő szerepe van⁷.

A város és a sportklubok kapcsolatának erőssége nagymértékben függ az érintettekkel fenntartott kapcsolat minőségétől. Fontos, hogy ezek az érintettek sokfélék legyenek, és tevékenységük széles spektrumot öleljen fel⁸. A sportklubok

a környezet számos aspektusára hatással vannak. Az érintettekkel való szoros együttműködés révén képesek erőforrásaikat koncentráltan felhasználni, és ezáltal növelni a városimázst. A sport településfejlesztési eszközként is értelmezhető, mivel az infrastruktúra-fejlesztésben és a társadalmi életben egyaránt tökeelemként van jelen⁹.

Gazdasági szempontból a sport az OECD országokban a GDP mintegy 3 százalékát teszi ki¹⁰. A globalizáció következtében a sport világszerte elérhetővé vált, és számos társadalmi és gazdasági folyamat eszközeként működik – többek között az integráció, a városi rehabilitáció, valamint a sportinfrastruktúra fejlesztése terén^{11, 12}. A fejlődő kormányzási rendszerekben a város és a sport kapcsolata hangsúlyos^{13, 14}.

A tanulmány fókuszja a város és a városokban működő magyar sportklubok közötti kapcsolatok vizsgálatára terjed ki. A kutatás célja, hogy feltárja, hogy módon járulnak hozzá a sportklubok a város társadalmi és gazdasági tőkéjének erősítéséhez. A vizsgálat célkitűzése továbbá, hogy a sportklubok működésének hatásai láthatóbbá váljanak, és azok hasznosulása a lokális térben is fokozottabban érvényesüljön.

2. A sport és a város kapcsolata

A sport és a város kapcsolatában megkülönböztethetünk kisebb léptékű városi sporteseményeket, valamint nagyszabású, nemzetközi rendezvényeket, például világbajnokságokat vagy Európa-bajnokságokat. E sportesemények gazdasági szerepének elemzése hozzájárulhat a város gazdasági növekedésének méréséhez és tervezéséhez. A sport városban betöltött funkciója nem korlátozódik a gazdasági hatásokra; társadalmi funkciói is jelentősek, különösen az integráció és az egészséges életmód előmozdítása terén^{15, 16, 17, 18}. Ebben a kontextusban egyre fontosabbá válik a városi sportturizmus, valamint a sport és a városmarketing szoros kapcsolata¹⁹. A sportszolgáltatások hozzájárulnak a városi közösségek fejlesztéséhez és a lakosság aktivizálásához²⁰. A politika és a város kapcsolata is erősödik a sport révén, hiszen a városok fejlődéséhez folyamatosan új és innovatív eszközök bevonása szükséges, melyben a helyi politika kiemelt szerepet játszhat²¹. A sport fejlesztési potenciálja megjelenik például rehabilitációs területek megújításában is: egy elhanyagolt városi kerület forráshoz juthat egy nemzetközi sportesemény révén, amely új sportlétesítmények létrejöttét eredményezi – erre példa Győr és az EYOF. A sport lehet a lokális társadalom összetartója a sportintegráció által²², sportszervezeteivel, közösségével, sportversenyekkel gazdasági húzóerőt képvisel a helyi természeti értékekre építve, mint a vizes sportok, természetben történő sporttevékenységek²³.

Több városban új városi sportlétesítmények építésével sportzónák alakultak ki, amelyek az adott várost „sportos várossá” emelték. Ezek használata kettős: amelyben az első, amikor a sportzónák egy város egy területének kijelöléseként jelenik

meg sportvárosként, vagy a második, amikor az egész város sportvárosként definiáljuk. Az utóbbi egy holisztikus megközelítést igényel. A zónák kialakítása a városokban gazdasági fejlesztő hatású, hiszen a klaszteresedés ösztönzőleg hat helyi termelésre és szolgáltatásokra²⁴. A sporthoz kapcsolódó városi negyedek kialakítása a márkaépítés szempontjából is lényeges. A sportesemények utáni infrastruktúra-hasznosítást támogatja a fogyasztói piac, például szálláshelyek, sporttermékek, vendéglátóhelyek és élményszolgáltatások révén. Jó példaként említhető a dortmundi Westfalen Stadion, amely többfunkciós rendezvényterként működik, benne múzeummal és tematikus éttermekkel, amelyek illeszkednek a stadion arculatába. A Bolton Wanderers Labdarúgó Stadion az Egyesült Királyságban szállodával is kiegészül, amely néhány szobájából a pályára való kilátást biztosítja. A multifunkciós stadionok vizuális és közösségi tereinek jelentősége egyre nő, ez a modell jellemzi a modern várostervezést, amely a tematikus zónák létrehozására koncentrál²⁵. E zónák turisztikai kihasználtsága kulcsfontosságú, mivel gazdasági fenntarthatóságuk aktív turizmus nélkül nem biztosított. A sportos városok tehát turisztikai erőforrásként is értelmezhetők. A „sportos város” minősítés különböző indikátorok alapján elnyerhető például a Nemzeti Sporttanácstól, vagy más sport-szervezetektől, amelyek versenyeket hirdetnek a települések között. A sport és a város kapcsolatában a turisztikai üdülőhelyek is kiemelkedő szerepet kaptak. Jó példa erre a spanyolországi La Manga Club, ahol három golfpálya, 28 teniszpálya, nyolc futballpálya és két krikettpálya szolgálja a vendégeket. A sportturisztikai helyszínek a desztinációs problémák egyik lehetséges megoldásaként is értelmezhetők, mivel a sportturisták kiemelt célpontjaivá válhatnak²⁶. A városfejlesztés és a sport kapcsolatának első jelentős példája az 1960-as római olimpia volt, amely óta egyre gyakoribbá vált, hogy a nagy nemzetközi sportesemények jelentős városátalakító erővel bírnak²⁷. A sportos város kialakításának hatékonyabb módja, ha a szabadidősportot helyezi előtérbe a versenysporttal szemben. Ez elősegíti a lakosság aktív életmódját, közösségeket épít, és hozzájárul az élsport utánpótlásához. A sportos város jellemzője, hogy erősíti a turizmust, fontos szerepet játszanak benne az élsportesemények, a lakossági sport az élsport infrastruktúráját is használja, környezetében kereskedelmi és szórakoztató egységek jelennek meg.

3. A sportklubok és a város tökelemeinek kapcsolata

A városok népességnövekedésével és a várható élettartam emelkedésével a sportlétesítmények terhelése is egyre nagyobb²⁸. A funkcionális városok a városi fejlődés meghatározó tényezői, amelyekben megjelennek a városi programok, a rekreáció, a lakhatás és a munkavégzés lehetőségei. A sport egészségmegőrző funkciója a várostervezésben is fontos szerepet kapott, a város területrendezési eszközeivel sportolási lehetőségeket kínál az élhető környezet és a jobb életminőség megteremtése érdekében. A sport napjainkban nem csupán életünk része, hanem a városi társadalom integráns eleme. Az egészségesebb életmódra való törekvés egyre

inkább elmosódott határvonalat húz a versenysport és a szabadidősport között, így a kettő közötti átmenet egyre természetesebb. A sport, mint életstílus jelenik meg a városlakók körében. Ehhez kapcsolódik a sporttermékek piaca is, amely a sporttal kapcsolatos termékek és szolgáltatások fogyasztásán keresztül tovább erősödik, különösen a szabadidősport térnyerésének köszönhetően²⁹. A sport és a városi környezet összhangjában megjelennek a térbeli szempontok, így az elhelyezkedés, a megközelíthetőség, a nyilvános hozzáférés, valamint a kapcsolódás a szolgáltatásokhoz, éttermekhez, üzletekhez és szálláshelyekhez. A lakossági kapcsolattartás is lényeges: a városi lakosoknak könnyen hozzáférhető információkra van szükségük, egyszerűen igénybe vehető szolgáltatásokkal és közösségi terekkel, ahol a sport társasági eseménnyé válhat. A távolság és a hozzáférhetőség kérdéskörében a sport vizuális jelenlétének erősítése kerül előtérbe³⁰. Ez a környezethez való szoros kapcsolatban nyilvánul meg, és a városi élet és a sport közötti közvetlen együttműködést mutatja a sportprogramok sokszínű kínálatán keresztül. Kiemelt szempont, hogy a városi sportterek minden lakos számára hozzáférhetőek legyenek – ne alakuljanak ki kisajátított, kizárólagosan használt terek.

A multifunkcionális sportcsarnokok egyre népszerűbbek, mivel több sportág számára biztosítanak helyszínt. Ezek a létesítmények alkalmasak szervezett és nem szervezett csoportok fogadására is, így lehetőséget teremtenek a különböző sportágak kipróbálására és megismerésére. Az új irányzat része az intelligens funkciókombinációk alkalmazása, különösen a sport és a kultúra összekapcsolásán keresztül – ez több város sportpolitikájának szerves részévé vált.

A sport társadalmi környezetformáló szerepe ma már megjelenik a vonzó városi találkozóhelyek kialakításában és a városrészek vonzerejének növelésében. A sportklubok városi életbe való integrációja szimbiózist feltételez a városi funkciókkal, különös tekintettel az oktatásra, a rekreációra, a játszóterekre, az egészségügyi szolgáltatásokra és egyéb mozgásformákra.

A sportszervezetek programjai és projektjei lényeges szerepet kapnak a városi előnyök összehangolásában: összekapcsolják az érdekcsoportokat, és hidat képeznek a különböző szereplők között.

4. Sportszervezetek Magyarországon

A kutatás célja a sportszervezetek bemutatása a magyar szervezetek között. A tanulmány további célja a sportszervezetek bevételeinek és munkavállalói összetételének ismertetése, amely a lokális térben jelenik meg nagyobb arányban a városokban.

4.1. A kutatás mintája módszertana

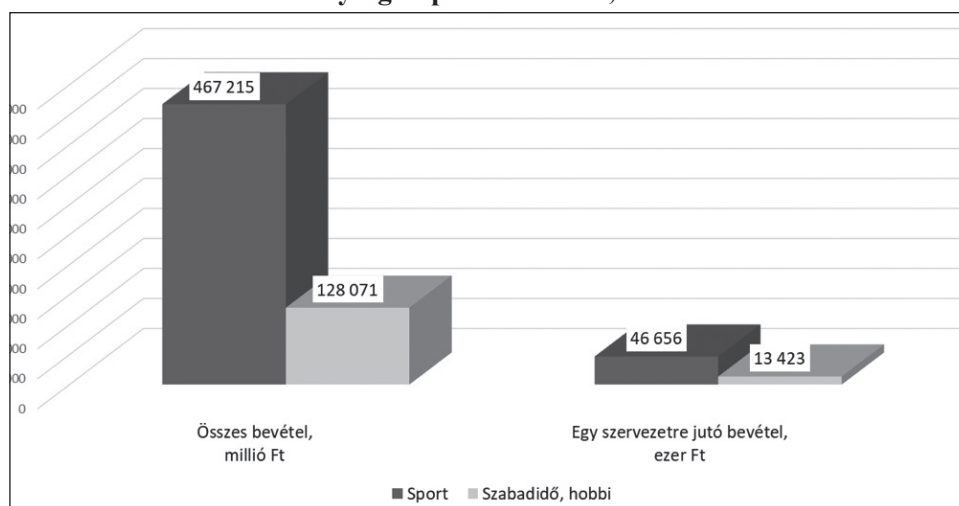
A kutatás mintája Magyarország sportszektorának elemzése 2020-2022 között, amelyben a sportklubok és az egyéb szabadidős és közösségi klubok szerepelnek. Az elemszám 2020-ban 18568 szervezet, 2021-ben 19171 szervezet, 2022-ben

19555 szervezet, amelyeket sport és egyéb szabadidős közösségi klubok alkotják. A városok és a sportklubok, és azok infrastruktúrájának összessége, a város lokális társadalmi és gazdasági vetületeként jelenik meg.

4.2. A kutatás eredményei

A magyar szervezetek között vizsgálatra kerültek a STADAT sport és egyéb szabadidős és közösségi klubok adatai. Ezek alapján a bevételek tekintetében a sportszervezetek 2022-ben közel négyszer nagyobb bevételük volt, mint a szabadidő és hobbi szervezeteknek. (1. ábra)

1. ábra A nonprofit szervezetek (sport, szabadidő) összes bevétele tevékenységcsoportok szerint, 2022-ben

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

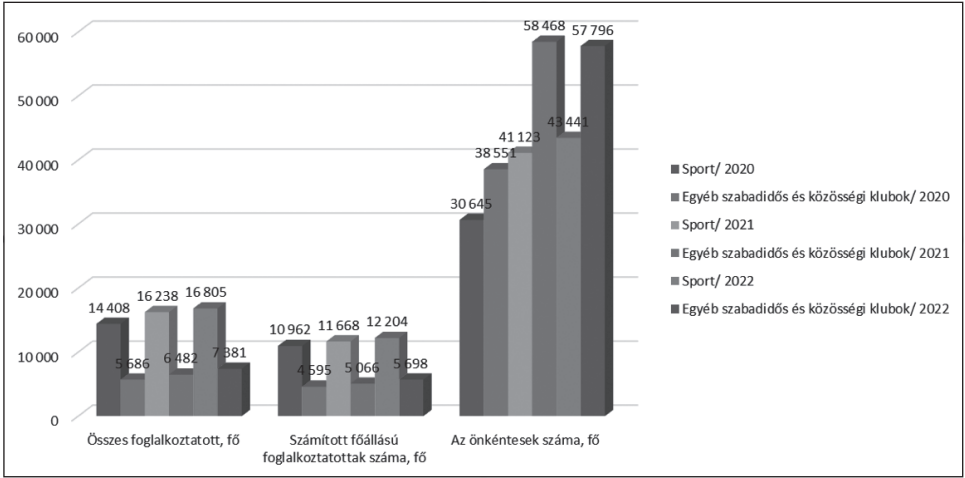
Amikor a sportklubok adatait vizsgáljuk a nonprofit tevékenységek jellemzőit vesszük számba. A sport hivatásos sportpiacát ebben a tanulmányban nem vizsgáljuk. A sport megnevezés az ábrákon és a táblázatokon a versenysport és szabadidősport klubokat foglalják magukba. Az egyéb szabadidős és közösségi klubok a versenysporttal nem foglalkozó, valamint a szabadidő egyéb formáit magába foglaló klubokat jelenti. A sportszervezetek csoportosításánál megkülönböztetünk alapítványokat, társas nonprofit szervezeteket. Az 1. táblázat mutatja be 2020-2022 közötti sportszervezetek számát Magyarországon. 2022-ben kis mértékű növekedés látható a 2020-as évhez képest, ami nem mutat erős fejlődést.

1. táblázat A nonprofit szektor főbb adatai szervezettípus és a Nonprofit Szervezetek Nemzetközi Osztályozási Rendszere (ICNPO) tevékenységi főcsoportok és csoportok szerint

Megnevezés	Alapítványok száma	Társas nonprofit szervezetek száma	A nonprofit szervezetek száma összesen
2020			
Sport	740	8 918	9 658
Egyéb szabadidős és közösségi klubok	513	8 397	8 910
Összesen 2021			
Sport	745	9 128	9 873
Egyéb szabadidős és közösségi klubok	680	8 618	9 298
2022			
Sport	721	9 293	10 014
Egyéb szabadidős és közösségi klubok	832	8 709	9 541

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

2. ábra A sportszervezetek és egyéb szabadidős és közösségi klubok foglalkoztatottak létszáma

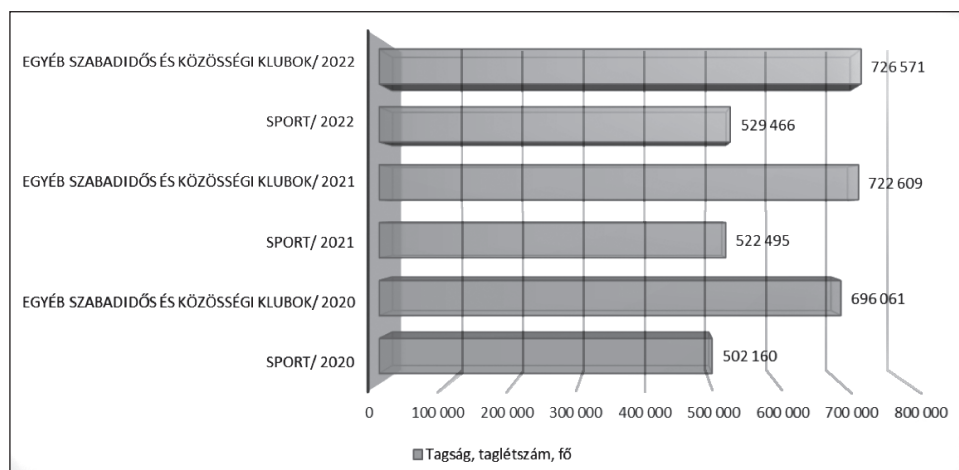

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

A város lokális gazdasági fejlődésében a munkaerőpiac egy kiemelt terület, ami befolyásolja a lakosság életszínvonalát, a város népszerűségét, élhetőségét. A sport, mint iparág a munkaerőpiaci versenyben jelentős szerepet kap. A sporttudományi képzések létjogosultsága, a sport, mint munkahely megjelenése a várost vonzó képzési központtá és munkaerőbázissá teheti. A sportban azonban megjelenik az önkéntesség szerepe, ami a városi társadalmi közösséget, az lokális identitást erősíti. A szabadidősportban az önkéntesek száma kiemelt, a foglalkoztatottság a sportklubokban magas, és egyre növekvő. (2. ábra)

A sportklubok másik meghatározó tényezője és alakítója a létszám. a 3. ábrán látható, hogy 2020-2022 között mind a sportklubokban, mind a szabadidőklubokban létszám növekedés tapasztalható. Mértéke 5% körüli, de a lakosság létszámfogyása ellenére növekedés tapasztalható. A sportklubok taglétszáma a szabadidős és közösségi klubok taglétszáma között a szabadidősport klubok vezető szerepet képviselnek.

3. ábra A sportklubok és egyéb szabadidős és közösségi klubok létszáma 2020-2022 között

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

Az önkéntesség a sportban több területen biztosít hatékonyságot. Egyrésről gazdaságilag bérmegetakarítást jelent, társadalmilag pedig az oktatásban, a sportban, az egészséges életmód területén mind jótékony hatással van. Az önkéntesek az idejüket és a lelkesedésüket adják a sportban, a rendezvényeken. Ez társadalmilag példaképként jelenik meg, pozitív hatása van a fiatalokra, a lokális társadalomra, az egészségnevelésre. (3. táblázat)

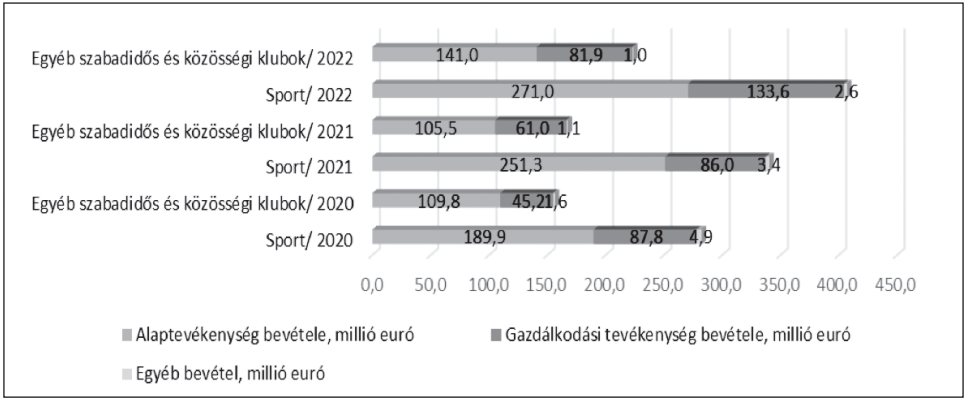
2. táblázat A sportszervezetekben, és az egyéb szabadidős és közösségi klubokban az önkéntes munka időtartalma, és bérmegtakarítása

Megnevezés	Az önkéntes munka becsült időtartama, millió óra	Önkéntesség becsült bérmegtakarítása, millió euró
Sport/2020	3,8	21,0
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2020	4,6	25,7
Sport/2021	5,2	31,0
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2021	7,1	42,7
Sport/2022	5,2	39,3
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2022	7,2	54,8

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

A sportklubok bevételeiben az alaptevékenységének bevétele nagyobb arányú a gazdálkodási tevékenység bevételeinél. A sportklubok bevételeinél 2020-2022 időszakban nagy arányú növekedés tapasztalható a gazdálkodási tevékenységben 86 millió euróról 133,6 millió euróra nőtt. A szabadidős szervezetek gazdasági bevétele nem változott a 2020-2022-es időszakban, az alaptevékenységük bevétele viszont növekedett 105,5 millió euróról 141 millió euróra. (4. ábra)

4. ábra Sportszervezetek és egyéb szabadidős és közösségi klubok bevétele 2020-2022-es időszakban.

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

A sportszervezetek állami támogatása a 2020-2022-es időszakban 146,3 millió euróval növekedett, a magántámogatás szintén 20,4 millió euróval emelkedett.

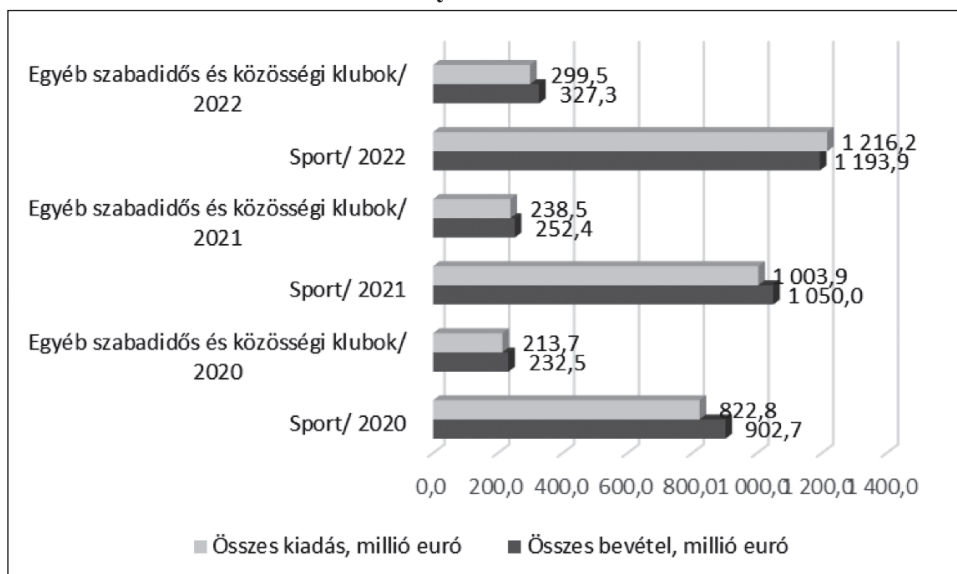
A szabadidő szférában szintén erősödés tapasztalható. (3. táblázat) A sporttámogatások egyre nagyobb aránya pozitívan hat az egészségre, a társadalmi és gazdasági lokális folyamatokra.

3. táblázat Az állami támogatások és magántámogatások összege a sportszervezetek és az egyéb szabadidős és közösségi klubok 2020-2022 időszakban

Megnevezés	Állami támogatás, millió euró	Magántámogatás, millió euró
Sport/2020	512,9	107,1
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2020	49,9	26,1
Sport/2021	568,9	140,4
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2021	59,0	25,8
Sport/2022	569,2	127,5
Egyéb szabadidős és közösségi klubok/2022	67,0	36,4

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

5. ábra A sportszervezetek és az egyéb szabadidős és sportklubok bevétel-kiadás aránya 2020-2022 között

Forrás: STADAT alapján saját szerkesztés

A kiadások és a bevételek 2022-ben a sportkluboknál a STADAT nyilvántartásában negatív képet mutat, hiszen a kiadások meghaladják a bevételeket, ami a Covid hatásaként is magyarázható. A szabadidő területén ez a szituáció nem érvényes, ott a bevételek fedezik a kiadásokat, bár kisebb mértékben, mint a korábbi években. (5. ábra)

5. Következtetések

Az elmúlt években a sport és a város kapcsolatában jelentős fejlődés volt tapasztalható. A sport egyre gyakrabban jelenik meg a városfejlesztés stratégiai eszközeként, különösen azokban a városokban, ahol az innováció kiemelt szerepet játszik a társadalmi és gazdasági fejlődés előmozdításában. A sport hozzájárulhat egyes városrészek megújításához, a turizmus élénkítéséhez, a lakosság egészségmegőrzéséhez és az egészségnevelés fejlesztéséhez is.

A nemzetközi szakirodalomban számos példa található a város, a sport és a sportklubok közötti innovatív együttműködésekre. Ezekre az esetekre a komplex gondolkodásmód és a szereplők közötti klaszteralapú együttműködés jellemző. A sport napjainkban már nem kizárólag az egészségmegőrzés eszköze, hanem aktív szerepet tölt be a lokális identitás erősítésében, a közösségépítésben, a várostervezésben – különösen a rehabilitált városi területek újrahasznosításában –, valamint az új gazdasági funkciók kialakításában.

Magyarországon a sportklubok száma mind a versenysport, mind a szabadidő-sport területén jelentős. Az elmúlt időszakban a sportszervezetek támogatása és bevételei egyaránt növekedtek. A sport gazdasági és társadalmi szerepvállalásában az önkéntesség is egyre meghatározóbbá válik, amely megnyilvánul a helyi identitás formálásában, a sportklubok civil támogatásában és a társadalmilag értékes minták terjedésében.

A sport szerepe a foglalkoztatásban is egyre markánsabb, amit a sporttudományi képzések bővülése és a sporttal kapcsolatos munkaerőpiaci kereslet is alátámaszt. Emellett a sport, globalizált jellegének köszönhetően, mind a politikában, mind a gazdaságban egyre hangsúlyosabb szerepet játszik – különösen a városmarketing, a városi területhasználat és a város társadalmi szerkezetének alakítása terén.

6. Összefoglalás

A tanulmány a sportklubok és a város közötti együttműködés formáit és hatásait vizsgálta. A szakirodalmi elemzés alapján számos nemzetközi példa igazolja, hogy a sport, a sportklubok és a városi környezet kapcsolata egyre inkább a komplexitás jegyében alakul. A kutatás rámutatott arra, hogy a sport már nem csupán a fizikai aktivitás keretein belül értelmezhető, hanem számos pozitív hatással és eszközrendszerrel rendelkezik, amelyet érdemes kihasználni a városi életminőség fejlesztése érdekében.

Ennek köszönhetően a politikai döntéshozók és a városi lakosság egyaránt élvezhetik a sport nyújtotta előnyöket, amelyek között innovatív elemek is megjelennek. A kutatás során a sportklubok magyarországi száma, anyagi háttere és munkaerőpiaci jellemzői is bemutatásra kerültek statisztikai adatok segítségével.

A sportklubok társadalmi jelentősége hozzájárul az életszínvonal növeléséhez, pozitívan befolyásolja a város arculatát és identitását, valamint növeli a lakosság körében a helyi jólét érzését. A tanulmány hazai és nemzetközi szakirodalmi áttekintése rávilágít arra, hogy a sport és a város kapcsolata stratégiai együttműködésen alapul, amelyben jelentős potenciál rejlik.

Az elemzés során az is egyértelművé vált, hogy ez az együttműködés nemcsak gazdasági és társadalmi, hanem kulturális szempontból is kiemelkedő. A sportesemények és rendezvények élénkítik a közösségi életet, erősítik a helyi összetartozást, és hozzájárulnak a városi identitás megerősítéséhez. A sportklubok által szervezett versenyek és programok turisztikai vonzerővel is bírnak, amelyek elősegítik a helyi gazdaság élénkülését, növelik a látogatók számát, valamint fokozzák a helyi szolgáltatások igénybevételét.

Az együttműködés további előnye, hogy hozzájárul a város fenntartható fejlődéséhez. A sportklubok szerepvállalása a zöld beruházásokban – például energiahatékony létesítmények építésében vagy fenntartható rendezvények szervezésében – előmozdíthatja a környezeti tudatosságot és a fenntarthatóságot. Ezen kívül a sport ösztönzi az egészséges életmódot, ami hosszú távon csökkentheti az egészségügyi rendszerek terheit, és javíthatja a lakosság általános életminőségét.

A kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy a sportklubok és a városi vezetés közötti stratégiai együttműködés továbbfejlesztése mindkét fél számára előnyös. A sportklubok nemcsak szabadidős lehetőségeket kínálnak a helyi lakosság számára, hanem érdemben hozzájárulnak a város gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődéséhez is. A sport tehát nem pusztán fizikai aktivitás, hanem a városi jólét és a fenntartható fejlődés egyik kulcstényezője is lehet.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Davies Larissa (2002): Sport in the city: Measuring economic significance at the local level. *European Sport Management Quarterly*, 2(2), 83–112. old. DOI: <https://doi.org/10.1080/16184740208721915>
- 2 Jakab Petra – Konczosné Szombathelyi Márta (2018): Város és nagyvállalat együttműködése hírnevük alakításában: Győr és az Audi Hungaria Zrt. *Tér és Társadalom* 32: 1 pp. 97-112. old.
- 3 Gösi Zsuzsanna (2020): Atipikus munkavégzési formák sporteseményeken. *GRADUS* 7:2 270-276., 7 old.
- 4 Chema Thomas V. (1996): When professional sports justify the subsidy. *Journal of Urban Affairs*, 18, 19-22. old.
- 5 Johnson Arthur T. – Sack Allen (1996): Assessing the value of sports facilities: the importance of non economic factors. *Economic Development Quarterly*, 10, 369-381.
- 6 Carlino Gerald – Coulson N. Edward (2004): Compensating differentials and the social benefits of the NFL. *Journal of Urban Economics*, 56, 25-50.
- 7 Zimmerman Dennis (1997): Subsidizing stadiums: Who benefits, who pays? In Noll, R. G. – Zimbalist, A. (Eds.), op. cit., 119-145. old.
- 8 Ahonen Aila – Lämsä Jari – Mero Antti – Karimäki Ari (2016): Sport city branding of a mid-sized city in Finland. *Acta Turistica*, vol. 28, no. 1, old. 27-48, Available online: <https://www.jstor.org/stable/44413530>
- 9 Kozma Gábor – Teperics Károly – Radics Zsolt (2014): The Changing Role of Sports in Urban Development: A Case Study of Debrecen (Hungary). *The International Journal of the History of Sport*, 31(9), 1118–1132. old. DOI: <https://doi.org/10.1080/09523367.2013.865119>
- 10 Gratton Chris – Henry Ian (2001): Sport in the City. The Role of Sport in Economic and Social Regeneration. Routledge, London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203471401>
- 11 Hirst Paul – Thompson Grahame (1995): Globalization and the Future of the Nation-State. *Economy and Society*, Vol. 24(3), 408–442. old.
- 12 Keil Roger (1998): Globalization Makes States: Perspectives of Local Governance in the Age of the World City. *Review of International Political Economy*, Vol. 5(4), 616 – 646. old.
- 13 Andrew Caroline – Goldsmith Michael (1998): From Local Government to Local Governance – and Beyond? *International Political Science Review*, Vol. 19(2), 101–117. old.
- 14 Wilhelm Jorge (1996): Introduction: Urban challenges of a transitional period. *International Social Science Journal*, Vol. 48(1), 9 (7 old.).
- 15 Roche Maurice (1992): Problems of Rationality and Democracy in Mega-Event Planning: a Study of Sheffield's World Student Games 1991. Paper presented at the Leisure and New Citizenship, the VIIIth European Leisure and Recreation Association Congress, Bilbao, Spain.
- 16 Law Christopher (1994): Manchester Bid For the Millennium Olympic Games'. *Geography*, Vol. 79(344 Pt3), 222–231. old.

- 17 York Kelen (1991): Sport and Community Identity: the Case of Bath Rugby Football Club. *South Hampshire Geographer*, Vol. 20, 12–23. old.
- 18 Crompton John (1995): Economic Impact Analysis of Sports Facilities and Events: Eleven Sources of Misapplication. *Journal of Sports Management*, Vol. 9, 14–35
- 19 Kotler Philip – Haider Donald – Rein Irving (1993): *Marketing Places*. New York: Free Press. KPMG Management Consulting. Manchester 2000: *Economic Benefits and Opportunities of the Olympic Games*. London: KPMG Management Consulting.
- 20 Lorrain Dominique – Stoker Gerry (1997) (eds): *The Privatization of Urban Services in Europe*. London: Cassell
- 21 Logan John – Molotch Harvey (1996): The City as a Growth Machine. In Fainstein S. – Campbell S. (eds), *Readings in Urban Theory*. Oxford: Blackwell
- 22 Faragó Beatrix – Béki Piroska (2015): Development strategy of Roma sports as a tool of sport integration: Rozvojová strategie romských sportů jako nástroj sportovní integrace. *Studia Sportiva* 9: 1 old. 151-156., 6 old.
- 23 Faragó Beatrix (2024): Szigetköz területfejlesztése a lokális erőforrásokkal. *KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK XVI. évfolyam 2. szám, 2023/2.: №57.* old. 55-70. Paper: ISSN 1789-6339 (nyomtatott) ISSN 2676-878X (online), 15 old.
- 24 Brown Adan – O'Connor Justin – Cohen Sara (2000): Local music policies within a global music industry: Cultural quarters in Manchester and Sheffield, *Geoforum*, 3(1), pp. 437–451.
- 25 Silk Michael – Amis John (2005): Sport tourism, cityscapes and cultural politics, *Sport in Society* 8(2), old. 280–301
- 26 Francis Sonia – Murphy Peter (2005): Sport tourism destinations: The active sport tourist perspective, in: J. Higham (Ed.) *Sport Tourism Destinations*, pp. 73–92 (Oxford: Elsevier).
- 27 Munoz Francesc (2006): Olympic urbanism and Olympic Villages: Planning strategies in Olympic host cities, London 1908 to London 2012, *Sociological Review*, 54(S2), pp. 175–187.
- 28 Bosch Naran (2009): Ruimte voor sport, De ontkoppeling van groen en sportvelden, in *Bloed, Zweet en Tranen*, Sport in Amsterdam, Dienst Ruimtelijke Ordening, Gemeente Amsterdam, old. 44-53
- 29 Casas Valle Daniel – Kompier Vincent (2013): Sport in the City, Lay Out #22 magazine, Creative Industries Fund, Rotterdam.
- 30 Hoekman Remco (2011): Van den Heuvel, M, Van der Poel, H (2011), Sport in de stad, Over de maatschappelijke, ruimtelijke en economische rol van sport in de stedelijke context, Akro Sport Media, Nieuwegein

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ahonen Aila – Lämsä Jari – Mero Antti – Karimäki Ari (2016):** Sport city branding of a mid-sized city in Finland, *Acta Turistica*, vol. 28, no. 1, old. 27-48, Available online: <https://www.jstor.org/stable/44413530>
- Andrew Caroline – Goldsmith Michael (1998):** From Local Government to Local Governance – and Beyond? *International Political Science Review*, Vol. 19(2), 101–117. old.
- Bosch Naran (2009):** Ruimte voor sport, De ontkoppeling van groen en sportvelden, in 'Bloed, Zweet en Tranen, Sport in Amsterdam', Dienst Ruimtelijke Ordening, Gemeente Amsterdam, old. 44-53
- Brown Adan – O'Connor Justin – Cohen Sara (2000):** Local music policies within a global music industry: Cultural quarters in Manchester and Sheffield, *Geoforum*, 3(1), pp. 437–451.
- Carlino Gerald – Coulson N. Edward (2004):** Compensating differentials and the social benefits of the NFL. *Journal of Urban Economics*, 56, 25-50.
- Casas Valle Daniel – Kompier Vincent (2013):** Sport in the City, Lay Out #22 magazine, Creative Industries Fund, Rotterdam.
- Chema Thomas V. (1996):** When professional sports justify the subsidy. *Journal of Urban Affairs*, 18, 19-22. old.
- Crompton John (1995):** Economic Impact Analysis of Sports Facilities and Events: Eleven Sources of Misapplication. *Journal of Sports Management*, Vol. 9, 14–35
- Davies Larissa (2002):** Sport in the city: Measuring economic significance at the local level. *European Sport Management Quarterly*, 2(2), 83–112. old. DOI: <https://doi.org/10.1080/16184740208721915>
- Faragó Beatrix – Béki Piroska (2015):** Development strategy of Roma sports as a tool of sport integration: Rozvojová strategie romských sportů jako nástroj sportovní integrace. *Studia Sportiva* 9: 1 old. 151-156., 6 old.
- Faragó Beatrix (2024):** Szigetköz területfejlesztése a lokális erőforrásokkal. *KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK XVI. évfolyam 2. szám, 2023/2.: №57.* old. 55-70. Paper: ISSN 1789-6339 (nyomtatott) ISSN 2676-878X (online), 15 old.
- Francis Sonia – Murphy Peter (2005):** Sport tourism destinations: The active sport tourist perspective, in: J. Higham (Ed.) *Sport Tourism Destinations*, pp. 73–92 (Oxford: Elsevier).
- Gósi Zsuzsanna (2020):** Atipikus munkavégzési formák sporteseményeken. *GRADUS* 7:2 270-276., 7 old.
- Gratton Chris – Henry Ian (2001):** Sport in the City. The Role of Sport in Economic and Social Regeneration. Routledge, London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203471401>
- Hirst Paul – Thompson Grahame (1995):** Globalization and the Future of the Nation-State. *Economy and Society*, Vol. 24(3), 408–442. old.
- Hoekman Remco, Van den Heuvel, M, Van der Poel, H (2011):** Sport in de stad, Over de maatschappelijke, ruimtelijke en economische rol van sport in de stedelijke context, Akro Sport Media, Nieuwegein

- Jakab Petra – Konczosné Szombathelyi Márta (2018):** Város és nagyvállalat együttműködése hírnevük alakításában: Győr és az Audi Hungaria Zrt. *Tér és Társadalom* 32: 1 pp. 97-112. old.
- Johnson Arthur T. – Sack Allen (1996):** Assessing the value of sports facilities: the importance of non economic factors, *Economic Development Quarterly*, 10, 369-381.
- Keil Roger (1998):** Globalization Makes States: Perspectives of Local Governance in the Age of the World City. *Review of International Political Economy*, Vol. 5(4), 616 – 646. old.
- Kotler Philip – Haider Donald – Rein Irving (1993):** *Marketing Places*. New York: Free Press. KPMG Management Consulting. Manchester 2000: *Economic Benefits and Opportunities of the Olympic Games*. London: KPMG Management Consulting.
- Kozma Gábor – Teperics Károly – Radics Zsolt (2014):** The Changing Role of Sports in Urban Development: A Case Study of Debrecen (Hungary). *The International Journal of the History of Sport*, 31(9), 1118–1132. old. DOI: <https://doi.org/10.1080/09523367.2013.865119>
- Law Christopher (1994):** Manchester Bid For the Millennium Olympic Games. *Geography*, Vol. 79(344 Pt3), 222–231. old.
- Logan John – Molotch Harvey (1996):** The City as a Growth Machine’. In Fainstein S. – Campbell S. (eds), *Readings in Urban Theory*. Oxford: Blackwell
- Lorrain Dominique – Stoker Gerry (1997) (eds):** *The Privatization of Urban Services in Europe*. London: Cassell
- Munoz Francesc (2006):** Olympic urbanism and Olympic Villages: Planning strategies in Olympic host cities, London 1908 to London 2012, *Sociological Review*, 54(S2), pp. 175–187.
- Roche Maurice (1992):** Problems of Rationality and Democracy in Mega-Event Planning: a Study of Sheffield’s World Student Games 1991. Paper presented at the Leisure and New Citizenship, the VIIIth European Leisure and Recreation Association Congress, Bilbao, Spain.
- Silk Michael – Amis John (2005):** Sport tourism, cityscapes and cultural politics. *Sport in Society*, 8(2), old. 280–301
- Wilheim Jorge (1996):** Introduction: Urban challenges of a transitional period. *International Social Science Journal*, Vol. 48(1), 9 (7 old.).
- York Kelen (1991):** Sport and Community Identity: the Case of Bath Rugby Football Club. *South Hampshire Geographer*, Vol. 20, 12–23. old.
- Zimmerman Dennis (1997):** Subsidizing stadiums: Who benefits, who pays? In Noll, R. G. – Zimbalist, A. (Eds.), *op. cit.*, 119-145. old.

GULYÁS LÁSZLÓ

egyetemi tanár,

állományon kívüli kutató, Szegedi Tudományegyetem
external researcher, University of Szeged

ORCID: 0000-0001-5751-2945

email: laszlo.gulyas65@gmail.com

VEZÉRFONAL A SZINTÉZISÍRÁSHOZ II/1. A DEMOKRATIKUS KÍSÉRLET ELBUKÁSA 1944–1948 ELSŐ RÉSZ: A DEBRECENI IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉSTŐL A MÁSODIK KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSIG, 1944. DECEMBER 21–1946. FEBRUÁR 1.

*LEADINGYARN FOR SYNTHESIS 4. THE FAILURE OF DEMOCRATIC
EXPERIMENT 1945–1948 FIRST PART: FROM DECEMBER 21 OF
1944 TO FEBRUARY 1 OF 1946*

ABSTRACT

At the end of 1944, at the beginning of 1945, the Red Army conquered Hungary. By the summer of

1948, the Hungarian communist emerging from domestic illegality or returning from emigration in Moscow built up their dictatorship. All this happened on Stalin's order, and with the help of the Soviet Union.

In this study, we present a first stage of this process. The starting point of the section we are examining is December 21 of 1944, when Provisional National Assembly began his deliberations. In while its end point is February 1 of 1946, when the second Hungarian Republic was proclaimed.

Kulcsszavak: Magyarország története a 20. században, diktatúra, kommunizmus,

Keynotes: history of Hungary in the 20th century, dictatorship, communism

Bevezetés

1944 végén, 1945 elején a Vörös Hadsereg megszállta Magyarországot. A hazai illegalitásból kilépő (Kádár János, Rajk László), illetve a moszkvai emigrációból visszatérő (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály) magyar kommunisták 1948 nyarára a Szovjetunió segítségével – sőt Sztálin határozott parancsára – kiépítették Magyarországon a kommunista diktatúrát. ¹ Ekkor vette kezde-

tét a Rákosi-diktatúra.² Jelen tanulmányban a diktatúrához vezető folyamat első szakaszát mutatjuk be. Az általunk vizsgált szakasz kezdőpontja 1944. december 21. (ekkor ült össze a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés), míg zárópontja 1946. február 1. (ekkor kiáltották ki a második Magyar Köztársaságot).

1. A kísérlet a demokratikus Magyarország felépítésére

1.1. A geopolitikai keretrendszer

1945 áprilisára a Vörös Hadsereg kiűzte az országból a megszálló német csapatokat és ezzel párhuzamosan megszállta Magyarországot. Az előző mondatban szándékosan használtuk a „megszállás” szót a baloldali történetírás által hosszú időn át használt „felszabadítás” helyett.³ Úgy véljük, hogy a megszállás szó jóval pontosabban fejezi ki azt, amit a Vörös Hadsereg 1944–45-ben Magyarországgal és a magyar nemzettel művelt.⁴

1945. május 9-ig a Vörös Hadsereg nem csupán Magyarországot szállta meg, hanem egész Közép- és Kelet-Európát. Sztálin ezen hatalmas térség szovjetizálását tűzte ki célként. Erről az egyik jugoszláv vezető kommunistának, Milovan Gyilasznak az alábbi módon nyilatkozott: „*Ez a háború nem olyan, mint a múltbéli; aki elfoglal egy területet, rákényszerítheti akarátát arra a rendszerét, ha a serege lehetővé teszi, nem is lehet másképp.*”⁵ Mivel az előbb idézett beszélgetésre 1944-ben került sor, kijelenthetjük, hogy Közép-Európa szovjetizálását Sztálin már ekkor eldöntötte. A kérdés csak az volt, hogy az időbeli ütemezés lebonyolításában Moszkva stratégiai érdekeinek mi felel meg jobban. A szovjetizálás folyamata számos közös pontot, megegyezést mutat Köztes-Európa országaiban.⁶ Ezek alapján Hugh Seton-Watson⁷ – angol történész – felállította a kommunista hatalomátvétel ún. három fázisú modelljét.⁸ Ennek lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- **Első fázis:** még **valódi koalíciók** működtek az adott országban, de ezeken koalíciókon belül a kommunista párt már komoly szerepet játszott.
- **Második fázis:** ekkor már csak **látszat koalíciók** működtek, és ezen felszín alatt a kommunisták kezükbe ragadták a hatalom majdnem minden fontos elemét.
- **Harmadik fázis:** ekkor történik meg a **monolitikus kommunista hatalomátvétel**, azaz a gazdaság és a társadalom teljes szovjetizálása.

Véleményünk szerint Magyarország esetében a Hugh Seton-Watson-féle három szakaszból álló modellt az alábbi eseményekkel és dátumokkal konkretizálhatjuk:

1. **A valódi koalíciók fázisa:** az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülésétől (1944. december 21.) Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásáig (1947. május 30).
2. **A látszat koalíciók fázisa:** Dinnyés Lajos miniszterelnöki kinevezésétől (1947. május 31.) a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséig (1948. június 12.)

3. **A monolitikus kommunista hatalomátvétel fázisa:** A Magyar Dolgozók Pártjának első kongresszusától (1948. június 12-14.) az ország új alkotmányának elfogadásáig (1949. augusztus 18.).

1.2. A valódi koalíciós szakasz kezdete: a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó 5 párt fellépése

Sztálin fentebb bemutatott koncepciójáról az 1944 végén, 1945 elején a politika színpadán szerepet vállaló magyar polgári és kiscgazda politikusoknak nem volt tudomása. Nem ismerték fel, hogy a szovjet megszállás önmagában hordozta azt, hogy a magyar kommunisták ki fogják építeni diktatúrájukat. Úgy vélték, hogy a szovjet csapatok hamarosan ki fognak vonulni a magyar állam területéről – az ország visszanyeri szuverenitását, és lehetséges lesz egy új demokratikus Magyarország ((szabad választások, többpártrendszer, etc.) felépítése. Ezen demokratikus kísérlet első lépéseként új pártokat hívtak életre, illetve már korábban létező pártjaikat (SZDP, FKGP) megújították. Ezek a pártok (kiegészülve, a már ekkor diktatúrát építő MKP-val) képezték a demokratikus kísérlet résztvevőit. Tekintsük át, hogy mely pártok álltak fel a startvonalhoz.

A koalíciós időszakban (1944–1949) fontos szerepet játszó pártok közül kettő működött legálisan a Horthy-korszakban: egyrészt a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Független Kiscgazda-, Földmunkás és Polgáripárt (FKGP). Míg a kommunisták illegálisba voltak szorítva.⁹

Az FKGP politikusai ott voltak 1944. december 2-án Szegeden, részt vettek az MNFF megalapításában. De párt újjászervezése akkor kapott lendületet, amikor 1944 decemberében Debrecen városában megalakították a párt Ideiglenes Országos Vezetőségét. Ennek élén Balogh István¹⁰ állt. A párt igazi gyűjtőpárt volt, számos irányzatból állt. A balszárnyat két csoport foglalta el, egyrészt baloldali értelmiségiek (Ortutay Gyula), másrészt a szegényparaszti réteg képviselői (Dobi István, Gyöngyösi János, Dinnyés Lajos, Oltványi Imre). A baloldali csoportot Tildy Zoltán vezette. A baloldali csoport számos tagja szoros kommunista kapcsolatokkal rendelkezett. A párt centrumát az alábbi politikusok alkották: Nagy Ferenc, Kovács Béla, Varga Béla. A párt jobb szárnyát az alábbi politikusok alkották: Sulyok Dezső, Vásáry István, Pfeiffer Zoltán. A párt programját Nagy Ferenc készítette el 1945 tavaszán. Az FKGP 1945 nyarán az egész országot lefedő szervezettel és kb. 900 000 taggal rendelkezett. Lapjuk a „Kis Újság” volt.

Az SZDP politikusai szintén ott voltak 1944. december 2-án Szegeden, részt vettek az MNFF megalapításában. A párt baloldalát az alábbi politikusok alkották: Marosán György, Szakasits Árpád, Rónai Sándor. Ezek a politikusok erősen kommunistabarátok voltak. A párt centrumát az alábbi politikusok alkották: Kéthly Anna, Bán Antal, Szeder Ferenc, Szélig Imre. A párt jobbszárnyának vezetője Peyer Károly volt. Az SZDP programját az 1945. augusztus 18–20-án tartott XXXIV. kongresszusán fogalmazták meg. Ekkor választották meg a párt első számú veze-

tőjévé (ezt a posztot, akkor főtitkárnak hívták) Szakasits Árpádot. Az SZDP 1945 nyarán kb. 350 000–400 000 taggal rendelkezett. Lapjuk a „*Népszava*” volt.

Az illegalitásból kilépő A MKP vezető politikusainak egy része már ott volt 1944. december 2-án Szegeden, részt vettek az MNFF megalapításában. A párt ideológiailag egységes volt, de még is létezett egy törésvonal, ez az alábbi módon jelent meg:

- Moszkoviták, azaz a Moszkvából hazatérő kommunisták, ezek közül a legfontosabbak voltak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály (ők alkották a párton belül legnagyobb hatalommal rendelkező ún. „négyes fogatot”). Fontos visszatérő volt még Nagy Imre és Vas Zoltán (aki a Vörös Hadsereg tisztjeként lépett magyar földre).
- Hazai kommunisták, ezek közül a legfontosabbak voltak: Kádár János, Rajk László (bár ő megjárta a spanyol polgárháborút is).

Rákosi hazatérése után egyértelműen a MKP első számú vezetőjének számított. A pártok közül a legkorábban a MKP fogalmazta meg programját, 1944. november 30-án. Ezt a debreceni „*Néplap*” tette közé. Ezt a programot az 1945. május 20–21-i első Országos értekezletükön módosították. A párttagok száma dinamikus növekedést mutatott: 1945 februárjában 30 000, májusában, 150 000, októberében pedig 500 000 ezer tagjuk volt. Lapjuk a „*Szabad Nép*” volt. A lap 1942 és 1944 között illegalitásban megjelent, háború utáni első száma 1945 márciusában került az utcákra.

A Nemzeti Parasztpárt (NPP) politikusai ott voltak 1944. december 2-án Szegeden, részt vettek az MNFF megalapításában. A szegény- és kisparaszti rétegek képviselőit vállalták fel, de csatlakozott hozzájuk a vidéki értelmiség (pedagógusok, orvosok, protestáns lelkészek). Vezető politikusai az alábbiak voltak: Veres Péter¹¹, Kovács Imre¹², Darvas József¹³, Erdei Ferenc¹⁴ (bár ő valójában titkos kommunista volt) Illyés Gyula, Farkas Ferenc. Ezek az emberek valamennyien a népi írók mozgalmának voltak a tagjai. Fontos megemlítenünk, hogy Bibó István is az NPP tagja volt. Az NPP tagjainak száma 1945 augusztusában kb. 170 000 fő volt, ezek 1400 helyi szervezetbe tevékenykedtek, az elnöki posztot Veres Péter töltötte be. Az NPP programját Erdei Ferenc (ami azért érdekes, mert titkos kommunista volt) fogalmazta meg, 1944. december 21-én az MNFF alakuló ülésén. A teljesen részletes program – „*A Nemzeti Parasztpárt kiskatéja*” –, 1945 nyarán készült el. Lapjuk a „*Szabad Szó*” volt.

A Polgári Demokrata Párt (PDP) 1944 őszén alakult meg, és politikusai ott voltak Szegeden MNFF megalakításánál. Első elnöke Teleki Géza (Teleki Pál miniszterelnök fia) volt, aki tagja volt a Moszkvában „tárgyaló” fegyverszüneti küldöttségnek. Pártelnöki posztját – a kommunisták részéről érkező éles támadások miatt – 1945 júliusában adta át Szent-Iványi Sándornak. Tagjainak száma ekkor – az MNF másik 4 pártjához képest – kevés volt, kb. 50 000–60 000 főt tett ki. Gyakorlatilag a párt csak a fővárosban és a megyeszékhelyeken rendelkezett befolyással. A PDP meghatá-

rozó politikusai az alábbiak voltak: Bródy Ernő, Örley Zoltán (ők voltak a két alelnök), Supka Géza. A PDP programja 1945 nyarára készült el, lapja a „Világ” volt. Az MKP és az SZDP már 1945 májusától ki akarta szorítani a PDP-t a hatalomból.

Zilahi Lajos szerk. (2002): Darvas József emlékezete. Emlékbeszédek és ajánlások. Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza.

1.3. További pártok születése

A fentebb egy-egy bekezdésben bemutatott az Ideiglenes Nemzetgyűlést életre hívó 5 párt mellett, 1944 végén 1945 elején különböző kisebb-nagyobb csoportok is megpróbálták pártot szervezni. Úgy véljük, hogy ezek közül kettőt érdemes bemutatni egy bekezdés erejéig.

Azt a koncepciót, hogy a katolikus értékek és érdekek háború utáni politikai képviseletére egy új pártot (egy keresztényszocialista pártot) kell szervezni Serédi Jusztján hercegprímás vetette fel 1944 őszén. A konkrét szervezőmunkát a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete) vezetői kezdték el. Az így létrejövő Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP) jogilag 1944. november 30-án alakult meg Budapesten, amely ekkor német és nyilas uralom alatt állt. A párt elnöke Pálffy József lett, aki viszont a fővárosból nem tudott lejutni Szegedre. Így a KDNP nem képviseltette magát 1944. december 2-án Szegeden azon az eseményen, ahol megalakult a MNFF. Sőt a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakításában sem tudtak részt venni. A KDNP helyzete 1945 tavaszán se rendeződött, nem tudtak hivatalos párttá válni. Dálnoki Miklós Béla kormánya 1945. április 18-i kormányülésén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a KDNP se nem keresztény, se nem néppárt – sőt reakciós – és ezért nem kell nekik működési engedélyt adni. Erre a KDNP vezetői a névváltoztatás eszközéhez nyúltak, a párt új neve kapott, átkeresztelték Demokrata Néppártra (NDP). De magán a NDP belül is viták robbantak ki, Pálffy József irányzata küzdött Barankovics István irányzatával. Ezt a vitát az 1945. novemberi választásokat előkészítő Országos Nemzeti Bizottság döntése zárta le. A testület Barankovics István Demokrata Néppártjának engedélyezte az indulást. De végül ez a párt nem indult el a novemberi választásokon. Barankovics és követői az FKGP kampányát támogatták, míg Pálffy követőivel a PDP-vel működött együtt.

Csécsey Imre – aki azzal indította politikai pályafutását, hogy 20. század elején legjelentősebb baloldali ifjúsági szervezetének, a Galilei-körnek a titkáráként dolgozott – vezetésével alakult meg 1945 márciusában a Magyar Radikális Párt (MRP). Ez a párt egyértelműen baloldali pártként határozta meg önmagát. A párt fontos politikusa volt még Zsolt Béla újságíró, aki a „*Haladás*” című lapot – amely az MRP újságja volt – szerkesztette. Az MRP gyakorlatilag Csécsey baráti körére épül, ebből nem tudtak kitörni. Törpepárt maradtak és – bár akartak – nem tudtak a kommunistákkal együttműködni.

A fentebb bemutatott pártok mellett még az alábbi rövid életű pártokat kell megemlítenünk: Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, Magyar Földműves

Párt, Független Szocialista Néppárt, Magyar Köztársasági Párt. Ezek gyakorlatilag megalakultak, megfogalmazták programjukat és utána néhány hónapig működtek.

2. A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés felállítása

A demokratikus Magyarország felépítésére irányuló kísérlet 1944. december 2-án indult el Szegeden. Ezen a napon az alábbi öt párt

- Független Kisgazdapárt,
- Szociáldemokrata Párt,
- Magyar Kommunista Párt,
- Nemzeti Parasztpárt,
- Polgári Demokrata Párt,

megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot (MNFF). Ezen pártok közül a Horthy-korszakban egyik sem volt kormányon, sőt a kommunista párt be volt tiltva.

Az MNFF-ben belül már ekkor is meglévő komoly kommunista befolyást jól mutatja, hogy a szervezet megalakulása alkalmával kibocsátott nyilatkozat szó szerint megegyezett az MKP 1944. november 30-án kiadott nyilatkozatával.

Az MNFF programja egy ideiglenes kormány felállítását tűzte ki célul (azaz az MNFF nevezett volna ki egy ideiglenes kormányt). De Sztálin közbelépett, és közölte a Moszkvában tartózkodó magyar fegyverszüneti delegációval, hogy egy „ideiglenes nemzetgyűlés” felállítását várja el, és majd ez a testület fogja kinevezni az ideiglenes kormányt. Ez elméletileg egy erős közjogi konstrukció volt, bár – mint az látni fogjuk – a gyakorlati megvalósítása során a kommunisták manipulációi felpuhították.

A nemzetgyűlés szó használata az országgyűlés helyett, tudatos volt. Nemzetgyűlésre nagy államjogi fordulatok idején, általában új alkotmány alapjainak lerakása végett szokott sor kerülni. Ezt az alapozó munkát az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd az 1945-ben megválasztott Nemzetgyűlés valójában elvégezte. Az már egy másik fontos megállapításunk, hogy mindez kommunista diktatúrához vezetett.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés felállítása egy igen gyors folyamat volt: a Moszkvából hazautazó magyar politikusok 1944. december 12-én Debrecenben kezdtek munkához. 1944. december 14-én megalakították az Előkészítő Bizottságot, amely december 16-án közzétette „*A Magyar Néphez*” című kiáltványt a választások kiírásáról, majd kiküldte az ún. választási megbízottakat. Ezek feladata volt a népgyűlések megszervezése.

Joggal merül fel a kérdés: Hányan vettek részt ezeken a választásokon? A Kádár-korszakban alkotó és egyértelműen kommunista történésznek minősíthető Korom Mihály 1982-ben publikált tanulmányában kijelentette, hogy a népgyűléseken összesen 1,5 millió fő vett részt. Feitl István 1991-ben megjelent tanulmányában kritika nélkül átvette ezt a számot Koromtól. Azt gondoljuk, hogy ezt a számot érdemes lenne felülvizsgálni. Nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy

háborús viszonyok között, a rendelkezésre álló alig néhány nap alatt (december 16. és december 20 között) alatt meg lehetett tartani annyi népgyűlést, hogy végül a résztvevők száma 1,5 millió legyen.

Ezt követően rekordidőn belül, december 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Ennek 230 tagja volt, melyek az alábbi pártokat képviselték:

1. táblázat: A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés pártok szerint összetétele

Párt	képviselő (fő)	%
Magyar Kommunista Párt	90	39
Független Kisgazdapárt	56	24
Szociáldemokrata Párt	43	19
Nemzeti Parasztpárt	16	7
Polgári Demokrata Párt	13	6
Függetlenek	12	5
Összesen	230	100

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Vizsgáljuk meg a táblázatot. Első ránézésre feltűnő a MKP képviselők túlsúlya, a Tiszántúl és a Duna-Tisza-köze korábbi pártpreferenciáihoz képest. A Horthy-korszak alatt megtartott választások tendenciáit kivetítve azt várhatnánk, hogy a legtöbb küldöttel a Kisgazdapártnak kellett volna rendelkeznie az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. Joggal merül fel, hogyan tudták a kommunisták megszerezni a képviselői helyek 39%-át? A kérdésre egy olyan magyarázatot tudunk adni, mely több elemből áll, ezek az alábbiak: egyrészt az MNFF Előkészítő Bizottsága a képviselők egy részét egyszerűen kijelölte, illetve behívta. Azaz választás nélkül váltak az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjává. Másrészt a többi képviselőt az MNFF által kiküldött ún. „választási megbízottak” által szervezett rögtönzött népgyűlések delegálták. Gyakran közfelkiáltással. Ezeket a választási megbízottakat az MNFF Előkészítő Bizottsága választotta és küldte ki. Mivel ebben a bizottságban is kommunista túlsúly volt, valószínűsíthetjük, hogy a megbízottak egy jelentős része a rögtönzött népgyűléseken kommunista küldött megválasztását segítette elő.

Kijelenthetjük, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselői úgy jutottak mandátumhoz, hogy a szó klasszikus értelmében nem voltak választások 1944 decemberében! A képviselők mandátumukat kijelöléssel, behívással és rögtönzött népgyűléseken nyerték el.

Szintén kijelenthetjük, hogy a kommunista párt erősen befolyásolta az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételét. Ezt némi önkritikával az egyik legfontosabb kommunista vezető, Gerő Ernő, az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosinak írt levelében így fogalmazta meg: „*Ami a kommunista képviselők arányszámát illeti,*

ezt bizony kicsit túlméreteztük. De ennek részben a sietség, részben a helyi elvtársak túlbuzgósága az oka.”

A fentiek alapján világosan kijelenthető, hogy a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés, és az általa megválasztott Ideiglenes Kormány legitimitása erősen megkérdőjelezhető. Ugyanis nem történt valódi szabad választás. Egyrészt az ország egyik fele német, másik fele szovjet megszállás alatt állt. Másrészt a népgyűlések közfelkiáltásai nem tekinthetők választásnak.

3. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány időszaka

3.1. A kormány létrejötte

1944. december 22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, melynek miniszterelnöke Dálnoki Miklós Béla vezérezre-des lett. A kormány összetételéről valójában Moszkvában döntöttek, gyakorlatilag Sztálin állította össze a magyar kormánylistát. Így a kormány összetétele az alábbiak szerint alakult¹⁵:

- három tábornok: Dálnoki Miklós Béla, Vörös János, Faragho Gábor
- három kisgazda politikus: Gyöngyösi János, Vásáry István, Nagy Ferenc
- kettő szociáldemokrata politikus: Takács Ferenc, Valentiny Ágoston
- kettő kommunista politikus: Nagy Imre, Gábor József
- egy parasztpárti politikus: Erdei Ferenc
- egy pártonkívüli politikus: Molnár Erik
- gróf Teleki Géza

Csak hogy a Sztálin a magyarországi kommunisták érdekében egy trükköt vetett be: a kormánylistán pártonkívüliként feltüntetett Molnár Erik, illetve a kormányban parasztpártiként résztvevő Erdei Sándor valójában „titkos” kommunistaként került be a kormányba. Így az MKP súlya az Ideiglenes Kormányban a valóságban jóval nagyobb volt, mint azt a miniszteri székek hivatalos kiosztása mutatta. Ráadásul Erdei Ferenc a belpolitika alakításában a rendkívül fontos szerepet betöltő belügyminiszteri tárcát kapta meg. Azaz az újjászerveződő rendőrség egyértelműen kommunista vezetés alá került már 1944 decemberében. Ez lehetővé tette, hogy az MKP a Belügyminisztérium keretei között, és annak álcája alatt kiépítse a saját céljait szolgáló politikai rendőrséget. Így született meg PRO, majd ennek utódjaként az ÁVO.

3.2. Az Ideiglenes kormány tevékenysége

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hivatali ideje (1944. december 22.–1945. november 15.) alatt végrehajtott intézkedései közül az alábbi 9 tevékenységet tartjuk fontosnak¹⁶:

Egyrészt a kormány nevében Gyöngyösi János, Vörös János és Balogh István 1945. január 20-án Moszkvában aláírta a fegyverszüneti egyezményt.¹⁷ Ennek főbb pontjai az alábbiak voltak:

„1. a) Magyarország megszünteti a Szovjetunió és a többi Egyesült Nemzetek, közöttük a Csehszlovákia ellen viselt háborút. Németországgal fennálló minden viszonyát megszakítja és hadat üzen Németországnak.

(...)

c) Magyarország kormánya kötelezi magát olyan szárazföldi, tengeri és légi haderő fenntartására és rendelkezésre bocsátására, amelyek a Szövetséges (szovjet) főparancsnokság fő vezetése alatt is szolgálatra rendeltethetnek. Ezzel kapcsolatban Magyarország legalább 8 nehéz fegyverzettel ellátott gyalogos hadosztályt állít ki. Ezek az erők szövetséges területen nem használhatók fel, csak az érdekelt szövetséges kormány előzetes beleegyezésével.

(...)

3. Magyarország kormánya és hadseregfőparancsnoksága biztosítja a szovjet csapatok és más szövetséges csapatok számára a szabad mozgás lehetőségét Magyarországon területén bármely irányban, ha azt a Szövetséges (szovjet) főparancsnokság és a katonai helyzet megkívánja.

(...)

12. Azokat a károkat, amelyeket Magyarország a Szovjetunió, Csehszlovákiának és Jugoszláviának hadműveleteivel és az országok területének megszállásával okozott, Magyarország megtéríti (...) Szovjetunió, Csehszlovákiának és Jugoszláviának. Ezt a kártérítést 300 millió amerikai dollárban állapították meg, amelyet hat év folyamán törleszt le áruban, gépekben stb. A kártérítés összegéből 200 millió amerikai dollár a Szovjetuniót illeti meg, a Csehszlovákiának és Jugoszláviának járó kártérítés száz millió amerikai dollár.

(...)

14. Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásban és az ítélkezésben.

(...)

15. Magyarország kormánya kötelezi magát, hogy haladéktalanul feloszlatja a Magyarországon területén működő összes Hitler-érzelmi, vagy más politikai, félig katonai és egyéb politikai szervezeteket, amelyek az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges propagandát folytattak és a jövőben sem tűri meg ilyen szervezetek felállítását.

(...)

18. A fegyverszünet egész időtartamára Szövetséges Ellenőrző Bizottságot létesítenek Magyarországon, amely szabályozza és ellenőrizni fogja a fegyverszüneti feltételek végrehajtását a Szövetséges (szovjet) főparancsnokság elnöksége alatt Nagy-Britannia és az Egyesült Államok képviselőinek részvételével.”

Másrészt a kormány hozzáfogott a fegyverszüneti egyezmény 1 (a) pontjának végrehajtásához, azaz a 8 gyalogos hadosztály kiállításához.¹⁸ Ez az 1945. január 30-án kiadott toborzási felhívással vette kezdetét. A hadsereg létszáma 1945. május első napjaiban – amikor véget ért az első világháború – kb. 50 000 fő volt.

Harmadrészt a nemzeti bizottságokat felhasználva a kormány elindította az önkormányzatok és a közigazgatás újjászervezését. Elméletileg ebben minden demokratikus párt, illetve a szakszervezeteken keresztül a társadalom minden rétege arányos képviselőhöz juthatott.

Negyedrész a kormány kiadta a közalkalmazottak igazolásáról szóló kormányrendeletet. Ennek célja a fasiszták, illetve a jobboldalinak nyilvánított személyek eltávolítása volt a közigazgatásból. Az igazolási eljárások nem váltak igazán sikeressé. Az Igazoló Bizottságok 1945 végéig a Horthy-korszak közigazgatási tisztviselőinek mindössze 2–3 %-t távolították el.

Ötödrész a kormány 1945. január 25-én kiadott egy rendelet a népbíróságok felállításáról (később ezt emelte törvényerőre az 1945. VII. tc.) ez alapján elindították a népbírószági pereket.¹⁹ A népbíróságok bírói tanácsaiba az MNFF-be tömörült öt politikai párt delegálhatta a népbírókat. Megdöbbenően szakszerűtlen, hogy nem kellett rendelkezniük jogi végzettséggel, csak az igazságügyminiszter által delegált tanácsvezető bírók voltak szakemberek, de ők csak szavategyenlőség esetén szavazhattak. Ezek a perek elméletileg a háborús bűnösök felelősségre vonásáról szóltak. De az ítélezés gyakran megtorló jelleget öltött, és a Horthy-korszak fontos szereplőivel szembeni leszámolást szolgálták.²⁰ Jól mutatja ezt, hogy a kiszabott büntetések nem mindig álltak arányba az elkövetett bűnökkel.²¹ Az ország területén összesen 24 népbíróság működött, ezek 1945. február 3. és 1950. április 1. között 59 429 ember ügyében jártak el. Ezek közül 26 997 főt találtak bűnösnek. 499 főt ítélték halálra, ebből 189 főt ténylegesen is kivégeztek. Erre a sorsra jutottak a háborús kormányok miniszterelnökei (Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme) és Szálasi Ferenc nemzetvezető. De számos esetben született életfogytiglan büntetést kirovó ítélet. Bár a népbíróságok eredeti feladata a háborús bűnösök megbüntetése volt az idő előre haladtával ők bonyolították le a nagy jelentőségű koncepciós pereket (Rajk-per).

Hatodrész az 1945. február 26-án kiadott kormányrendelettel feloszlattak 25 szervezetet. Ezek között voltak pártok (Nyilaskeresztes Párt, Magyar Élet Pártja), félkatonai szervezetek (Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség, Kettőskereszt Vérszövetség), egyesületek (Magyarországos Véderő Egyesület, Turul szövetség).

Hetedrész kormányrendeletet (530/1945. M. E.) hoztak az ún. szovjetellenes és fasiszta irodalom és sajtótermékek kötelező megsemmisítéséről. A rendelet végrehajtására közéleti szereplőkből létrehozták a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot. A kiadványok begyűjtése két vonalon folyt, egyrészt a könyvtárak állományának rapid átfésülése nyomán szűrtek ki megsemmisítendő politikai és szépirodalmi műveket, másrészt a lakosságra (és az olyan intézmé-

nyekre, mint az iskolák, egyházak, egyesületek) gyakoroltak nyomást a tiltó listára kerül nyomdatermékek beszolgáltatására.

Nyolcadrészt a kormány hozzáfogott a gazdasági élet átszervezéséhez: a folyamatok levezénylésére felállították a Gazdasági Főtanácsot (ennek vezetését is magukhoz ragadták a kommunisták), megkezdték az államosításokat (a bányákra és a nagy gyárakra terjedt ki az első lépcső). De gazdasági élet átalakításának folyamatának legnagyobb fajsúlyú eleme a földosztás volt. 1945 februárjában a Tiszántúlon spontán módon községi földigénylő bizottságok alakultak, és hozzáfogtak nagybirtokok felosztásához. Ezzel párhuzamosan Vorosilov marsall 1945. március 13-án kiadott utasításában sürgette az Ideiglenes Kormányt, hogy foglalkozzék a földosztással. Ezen kettős nyomás alatt a koalíciós pártok vezetői pártközi értekezleten egyeztettek a kérdésről. Ezt követően az Ideiglenes Kormány 1945. március 15-én kiadta a földosztásról szóló rendeletét (600/1945. M. E.). A rendeletet az Ideiglenes Nemzetgyűlés utólag szentesítette az 1945. évi VI. törvénnyel, a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről). A rendelet végrehajtása néhány napon belül megkezdődött, az első parcellákat március 29-én, Ópusztaszeren mérték ki. A földigénylő földigénylő bizottságok földosztó bizottságokká alakultak át, ezekből 3 200 kezdte meg működését. Tevékenységük összehangolására a kormány Országos Földbirtokrendező Tanácsot állított fel, melynek elnökévé Veres Pétert (Nemzeti Paraszt Párt) nevezte ki. Összesen 5,6 millió holdat vettek el korábbi tulajdonosaiktól, aminek közel 60%-át 3,3 millió holdat 642 342 igénylő között osztottak szét. A kiosztás során előnyben részesültek a többgyermekes családok, illetve azok, akik földjüket például művelték. Az elvett területek maradék 40%-a, ami erdőkből és legelőkből állt, állami, községi vagy szövetkezeti tulajdonba került. Így nemcsak a korábbi szegényparasztok és cselédek lettek a földreform nyertesei, hanem az állam is jelentős vagyonnal gyarapodott. Az igénylők nagy száma miatt azonban életképtelen, átlagosan 5 hold nagyságú birtokokat alakítottak ki. A jövőbe kitekintve itt jegyezzük meg, hogy a parasztság nem sokáig élvezhette a földreform pozitív hatásait, mert Rákosi szovjet nyomásra már 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédében meghirdette a kollektivizálást. Az Ideiglenes kormányban a földművelésügyi miniszteri posztot a kommunista Nagy Imre töltötte be. Ez lehetőséget adott arra az MKP vezetésnek, hogy oly módon növelje a saját népszerűségét a parasztok között, hogy a földreformot megpróbálta Nagy Imre nevéhez kötni. „Nagy Imre a földosztó miniszter”, illetve a „Nagy Imre-féle földreform” haragta a kommunista propaganda. A kísérlet azonban nem vált be, az 1945. novemberi választásokon a parasztok elsöprő többsége az FKGP-re szavazott.

Kilencedrészt a kormány felállította az új állam működéséhez elengedhetetlenül szükséges belügyi- és igazságügyi apparátust. Ebben a folyamatban a kommunisták vezető szerepet játszottak, és ezt arra használták fel, hogy titokban dolgozzanak a többpártrendszer teljes felszámolásáért, a kommunista hatalom átvétel-

ért. Úgy véljük, hogy a kommunisták ezen tevékenysége olyan fontos volt az új magyar politikai elit által megkísérelt demokratikus Magyarország elbukásában, hogy ennek egy önálló alfejezetet szentelünk.

3.3. Az állami erőszakszervezetek felállítása és kommunisták befolyásszerzése

Az Ideiglenes Kormánynak meg kellett szerveznie az új állam erőszakszervezeit, elsősorban a rendőrséget és államvédelmet. Az MKP vezetése már az Ideiglenes Kormány felállításakor tudatosan törekedett arra, hogy befolyása alá vonja a kiépítendő állami erőszakszervezeteket. Ennek jegyében ültették be 1944. december 22-én a titkos kommunista Erdei Ferencet a belügyminiszteri székbe. Az 1945. november 17-én hivatalba lépő Tildy-kormányban szintén kommunista politikus birtokolta a belügyminiszteri posztot Nagy Imre személyében. Sőt Nagy Imre az 1946. február 4-én hivatalba lépő Nagy Ferenc kormányában belügyminiszter volt néhány hétig, de 1946. március 20-án átadta helyét a nála jóval keményebb kezű Rajk Lászlónak, aki 1948. augusztus 5-ig volt belügyminiszter, őt pedig Kádár követte a belügy élén. Mint látható az MKP 1944. december 22-től folyamatosan birtokolta Belügyminisztériumot és ezen keresztül a rendőrséget.

A rendőrség 1944 végére teljesen szétesett, a személyi állomány nagyon lecsökkent. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a szovjetek az 1945 áprilisáig fennálló háborús állapotok alatt a kapitányságokról és a laktanyákból is hurcoltak el rendőröket a hazánkban létesített hadifogolytáborokba. A fővárosban különféle félhivatalos „karhatalmi alakulatok” próbálták a rendet biztosítani.²² Ezen csoportok egy része kommunistákból, kommunistabarátokból állt. Máthé Áron mutat rá, hogy ezek az emberek később az újjá szerveződő rendőrség személyi állományában tűntek fel. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az MKP rövid időn belül meg tudta szerezni az irányítást a rendőrség felett.

A kormány kérésére Sólyom László kezdte el újra szervezni a rendőrséget, és életre hívta Budapesti Rendőrkapitányságot. Ennek élére ő került, de az MKP el tudta azt érni, hogy a budapesti rendőrfőkapitány-helyettesi posztot Kádár János kapja meg. Vidéken 1944 végén, 1945 elején, a helyi polgárőrségek látták el rendőri funkciókat. 1945 februárjában az Ideiglenes Kormány Magyar Államrendőrség néven az egész országra kiterjedő hatáskörrel egységes rendőri szervezetet hozott létre, melynek létszámát 34 00 főben határozták meg. Mind Budapesten, mind vidéken a rendőrség vezető pozícióinak jelentős hányadát a kommunisták szerezték meg. Jól mutatja ezt, hogy 1945 végén a megyei rendőrkapitányok közül 16 volt kommunista, 6 szociáldemokrata, 3 pedig parasztpárti, azaz közülük sem lehet egyetlen személyt sem a novemberi választásokon győztes kiscsapatokhoz sorolni.

A rendőrségen belül a klasszikus rendvédelmi feladatok (bűnüldözés) ellátása mellett, két önálló szervezeti egység foglalkozott a politikai ügyekkel. Egyrészt 1945 februárjában megalakult a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya (BRFK PRO), ennek élére Péter Gábor

került, aki az Andrássy út 60-ban rendezte be székhelyét. Másrészt felállították Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai-Rendészeti Osztályát, ennek élére a szintén kommunista Tömpe András került. Rajk László belügyminiszterként 1946 novemberében egy rendelettel egybevonta a BRFK PRO-t és a vidéki Politikai-Rendészeti Osztályt. Így jött létre a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO), amelyet a belügyminiszter közvetlen felügyelet alá helyeztek (Kádár János belügyministersége alatt az ÁVO-t ÁVH-vá keresztelték át²³). Az ÁVO vezetőjévé Péter Gábort nevezték ki.

Az ÁVO rendeletileg előírt feladatköre elsősorban a demokratikus államrend védelméről szóló 1946. évi VII. tc.-be ütköző, valamint a háborús és népellenes bűncselekmények felderítése, továbbá az államrendészeti vonatkozású bel- és külföldi adatok gyűjtése és nyilvántartása volt, azaz tevékenységének a demokratikus magyar államrend védelmére kellett volna irányulnia. De ezzel ellentétben működésének kezdete óta a „kommunista párt ökle” volt. Ennek jegyében adatokat gyűjtött a koalíciós pártok vezető politikusairól, lehallgatta a kommunisták politikai ellenfeleinek telefonját, sőt rész vett a koncepciók perек előkészítésében is. Erre az egyik hírhedt ÁVO-ÁVH-s tiszt – Farkas Vladimir²⁴ – egy interjúban azt mondta, hogy: *„A közel tíz év alatt, amíg az államvédelmi szerveknél dolgoztam, soha nem tapasztaltam, hogy ez állami szerv lenne. Ez a szerv, bármilyen nevet viselt is, a pártnak és azon belül a párt szűkebb vezetésének, s még azon belül is személyesen Rákosi Mátyásnak volt egy különleges erőszakszerve az államapparátuson, majd a párton belül, helyesebben azon felül.”*²⁵

A személyi állományra vonatkozóan két megállapítást kell tennünk. Egyrészt soraiban sok volt a bosszúvágytól fűtött egykori zsidó munkaszolgálatos és a Horthy-korszak politikai elítélte. Másrészt nagy számmal vettek fel korábbi nyilas pártszolgálatosokat, „kisnyilasokat”. Ez szoros összefüggésben volt azzal, hogy az MKP-ba nagy létszámú korábbi kisnyilas lépett be. Rákosi Mátyás ezeket az embereket az alábbi módon értékelte: *„kisebb vagy nagyobb mértékben fogott (rajtuk) az ellenforradalom és a fasizmus fertőző mótelye”*.

A szovjet államvédelmi szervek hivatalosan is részt vettek az alakuló magyar politikai rendőrség munkájában. A szovjet NKBG (Állambiztonsági Szolgálat) és a magyar szervek közti összekötői feladatot – tanácsosi beosztásban – egy Orlov nevű tiszt látta el. A későbbiek során az ÁVO munkájában rendszeresen részt vettek szovjet „tanácsadók”.

Itt jegyezzük meg, hogy az Ideiglenes Kormány utasítására 1945. március 12-én felállítottak egy harmadik erőszakszervezet is, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályát (KATPOL). A KATPOL a kormány szándékai szerint egy titkos katonai nyomozó szervezet volt, a katonai hírszerzés és elhárítás területén kellett volna dolgoznia a magyar állam védelme érdekében. De ennek vezetését is megszerezték a kommunisták, így a KATPOL – az ÁVH-val párhuzamosan – az MKP ellenfeleit számolta fel. Élén Pálffy György állt, aki folyamatosan vetélkedett Péter Gáborral.

3.4. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerepe az Ideiglenes Kormány hivatali ideje alatt

Mint azt a 3.1. alfejezetben már említettük, a fegyverszüneti egyezmény 18. pontja alapján Magyarországon Szövetséges Ellenőrző Bizottságot kellett felállítani, szovjet vezetéssel. Ezért

a SZEB elnöke Kliment Jefremovics Vorosilov szovjet marsall lett, akit 1946 februárjától az ügyvezető alelnök, Vlagyimir Petrovics Szviridov helyettesített, politikai tanácsadója pedig Georgij Makszimovics Puskin volt. A szovjet delegációt 1945 márciusában száz főre tervezték, valódi létszáma azonban végül elérte a 700–800-at.

A SZEB fontos tevékenységeket a folytatott gazdasági élet területén – például ők ellenőrizték a magyar jóvátétel kifizetését²⁶ –, de jelen alfejezetben csak a politikai mezőben kifejtett tevékenységüket vizsgáljuk. Az Ideiglenes Kormány időszakában engedélyezte a pártok, működését, de ő szorgalmazta az 1945-ös választások kiírását, a földosztás rendeleti úton való megvalósítását, a kormány 1945 nyarán történt átalakítását vagy tiltotta meg őszig a Nemzetgyűlés összehívását. Vorosilov ezt a gyakorlatot az 1945. novemberi választások után is folytatta: megakadályozta, hogy Tildy-kormány tisztán kisgazda kormány legyen, ehelyett egy koalíciós kormány hivatalba lépését erőszakolta ki. Sőt még a miniszeri posztok elosztásába is beleszólt.

Jelen tanulmány csak 1946. február 1-ig tekinti át a magyar belpolitikai élet alakulását, de ebből az időkeretből előre tekintve itt jelezzük, hogy Vorosilovnak fontos szerepe volt a kisgazdapárt felszámolásában. Ennek első lépéseként az MKP – Vorosilovval a háta mögött – kikényszerítette, hogy az FKGP-ből 1946 tavaszán 20 képviselőt zárjanak ki. Ugyancsak beleszólt az 1946 nyarán lezajlott kormányalakításba. A példákat még hosszasan sorolhatnánk, de e nélkül is kijelenthetjük, hogy a Vorosilov a SZEB elnökeként komolyan támogatta az MKP törekvéseit, az ő javukra befolyásolta a belpolitika folyamatokat. Természetesen mindezt Sztálin utasítására tette. Így jelentős szerepe volt abban, hogy a többpártrendszer elbukott és 1948 nyarán megszületett a Rákosi-diktatúra.²⁷

4. Az 1945 november 4-i nemzetgyűlési választások

Azt 1945. évi választásoknak két nemzetközi előzménye volt. Egyrészt a jaltai konferencián (1945. február 4.–február 11.), a Nagy Szövetség tagjai (USA, GB és a Szovjetunió) megállapodtak arról, hogy a vesztes országokban – így Magyarországon is – választásokat kell tartani. Másrészt ezen szándékukat a potsdami találkozón (1945. július 27.–augusztus 2.) ismét kinyilvánították. Ez első olvasatra azt jelenti, hogy a háborúból győztesen kikerülő Nagy Szövetség – mint a győztes demokrácia képviselői – indítványozták a választások kiírását. Arról persze egy második olvasatban érdemes vitába bocsátkozni, hogy mennyiben tekinthető demokráciának a Nagy Szövetség egyik állama, a Szovjetunió.

A valódi szovjet befolyás súlyát jól mutatja, hogy a novemberi választások előkészületei azzal indultak, hogy Vorosilov marsall –mint a SZEB elnöke –1945. augusztus 16-án magához rendelte Zsedényi Bélát – az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökét –, és közölte vele, hogy Magyarországon választásokat kell tartani.

A kisgazdák és a polgári oldal pártjai a választások elhalasztása mellett érveltek. Azt mondták, hogy addig Magyarországon nem lehet szabad és titkos választásokat tartani, míg Magyarországot a Vörös Hadsereg tartja megszállva, illetve a szintén szovjet vezetés alatt álló SZEB működése korlátozza a magyar szuverenitást. Mint azt a következőkben be fogjuk mutatni, a kisgazdák és a polgári politikusok félelme teljesen jogos volt. Vorosilov a magyar kommunisták érdekében rendszeresen és keményen beavatkozott a magyar belpolitikába.

Viszont a magyar polgári oldal látta az érem másik oldalát is: azt, hogy az 1944 decemberében létrehozott Ideiglenes Nemzetgyűlésben, és az Ideiglenes Kormányban a kommunisták dominálnak. Azt gondolták, hogy a Vörös Hadsereg jelenléte és a SZEB tevékenysége ellenére meg lehet nyerni ezt a választást. Ez a remény 1945 novemberében valóra vált, hiszen az FKGP megnyerte a választást).

A következő hetekben a pártok számos egyeztetést tartottak, melynek eredményeképpen megszületett az 1945. VIII. tc., azaz a választójogi törvény. Ez egy valóban demokratikus törvény volt, mert garantálta az általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazást. Listás szavazást írt elő, tehát a választók nem egyéni jelöltekre, hanem a pártok listáira szavaztak. Szögezzük le még egyszer: ez valóban egy demokratikus törvény volt! Egyetlenegy negatívumot rögzíthetünk vele kapcsolatban: Vorosilov határozott utasítására a magyarországi németeket ki kellett zárni a választójogból. Ez abból az elvből keletkezett, hogy a potsdami konferencián a teljes német nemzetet (bárhol is éljen) kollektív bűnösnek mondták ki, s mint ilyennek bűnhődni kell a kollektíven elkövetett bűnökért. A kitelepítés mellett a választásokból történő kizárás is a kollektív büntetés eszközét képezte.

Az MKP taktikai megfontolásból kierőszakolta, hogy a választásokat két lépésben tartsák meg: így 1945. október 17-én a budapesti törvényhatósági, majd november 5-én az országos választások kerültek megrendezésre. Az MKP úgy taktikázott, hogy a szociáldemokrata párttal közösen indulva jelentős fölénnel (egyres kommunista vezetők 75%-os eredményt vártak) megnyeri a budapesti választásokat, és ez jelentős kihatással lesz az országos választásra is.

Az október 17-én megtartott budapesti törvényhatósági választásokon taktikájuk nem jött be, az MKP-SZDP közös lista a budapesti szavazatok 42,7%-át szerezte meg, míg a FKGP 51,5%-os eredménnyel megnyerte a választásokat.

Vorosilov, hogy elkerülje azt, hogy az országos választáson megismétlődjék a budapesti kommunista kudarc, 1945. október 16-án egy „sajátságos” megoldást javasolt a pártok vezetőinek: négy párt (MKP, SZDP, FKGP és a NPP) közös jelölteket indítson, esetleg a Polgári Demokrata Párt (rájuk az ellenzék szerepét osztották) kaphat néhány mandátumot. Ez a javaslat gyakorlatilag formálissá tette volna a választást. A javaslat komoly konfliktust eredményezett, az SZDP, az FKGP és a

NPP erőteljesen tiltakozott. Mindszenty bíboros²⁸ 1945. október 18-án pásztorlevelet bocsátott ki, melyben tiltakozott a közös lista ellen. A választópolgárok jelentős része is elfogadhatatlannak tartotta a közös listát. A magyarországi tiltakozók ezúttal erőteljes nemzetközi támogatást kaptak, mind az USA, mind Nagy-Britannia diplomáciai nyomás alá helyezték a Szovjetuniót. Vorosilov azonnal Moszkvába utazott – a hivatalos indoklás szerint szabadságra –, ahol Sztálin végül azt a döntést hozta, hogy ne legyen közös listás választás Magyarországon. Itt jegyezzük meg, hogy így Magyarország kivétellé vált, hiszen a térség többi országában (pl. Csehszlovákia) közös listás választásokkal zajlott le a kommunista hatalomátvétel! Az, hogy a közös listára miért lett volna szüksége a kommunistáknak, jól mutatja a novemberi 5-i választások végeredménye:

2. táblázat: Az 1945. november 4-i választások végeredménye (%)

a párt neve	elért eredmény (%)
Független Kisgazdapárt (FKGP)	57,03
Szociáldemokrata Párt (SZDP)	17,41
Magyar Kommunista Párt (MKP)	16,96
Nemzeti Parasztpárt (NPP)	6,87
Polgári Demokrata Párt (PDP)	1,62
Magyar Radikális Párt (MRP)	0,12

Mint látható, az FKGP abszolút többséget szerzett. Ilyen esetben egy jól működő demokráciában a győztes párt egyedül szokott kormányt alakítani, de Vorosilov azonnal az FKGP vezetőinek tudomására hozta, hogy semmilyen körülmények között nem támogat egy szintiszta kisgazda kormányt. Viszont egy négypárti koalíció – FKGP, SZDP, MKP és NPP – számára elfogadható megoldás.

Gyakorlatilag szovjet nyomásra kormányalakítási tárgyalások kezdődtek: mivel a FKGP megnyerte a választást, az MKP kénytelen volt átengedni a miniszterelnöki széket a kisgazdáknak. Így lett az FKGP politikusa, Tildy Zoltán a miniszterelnök. Ezek után a kommunisták azonnal kijelentették, hogy nem vesznek részt olyan kormányban, amelyen belül az FKGP a tárcáknak több mint 50%-át birtokolja. Ilyen előzmények után indult meg a tárcák szétoztása egy pártközi értekezlet keretei között. A pártok között hatalmas küzdelem bontakozott ki a belügyi tárcáért (ezt az Ideiglenes Kormányban a titkos kommunista Erdei Ferenc birtokolta). Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a belügyminiszter volt az egész köz igazgatás vezetője, illetve parancsnoksága alatt állt a teljes rendőrség. A pártközi tárgyaláson a kisgazdák első körben megszerezték a belügyminiszteri tárcát, de a kommunisták Vorosilov marsallhoz fordultak támogatásért. Ő arra kényszerítette az FKGP-t, hogy adja át a kommunistáknak ezt a tárcát. Előbb Nagy Imre (1946. március 18-ig), majd Rajk László volt a belügyminiszter.

1945. november 15-én megalakult a Tildy-kormány²⁹, amelynek 18 tagjából 4 volt annak az MKP-nak a politikusa, amely csak 16%-ot szerzett a választásokon. Ráadásul a kommunisták két kulcstárcát – a belügyit és a közlekedésit – is megszerezték. Ez utóbbi tárcát Gerő Ernő kapta. Ráadásul a kommunisták első számú vezetője – Rákosi Mátyás – államminiszterként szintén a kormány tagja volt. Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a biztos kudarcnak ígérkező külügyminiszteri tárcát a kispap Gyöngyösi Ferenc kapta meg.

5. A második köztársaság kikiáltása, 1946. február 1.

1945 elején felmerült a kérdés, hogy az új politikai elit hogyan oldja meg a „királynélküli királyság” megszüntetéséből keletkező államfői problémát. Ennek első lépéseként 1945. január 26-án három tagból (Zsedényi Béla, Miklós Béla és Gerő Ernő³⁰) álló Nemzeti Főtanács alakult, mely gyakorolta azokat a jogköröket (pl. miniszterelnök kinevezése), amelyek egy államfőt illetnek meg. A pártok úgy tekintettek a Főtanácsra, mint egy ideiglenes megoldásra. Az államfői kérdés végleges megoldása összekapcsolódott a köztársasági államforma megteremtésének igényével. Az első javaslatra a köztársasági államforma bevezetésére a Szociáldemokrata Párt részéről került sor. Az SZDP 1945. augusztus 18–20-án megtartott XXXIV. kongresszusán a küldöttek „*A Szociáldemokrata Párt munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére*” címmel új pártprogramot fogadtak el, amelyben leszögezték, hogy Magyarország szükségképpen államformája a népköztársaság. Ezt követően a többi párt – MKP, PDP, MRP, és legvégül a FKGP – sorra bejelentették, hogy támogatják a köztársasági államformát. Itt jegyezzük meg, hogy az FKGP-n belül komoly vita folyt arról, hogy a köztársasági államformát vagy a királyságot támogassák.

A pártokkal szemben Mindszenty József hercegprímás azt javasolta Tildy miniszterelnöknek, hogy rendezzenek népszavazást, arról, hogy az államforma királyság vagy köztársaság legyen. A kommunisták ezért azzal vádolták az egyházfőt, illetve az egész katolikus egyházat, hogy a Habsburg-restaurációt készítik elő, nem mellesleg vissza akarják szerezni hatalmukat és földjeiket. Mindszenty kezdeményezését azonban egyik párt sem támogatta, sőt a budapesti amerikai és brit misszió sem emelt kifogást az ellen, hogy Magyarország köztársaság legyen. A szovjet álláspont pedig egyértelmű volt: életre kell hívni a köztársaságot.

1945 éven 1946 elején a pártok között a vita arról szólt, hogy ki legyen a köztársaság államfője. Az SZDP Károlyi Mihályt akarta az államfői székbe ültetni, míg kispapok világossá tették, hogy saját soraikból kívánnak köztársasági elnököt jelölni. Két kispap politikusként volt erre komoly esélye, Tildy Zoltánnak és Nagy Ferencnek. Az MKP jelezte, hogy elfogadja, hogy az FKGP adja a köztársasági elnököt, de ebben az esetben Tildy Zoltánt támogatja. Így a kérdés eldőlt Nagy Ferenc visszalépett, így Tildy lett a kispapok jelöltje.

1946. január 31-én a Nemzetgyűlés vitát folytatott az államforma kérdéséről. Valamennyi párt a köztársaság kikiáltása mellett érvelt. Egyedül a PDP listáján mandátumot szerző Slachta Margit érvelt a királyság mellett. A vita végén a Nemzetgyűlés elfogadta az 1946. I. törvénycikket Magyarország államformájáról. Ennek 2. paragrafusa kijelentette, hogy: „(1) Magyarország köztársaság. (2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a Nemzetgyűlés négy évre választja.”³¹

Az államforma megváltoztatásának mindenképp volt egy erős belpolitikai jelentéstartalma. Az ország életében szerepet játszó politikai erők a Horthy-korszak „ellenzékéből”, illetve azt követően megalakult, új formációkból álltak, és ebből adódóan számukra a királyság intézményének megszüntetése egyet jelentett a két világháború közötti rendszeren való túllépéssel.

Másnap, azaz 1946. február 1-én Tildy Zoltánt megválasztották a köztársaság elnökévé. Így megüresedett a miniszterelnöki szék, melyet 1946. február 4-én Nagy Ferenc foglalt el. Így viszont az ő posztja – a Nemzetgyűlés elnöke – üresedett meg, melyet február 7-én Varga Béla foglalt el. Mindezek következtében az a szituáció állt elő, hogy a magyar állam első három közjogi méltóságát – köztársasági elnök, miniszterelnök és a nemzetgyűlés elnöke – kizárólag politikusok töltötték be. De valójában a hatalom nagy részét már ekkor a kommunisták birtokolták.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A tanulmányban vizsgált időszak áttekintéséhez alapműként használtuk Izsák Lajos (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest.
- 2 Ennek történetét részletesen tárgyalja Gulyás László (2024): Vezérfonal a szintézisíráshoz 4. A Rákosi-diktatúra kora, 1948–1956. Első rész: A két munkáspárt egyesülésétől a desztalinizáció kezdetéig, 1948. június 12.–1953. július 18. KEK No58 2024/1. szám 191–214. old.
- 3 Bővebben lásd Gulyás László (2023): Gondolatok a magyar „rövid 20. század” történetének-nemzeti-konzervatív szintéziséről Közép-Európai Közlemények 2023/1. szám 83–102. old.
- 4 L. Balogh Béni (2015): „Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Magyar Nemzeti Levéltár. Budapest.
- 5 Milovan Gyilas (1989): Találkozások Sztálinnal. Magvető. Budapest. A kérdéskörhöz fontos szempontokat vett fel Szakács Imre – Zinner Tibor (1997): A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948. MHSZ Nyomda. Budapest.
- 6 Az egyes országok szovjetizálásának részleteiről lásd Fejtő Ferenc (1991): A népi demokráciák története 1–2. kötet. Magvető Kiadó. Budapest.
- 7 A trianoni békediktátum megszületésében negatív szerepet játszó Robert William Seton-Watson fia. 1945-től tanított orosz, közép- és kelet-európai történelmet, elsősorban az oxfordi University College Politológia Tanszékén. De rendszeres előadója volt a nagy amerikai egyetemeknek (Harvard, Columbia) is. Oroszország, Közép- és Kelet-Európa egyik legelismertebb 20. századi angolszász kutatója.
- 8 Hugh Seton-Watson (1952): The East European Revolution. Methuen. London. 169–171. old.
- 9 Papp István (2024): A magyar kommunisták 1918–1989. Jaffa Kiadó. 103–131. old.
- 10 Politikai és irodalmi pályafutásáról lásd Balázs György (1984): Balogh István. Sánta Ilona szerk.(1984): Politikus pályák. Budapest.
- 11 Politikai és irodalmi pályafutásáról lásd Szőke Domonkos (1996): Veres Péter. A társadalmi igazságkeresés útján. Csokonai, Debrecen.
- 12 Az 1937-ben megjelent „Néma forradalom” című könyv szerzője. Politikai és irodalmi pályájáról lásd Molnár Eszter (2010): Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában. Kovács Imre élete és munkássága. Hét Krajcár. Budapest.
- 13 Politikai és irodalmi pályafutásáról Zilahi Lajos szerk. (2002): Darvas József emlékezete. Emlékbeszéd és ajánlások. Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza.
- 14 Politikai pályafutásáról lásd Huszár Tibor (2012): Erdei Ferenc, 1910–1971. Politikai életrajz. Corvina. Budapest.
- 15 Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848–1992. 4. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó. 106. old.
- 16 Szűcs László szerk. (1997): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15. Magyar Országos Levéltár kiadványai. Budapest.

- 17 A magyar-szovjet viszony alakulásáról szóló dokumentumokat közli Vida István szerk. (2005): *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október – 1948. június*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- 18 Csikány Tamás et al. (2006.): *A Hazáért. A Magyar Honvédség múltja és jelene, 1848–2004*. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest.
- 19 Zinner Tibor (2021): *A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest.
- 20 Példaként lásd Ujváry Gábor szerk. (2019): *Hóman Bálint és népbírósi pere*. Ráció–Városi Levéltár és Kutatóintézet. Budapest–Székesfehérvár.
- 21 A népbíróságok különösen keményen léptek fel az egykori csendőrök ellen, lásd Vincze Gábor (2019): *Csendőrsorsok 1945 után. Az állambiztonsági és népbírósi iratok tükrében*. Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Ópusztaszer.
- 22 Erről bővebben lásd Máthé Áron (2020): *Vörös karszalag - Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944-1945-ben*. Jaffa Kiadó. Budapest.
- 23 Kiszely Gábor (2000): *ÁVH – Egy terrorszervezet története*. Korona Kiadó. Budapest.
- 24 Az ÁVH működésének számos részletét ismerhetjük meg emlékirataiból, lásd Farkas Vladimir (1990): *Nincs mentség – Az ÁVH alezredese voltam*. Interart. Budapest.
- 25 Kozák Gyula interjúja Farkas Vladimírral, lásd a „Beleszülettem a munkásmozgalomba” http://server2001.rev.hu/oha/oha_document.asp?id=547&order=2
- 26 Az ezzel kapcsolatos dokumentumokat lásd Földes Margit – Balogh Sándor (1998): *A jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- 27 A kérdéskörben alaplúnak tekintjük az alábbi könyveket: Földesi Margit (1995): *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében, 1945–1947*. Ikva. Budapest. Továbbá Cseh Bendegúz Gergő szerk. (2000): *Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság. Budapest. Továbbá Mezei Géza (2001): *Befolyás vagy hegemonia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában magyar Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az angolszász hatalmak Magyarországpolitikája 1944–45-ben*. Új Mandátum. Budapest. Továbbá Baráth Magdolna et al. szerk. (2003): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947*. Napvilág. Budapest.
- 28 Pályafutásáról lásd Balogh Margit (2015): *Mindszenty József I–II. kötet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest.
- 29 Bölöny (1987) 106. old.
- 30 Gerő Ernő helyét közlekedési miniszteri kinevezése után (1945. november 15.) Révai József foglalta el, majd őt szeptembertől Rákosi Mátyás követte.
- 31 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Segédkönyvek

Böllöny József (1987): Magyarország kormányai 1848–1992. 4. kiadás. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Forrásközlések

Baráth Magdolna et al. szerk. (2003): A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947. Napvilág. Budapest.

Cseh Bendegúz Gergő (2000): Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947. MTA Jelenkor-kutató Bizottság. Budapest.

Földes Margit – Balogh Sándor (1998): A jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok. Napvilág Kiadó. Budapest.

Szűcs László szerk. (1997): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15. Magyar Országos Levéltár kiadványai. Budapest.

Vida István szerk. (2005): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Gondolat Kiadó. Budapest.

Feldolgozások

Balázs György (1984): Balogh István. In. Sánta Ilona szerk. (1984): Politikus pályák. Budapest.

Balogh Margit (2015): Mindszenty József I–II. kötet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest.

Csikány Tamás et al. (2006:) A Hazáért. A Magyar Honvédség múltja és jelene, 1848–2004. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest.

Farkas Vladimir (1990): Nincs mentség – Az ÁVH alezredese voltam. Interart. Budapest.

Fejtő Ferenc (1991): A népi demokráciák története 1–2. kötet. Magvető Kiadó. Budapest.

Földesi Margit (1995): A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében, 1945–1947. Ikva. Budapest.

Gulyás László (2023): Gondolatok a magyar „rövid 20. század” történetének-nemzeti-konzervatív szintéziséről Közép-Európai Közlemények 2023/1. szám 83–102. old.

Huszár Tibor (2012): Erdei Ferenc, 1910–1971. Politikai életrajz. Corvina. Budapest.

Izsák Lajos (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944 –1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest.

Kiszely Gábor (2000): ÁVH – Egy terrrorszervezet története. Korona Kiadó. Budapest.

L. Balogh Béni (2015): „Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Magyar Nemzeti Levéltár. Budapest.

Máthé Áron (2020): Vörös karszalag – Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben. Jaffa Kiadó. Budapest.

- Mezei Géza (2001):** Befolyás vagy hegemonia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában magyar Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az angolszász hatalmak Magyarország-politikája 1944–45-ben. Új Mandátum. Budapest.
- Molnár Eszter (2010):** Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában. Kovács Imre élete és munkássága. Hét Krajcár. Budapest.
- Huszár Tibor (2012):** Erdei Ferenc, 1910–1971. Politikai életrajz. Corvina. Budapest.
- Papp István (2024):** A magyar kommunisták 1918–1989. Jaffa Kiadó. 103–131. old.
- Szakács Imre – Zinner Tibor (1997):** A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948. MHSZ Nyomda. Budapest.
- Szőke Domonkos (1996):** Veres Péter. A társadalmi igazságkeresés útján. Csokonai, Debrecen.
- Szűcs László szerk. (1997):** Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. Magyar Országos Levéltár kiadványai. Budapest.
- Ujváry Gábor szerk. (2019):** Hóman Bálint és népbírósi pere. Ráció–Városi Levéltár és Kutatóintézet. Budapest–Székesfehérvár.
- Vida István szerk. (2005):** Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Vincze Gábor (2019):** Csendőrsorsok 1945 után. Az állambiztonsági és népbírósi iratok tükrében. Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Ópusztaszer.
- Zilahi Lajos szerk. (2002):** Darvas József emlékezete. Emlékbeszédok és ajánlások. Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza.
- Zinner Tibor (2021):** A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról; Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest.

SZÁVAI FERENC (Editor)

**BRITISH DIPLOMATIC PAPERS ON THE BIRTH
OF THE NEW BORDERS OF CENTRAL EUROPE
1918-1920. SZEGED, EGYESÜLET KÖZÉP-EURÓPA
KUTATÁSÁRA. KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK
NO. 32. 2024.**

*A KÖNYV A SZEGEDI VIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA
KUTATÁSÁRA MULTI- ÉS INTERDISZCIPLINÁRIS TUDOMÁNYOS
KÖNYVSOROZATÁNAK (KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK) 32.
KÖTETE.*

Az első világháborút követő versailles-i békeszerződés négy birodalmat söpört el, köztük az Osztrák-Magyar Monarchiát a Német Birodalom nyomában. Egy új Közép-Európa született. Hogy ez hogyan történjen, azt már az első világháború alatt megterveztek és előkészítették. Az új rend a nemzeti önrendelkezésen és a korábban elnyomott nemzetek támogatásán alapult. A határok újra rajzolását is tükrözte.

A kötet historiográfiai fejezetet tartalmaz, ami bemutatja az új közép-európai határok kialakításáról szóló szakirodalom mérföldköveit. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására 2019-ben indította útjára „*A trianoni békediktátum története*” című nagyívű sorozatát, ennek legújabb fejleményei a sorozat II.1 kötete – „*A párizsi békekonferencia és Magyarország*” – a releváns. Ebben a kötetben a sorozat Szerkesztőbizottság felkérésére Arday Lajos írta meg az alábbi alfejezeteket: „Brit elképzelése Közép-Európa új rendjéről” és „A brit delegáció tagjai”.

Az új államok követeléseit nyilvánvaló, hogy csak a legyőzött Ausztria-Magyarország területeinek felosztásával lehetett teljesíteni.

Nagy-Britannia szerepét a trianoni határok meghúzásában legutóbb 2023-ban Szávai Ferenc a Közép-Európai Közleményekben megjelent publikációjában – „*A Foreign Office és az Új-Európa*”, majd a 2024-ben a West Bohemian Historical Review-ban „*The British and the Birth of the New Central European Borders 1918–1920*” című tanulmányában járta körül.

E dokumentumkötettel Szávai Ferenc célja az volt, hogy nyilvánosságra hozza azokat a kulcsfontosságú iratokat, amelyek befolyásolták a brit békedelegációt, majd alakították annak hivatalos véleményét.

A szükséges kutatásokat a londoni Brit Nemzeti Levéltárban végezte 2023. február 6. és 2023. február 16. között, így az Ausztria-Magyarországról szóló Peace Handbooks kötetei, a The New Europe hetilap cikkei, valamint a Brit Nemzeti Levéltár Brit Békedelegációjának levelezése Ausztria-Magyarország új határaitól a fő információforrást jelentették. Az új csehszlovák és délszláv államok, Románia

a titkos bukaresti szövetség keretében, de a győztes Olaszország is a titkos londoni egyezménynek megfelelően területi igényeket nyújtottak be.

A győztes Nagy-Britannia igaz, hogy jelentős áldozatokat hozott pénzben és emberéletben egyaránt a győzelem sikeréért. A külügyminisztérium a háború alatt számos fórumon és formában készítette elő a békét. Ennek fontos részét képezte a Peace Handbooks, amelyekkel a párizsi békekonferencia brit küldötteit készítették fel a térség állapotáról. A köteteket brit szakértők gyakran forgatták, a brit nemzeti levéltárban őrzik a békedelegáció Ausztria-Magyarország területeit érintő levelezését.

Így a dokumentumkötet válogatásába a Peace Handbooks Ausztria-Magyarországra vonatkozó kötetei, majd ezekből néhány tanulmány, valamint a The New Europe külügyi folyóirat néhány idevágó tanulmánya is bekerült. A Brit Nemzeti Levéltárból az 1918 decembere előtti dokumentumokat is bemutatja, majd az egész Délkelet-Európára és a Balkánra vonatkozó 1918 decemberi brit elképzelést, ami meghatározó volt a térség új határainak kialakítására.

A dokumentumkötet tartalmazza L. S. A. Amery kapitány 1918. október 22-én „*Az osztrák-magyar probléma*” címen megfogalmazott memorandumát nyújtott be Balfour külügyminiszternek. Ebben amellett érvelt, hogy Közép-Európa kérdését csak föderatív megoldással lehet megoldani. Más szóval, az Osztrák-Magyar Monarchiát nem megszüntetni, hanem átszervezni és föderalizálni kell. Ellenkező esetben – érvelt Amery – fennállt a veszélye annak, hogy a régió balkanizálódik, és kis államok alakulnak ki. A Külügyminisztériumban több volt szakértő – L. B. Namier, majd H. Nicolson – megvitatta a memorandumot, és kifejtette véleményét. A következtetésük egyértelmű volt: elutasították Amery koncepcióját, és helyette a régió újjászervezését javasolták a nemzetállamok fennmaradása alapján.

A kötet egyik kulcsdokumentuma az 1918. december 13-án a Külügyminisztérium által készített tervezet Közép- és Délkelet-Európa határaitól. Ez az ötven oldalas memorandum erősen tükrözi Seton-Watson nézeteit, és így mutatja, hogy ekkorra a Foreign Office-t már az Új Európa kör uralta. A memorandum azzal a kérdéssel kezdődik, hogy mi Magyarország helyzete ebben az elképzelésben. A válasz az, hogy amíg a magyarországi politikai helyzet nem tisztázódik teljesen, addig Nagy-Britannia nehezen foglalhat állást egy olyan állammal kapcsolatban, amelynek jövőbeli területe, jellege és szándékai jelenleg nem világosak. A memorandum a következőképpen foglalta össze a követendő brit politika lényegét. A csehszlovák kormány elismerése arra kötelezte, hogy elfogadja a szlovák lakosság Magyarországtól való elszakadását. A jugoszlávok és a románok esetében a kormány nem ment el ideig, de kifejezte és kimutatta érdeklődését a két nép egyesülési és függetlenségi törekvései iránt. A memorandum megállapította, hogy a jugoszlávok egyesülése gyakorlatilag megvalósult. A románok esetében a politikai események ugyan elhalasztották, de nem tudják sokáig megakadályozni. A Memorandum Seton-Watson álláspontját vette kiindulópontnak Magyarország határainak meghúzásánál, és a következő elveket igyekezett meg-

állapítani: a fő prioritás a csehszlovák, román és jugoszláv államok érdekeinek figyelembevétele volt.

Ezzel elérkeztünk a brit békedelegáció 1919. február 8-án kelt hivatalos feljegyzéseihez a magyar határokról, valamint a jövőbeli román határok kérdéséhez. Ezek a dokumentumok a leendő Magyarország északi, déli és keleti határait tartalmazzák. De foglalkoznak az egykori Ausztria és Olaszország határaival is. Párizsban egy albizottság tárgyalta a cseh és a román követeléseket, és fontosnak tartottuk, hogy az erről szóló feljegyzéseket közzé tegyük. Érdekes kérdés volt az olasz igény, amely szinte teljesen megegyezett az 1919. február 7-én közzétett brit végleges területi véleménnyel. Az érdekes kérdés itt Wilson és a többi nagy győztes hatalom tárgyalása az olasz követelésről, majd annak végeredménye.

A kötetben Szávai Ferenc a brit békedelegáció néhány feljegyzését is közli Tirol és Vorarlberg státuszának kérdésében. A kötet tartalmazza a Muraköz lakosságának a memorandumát a délszláv megszállás alól való felszabadításáról és Magyarország fennhatósága alatt hagyásáról.

Tartalmazza a kötet Olaszország területi igényeit bemutató memorandumot, mivel az adriai térség hovatartozása és a közép-európai határok érintették az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területét. A brit diplomácia foglalkozott Olaszország területi követeléseivel, elismerte a Brenner-hágó stratégiai jelentőségét Olaszország számára.

1919 októberében a legfelsőbb Tanács brit bizottsága rendkívüli meghatalmazottat küldött Budapestre Sir George Clark személyében. A hattagú bizottságnak tagja volt Percy Loraine, aki 1919 novemberében jelentést készített Párizs számára a leendő határoknak a magyar közvéleményre gyakorolt hatásáról. Ezt összefoglalva Percy Loraine az általa összeállított anyagot tíz problémás területet vázolva küldte el Párizsba.

Ennek azonban nem sok jelentősége volt már, mivel az új határokat már meghatározták. A brit levéltárakban található területi dokumentumok között szerepel az 1919 nyarán Párizsban tett látogatás, amelyen az akkor még etnikailag és hatalmilag megosztott baranyai lakosság vezetői kinyilvánították, hogy az új délszláv államhoz kívánnak tartozni. Végül a Bánát régióhoz hovatartozásának etnikai, földrajzi és történelmi bemutatása is olvasható, amely a délszlávok és a románok közötti jövőbeli határt is megmutatja.

A szerkesztő hangsúlyozza a dokumentumkötet szelektív jellegét, amely a korábban megjelent kötetekre is támaszkodik. További vezérelv, hogy a közölt dokumentumokat teljes terjedelmében hozza nyilvánosságra, nem pedig rövidítve. Ennek ellenére a rendelkezésre álló dokumentumok száma sokszorosa a kötetben közölteknek, de a terjedelmi korlátok is meghatározták a rendezési elveket.

Szávai Ferenc az új közép-európai határok kialakításával kapcsolatos legfontosabb brit dokumentumokat gyűjtötte egybe, a területi kérdéseket meghatározó elvek alapján.

A Szerző arra a konklúzióra jut, hogy a brit békedelegáció azon tagjai, akik részt vettek a Csehszlovák Bizottság, illetve a Román és Jugoszláv Ügyek Bizottságá-

nak munkájában az 1919. február 8-i határjavaslatból indultak ki, a viták során ezt próbálták meg érvényre juttatni a francia, USA és olasz küldöttekkel szemben. Ez a törekvésük nem járt teljes sikerrel, a vitákban számos esetben meghátráltak. Ez azt eredményezte, hogy a Csehszlovák Bizottság és a Román és Jugoszláv Ügyek Bizottsága a brit határjavaslatoknál kedvezőtlenebb határokat állapított meg Magyarország számára!

Két példán lehet ezt érzékeltetni: egyrészt a britek február 8-án még a Csallóközt még Magyarországnál akarták hagyni, ehhez képest a bizottság a csehszlovák államhoz csatolta. Másrészt a britek a Baranyai-háromszöget a magyar államnál akarták hagyni, de végül mégis a délszláv államhoz került. Ezek és az ehhez hasonló esetek azzal magyarázhatóak, hogy a bizottsági tárgyalások, viták során a brit delegáltak meghátráltak az utódállamok érdekeit előtérbe helyező erőteljes francia nyomás súlya alatt.

A kötet kiválóan használható a közép-európai térség új határainak kialakulását célzó elképzelések megértéséhez, hozzájárul a brit diplomácia szerepének jobb megértéséhez.

Gulyás László

DÖMÖK CSILLA

EURÓPA AZ INTEGRÁCIÓ ÚTJÁN, A NEMZETI ELVTŐL A REGIONALIZMUSIG. SZEGED, EGYESÜLET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSÁRA. KÖZÉP- EURÓPAI MONOGRÁFIÁK NO. 33. 2025.

*A KÖNYV A SZEGEDI VIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA
KUTATÁSÁRA MULTI- ÉS INTERDISZCIPLINÁRIS TUDOMÁNYOS
KÖNYVSOROZATÁNAK (KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK) 33.
KÖTETE.*

Mi is Európa? Teszi fel a kérdést könyvében Dömök Csilla. Megérteni Európát, annak működését, jövőjét csak úgy lehet, hogy bemutatja, hogy az egyesült Európa egy államcsoport kontinentális egysége, jellemzi a homogenitást. Szerinte Európa akkor lesz önmaga, ha képes felismerni ellentmondásait. A könyv egésze tematikus megközelítésű, az egyes kérdések tisztázása elméleti alapon történik, az egység és az identitás története, nagyon hasznos útravaló az érdeklődő olvasónak. A könyv szakmai haszna, hogy láthatjuk az unió alkotó elemeit, vitás pontjait, mai küzdelmét és problémáit, a továbblépés igényét, a jövő megfogalmazását, ami, egyben a létét jelenti.

Az európai identitás a Szerző szerint additív, más identitások mellett (többes számban), amelyek a nemhez, a családhoz, a valláshoz, a helyi, regionális, globális, szakmai, sport hovatartozáshoz kapcsolódnak, összetett identitást jelent.

Igaza van, amikor azt állítja, hogy az Európáról, mint gyakorlati gazdasági unióról alkotott kép volt a legmaradandóbb hatással az európai eszmére. Az 1957-es Római Szerződés hozta létre a kezdetben hat tagállamból álló Európai Gazdasági Közösséget, amely tíz évvel később az Euratómmal és az Európai Szén- és Acél-közösséggel egyesült az Európai Közösségek Szervezetévé.

Egyetértve Dömök Csilla érvelésével, valóban a maastrichti határozatok fontos lépést jelentenek a régiók Európájának politikai kezdeményezéséből és az európai integráció modelljéből politikai valósággá váló továbbfejlesztésében. De a „régiók Európájának” koncepciója csak akkor lesz életképes, ha az európai regionális egységek között a „többsztályú társadalom” veszélyét meg lehet szelídíteni.

Erénye a könyvnek az is, hogy a régió fogalmát meghatározza. A régió kifejezés tehát olyan területre utal, amely bizonyos szempontból homogén. A régiót ennek szellemében az alábbi jellemzőkkel határozza meg: fizikai-földrajzi jellemzők, egy adott területen élő népesség etnikai, nyelvi, kulturális vagy akár vallási közösségei, vagy azok a túlnyomó többség – akik regionális identitást adnak ennek a

területnek, a közös történelmi múlt, az a gazdasági és társadalmi struktúra, amely egy területet jellemez, bizonyos politikai jellemzők, amelyek egy ilyen területet e tekintetben homogén egységgé tesznek, és ezáltal megkülönböztetik másoktól.

Rendkívül aktuális kérdéseket vizsgál, nem csupán integrációtörténet olvashatunk, interdiszciplináris eredményt kapunk a könyv olvasásakor. Sokkal inkább koncentrálni – helyesen – az integráció mozgatórugóira, annak működésére, a mai kérdések fontosságára, hangsúlyozva a közösség eredeti értékeit.

Nem kétséges tehát, hogy a könyv komoly aktualitással rendelkezik egy olyan kutató tollából, aki a nemzetközi térben is számos könyvvel és tanulmánnyal bizonyított.

Az európai identitás fejezet, a föderalizmus és a regionalizmus értékes része a kéziratnak, komoly mérföldköve a könyv üzenetének.

A kollektív (európai) identitás létének és kialakulásának számos történeti és szimbolikus állomása van, ezt plasztikusan mutatja be a Szerző, rávezetve az olvasót annak létre és összetettségére.

Finoman definiálja és megkülönbözteti a regionalizáció és regionalizmus fogalmakat. Véleménye szerint a regionalizáció olyan tendenciák gyűjtőfogalmává vált, amelyek célja, hogy a döntéseket kisebb és jobban irányítható egységekre helyezték át.

A könyv további fejezetében érdekesség, hogy a Szerző a föderalizmust és a szubszidiaritást a politikai vitában és az európai integráció továbbfejlesztésében harci szavakként jellemzi és mutatja be. Többnyire az Európai Unió „centralizmusa” és a tagállamok „hatáskörének erodálása” elleni védekezésnek használják őket. Igaza van abban, hogy valóban elutasítják ezeket, mint az Európai Uniónak a tagállami szuverenitás rovására történő további megerősödésének lehetséges kapuját.

Ami a szubszidiaritás elvét illeti, a föderálisan szervezett közösségen belüli feladatmegosztásra koncentrálnálódhat és korlátozódhat. Ez elismerheti és biztosíthatja, hogy a föderalizmus és a szubszidiaritás elve kiegészítik egymást: a föderalizmus a közösség különböző egységekre való felosztásának szervezési elve, a szubszidiaritás mint a feladatok és hatáskörök különböző egységek közötti elosztásának elve.

A föderalizmust multifunkcionális jellegű szervező elvnek mutatja be, így az európai unió rendezőelve is volt, ennek fontosak a mai célkitűzései és ismertetőjegyei, hogy a kis térségek és csoportok önrendelkezését szolgálja a főlé rendelő mindenható egésszel szemben. Védelmet jelentett a modern hatalmak mindenhatóságával, így az abszolutizmussal és a központosítással szemben is. Törekszik a hatalmas szomszédokkal szemben a kis államok túlélési esélyeinek biztosítására. A nemzeti, vallási, gazdasági és társadalmi feszültségek lehetőségei mellett megszervezett államban az önmegtartóztatás eszköze. Kiegyenlítő funkciója van a kis és a nagy csoportok és szervezetek között, illetve a központi hatalom és a részrégiók között.

Komoly üzenet ez a mai aktuális történéseknek, mintha letért volna erről az útról a mai brüsszeli irányítás. Pedig a teremtett közösségeknek célszerű betartani azokat az alapértékeket, amit a kezdetkor megfogalmazódott.

Nagy erénye a kéziratnak a föderalizmus rendezőelvének finom, rendkívül szél-eszkörű, valamint a szubszidiaritás kétértelműségének a bemutatása és árnyalása, a közforrások strukturális közösségi elosztásáról megírt vélemény. Rámutat a két fogalom kiegészítő jellegére.

Ezzel el is értünk a könyv egyik legfontosabb üzenetéhez, ami „a nemzetek és régiók Európája” című fejezetben olvasható: „Az európai, a nemzeti és a regionális felelőségek közötti helyes egyensúly kérdése Európa jövője szempontjából kulcsfontosságú kérdéssé válik.” Ez mind annak köszönhető, hogy az Európai Unió számos kihívással néz ma szembe.

A Szerző kritikus, amikor rámutat arra, hogy ma a föderatív jelleg kevésbé van a közbeszédben, sokkal inkább az európai foglalkoztatáspolitikai, az európai szociális unió gondolata, az európai adóharmonizáció, egy európai nyugdíjalap, a kollektív tárgyalási politika európai koordinációja.

A Szerző szerint „a régiók Európája” kifejezés tehát semmiképpen sem jelenti azt, hogy az államok helyébe a régiók lépnének, mint a Közösség fő építőkövei; nem csak jelenleg, de a jövőben sem.”

Ma Európa fontos kihívása a versenyképesség, a globális gazdasági versenyben való részvétel, ebben szüksége van erős régiókra.

Véleménye szerint – a kifejezés inkább igényt fejez ki arra –, hogy a régiókat az uniós struktúrán belül ismerjék el további önálló entitásként.

Dömök Csilla a régió kifejezést homogén területként fogja fel, amit jellemez a közös történelmi múlt, a gazdasági és társadalmi struktúra, a regionális identitás, a fizikai-földrajzi jellemzők, az etnikai, nyelvi, kulturális és vallási közösségek, egyéb politikai jellemzők.

Szükség van rájuk a globális gazdasági versenyben. Az európai egységes piacon és a globalizált világpiacra nemcsak az államok, hanem a régiók is versenyeznek egymással. Európát újra kell definiálni, ez mindenekelőtt intellektuális és etikai, és nem csupán gazdasági és politikai vita.

A könyv kiváló kísérlet arra, hogy elvezessen bennünket a nemzetállamoktól a regionalizmusig az integráció keretében az európai gondolat megértésére.

Dömök Csilla könyve hasznos olvasmány az Európai Unió kialakulása, mai aktualitásai iránt érdeklődő szakmai közönség számára:

1. Aktuális kérdést dolgozott fel, ami érdeklődésre tart számot a hazai és a nemzetközi tudományos közösség részéről.
2. Tisztázza az integráció (alkotott közösség) alapértékeit, megfogalmazza azok betartásának szükségességét.
3. Segíti a szakmai közönséget az Európai Unió működésének jobb megértéséhez.
4. Kiválóan hasznosítható az egyetemi oktatásban.

Szávai Ferenc

